

פוליטיקה

כתב עת ישראלי למדע המדינה וליחסים בינלאומיים

גיליון מספר 22
חורף 2013, תשע"ג

המכון ליחסים בינלאומיים ע"ש לאונרד דיוויס
האוניברסיטה העברית בירושלים

POLITIKA

The Israeli Journal of Political Science and International Relations

© All rights reserved to The Leonard Davis Institute for International Relations.
This paper may not be reproduced, duplicated, copied, sold, distributed or be
exploited for any purpose, in whole or part, with out the express written
permission of the Director of the Institute.

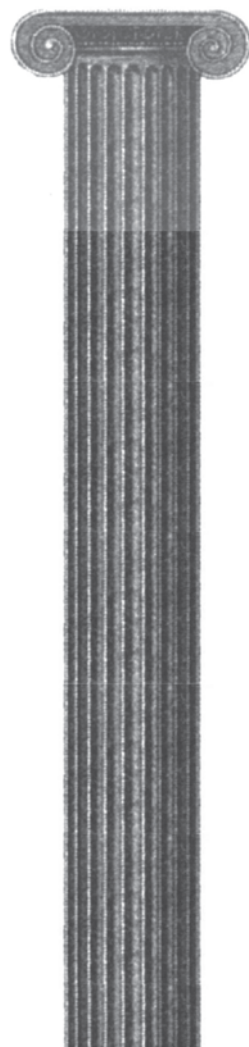

The Leonard Davis Institute for International Relations

The Hebrew University of Jerusalem

פוליטיקה

עורכים:

אודליה אושרי
מור מיטרני
רועי קיבריק

וועדה מקצועית מלווה:

פרופ' גידי רהט
ד"ר פיקי איש-שלום
ד"ר ענת גופן
ד"ר שרון גלעד
ד"ר דן מיודבניק
ד"ר גליה פרס-ברנתן

עריכת לשון:

חמוטל לרנר

עריכה גרפית והפקה:

היחידה לשרותי משרד
האוניברסיטה העברית בירושלים

הגשת מאמרים לשיפוט:

מתקבלים מאמרים בכל נושא הקשור
לפוליטיקה השוואתית, מדיניות
ציבורית, פוליטיקה בישראל, מחשבה
מדינית, יחסים בינלאומיים, היסטוריה
פוליטית ונושאים קרובים.

המדיניות של מערכת פוליטיקה היא
להקדיש את חלקו העיקרי של כל
גליון לנושא מסוים, שיוכרז מראש
בכתב העת ובמכתבים למחלקות
למדע המדינה וליחסים בינלאומיים.
אך אפשר ורצוי להגיש מאמרים בכל
תחום שהוכרז לעיל.

מאמרים לשיפוט אפשר לשלוח ע"פ
ההנחיות להגשת מאמר שבאתר
המכון.

<http://davis.huji.ac.il/?cmd=publications.85>

מערכת פוליטיקה תעשה כל מאמץ
להשיב לכותבים תשובה מנומקת
באשר לקבלת המאמר או דחייתו
בתוך חודשיים.

כתובתנו:

מערכת פוליטיקה
מכון דיוויס ליחסים בינלאומיים
האוניברסיטה העברית
ירושלים 91905
דוא"ל: politika@mail.huji.ac.il

לרכישת גיליונות ישנים:

ניתן לפנות למזכירות מכון דיוויס,
האוניברסיטה העברית
טל': 02-5882312
פקס': 02-5825534
דוא"ל: davis.institute@mail.huji.ac.il
אתר: <http://davis.huji.ac.il>

* האחריות לתוכן המאמרים המתפרסמים
בכתב העת היא על המחברים בלבד

תוכן העניינים

תמר אריאלי וניסים כהן

סביבת קונפליקט כשדה מחקר: אתגרים ומדגם כדור השלג.....2

עופר קניג וחן פרידברג

האם הכנסת מפזרת את עצמה לדעת?.....27

אמנון קרטין

דילמת ניהול מדיניות הגירה במדינות שבהן מתנהל סכסוך אתני-לאומי-דתי מתמשך.....51

צבי ליבמן

ההסברים למדיניות האירופית כלפי "האביב הערבי" -
סיכון מחושב מחוסר בררה והמשמעויות כלפי ישראל.....79

אדם רז

בדרך לדימונה: ראשיתה של המחלוקת על מדיניות הגרעין הישראלית.....107

מנחם רצון

הגות האמנה החברתית - תומס הובס וג'ון לוק: בין מתודולוגיה מדעית להרמנויטיקה מקראית.....135

אורן ברק

סקירה על ספרו של עמירם אורן, שטחים מגוייסים: היוצרות ההגמוניה של צה"ל על מקרקעי
המדינה ועל מרחביה בשנותיה הראשונות, 1948-1956.....187

תמר אריאלי¹ וניסים כהן²

סביבת קונפליקט כשדה מחקר: אתגרים ומדגם כדור השלג

תקציר

ביצוע מחקר בסביבת קונפליקט הוא לרוב אתגר גדול, בהתחשב ברגישויות הרבות וכן בחוסר האמון ובחשדנות המאפיינים לרוב את אוכלוסיית המחקר. עם זאת, ההיבטים המתודולוגיים של עבודות שדה בסביבת סכסוך טרם נחקרו באופן שיטתי. תוך סקירה ודיון בבעיות המתודולוגיות המרכזיות של מחקר המתנהל בתנאי קונפליקט, אנו מציעים את השימוש במדגם כדור השלג כמענה להתמודדות עם אתגר זה. היעילות שבשימוש במתודה זו הוכרה בספרות כמובהקת במגוון מקרים, בעיקר אלו העוסקים במחקר הנערך ב"חברות שוליים". ואולם, אנו טוענים כי בסביבת סכסוך האוכלוסייה כולה הופכת במידת מה ל"חברת שוליים", ונעשית "סמויה" ו"קשה להשגה" עבור החוקר החיצוני. יעילות המתודה בתנאים אלו מאפשרת ניהול מחקר תחת אילוצים של סביבת קונפליקט, ובכוחה למנוע ויתור מראש על ניהול המחקר עקב אילוצים אלו. בד בבד עם ניסיונו בשטח אנו מספקים מספר תובנות והמלצות לשימוש במדגם כדור השלג בסביבות של סכסוך.

מבוא

בספרות המחקר רווח הדיון באשר לתקפותו של מחקר הנערך בתנאים שאינם אופטימליים. מחד גיסא, המחקר המדעי חייב להתאים עצמו לעקרונות משותפים: עליו להיות שיטתי, ניתן לשחזור, אמין ובר-תוקף, ולהתנהל באופן המאפשר לאחרים לסמוך עליו ולשחזר את תוצאותיו. מאידך גיסא, יש מקרים רבים בתחומי המחקר החברתי שבהם, בשל אילוצים שונים, לא ניתן לדבוק

¹ המקבץ לניהול ויישוב סכסוכים, החוג הרב-תחומי, המכללה האקדמית תל חי.
² המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, בית הספר למדעי המדינה, אוניברסיטת חיפה.

פוליטיקה סביבת קונפליקט כשדה מחקר: אתגרים ומדגם כדור השלג

בעקרונות נוקשים אלה של מחקר מדעי. נשאלת השאלה: האם עלינו לוותר על הניסיון לשפר את הבנתנו לגבי מקרים אלה בשל העדר תנאים אופטימליים?

שאלה כללית זו היא קריטית בעיקר בהקשר של ניהול מחקר בסביבת סכסוך, המאופיין לא פעם באילוצים מתודולוגיים שונים (Clark, 1969; 1985; Galtung, 2006). נראה כי סכסוך ומתודולוגיה נתפסים ונחקרים כתחומי עניין נפרדים. במציאות, סכסוכים הם חלק טבעי ביחסי הגומלין בין בני אנוש, כך שחובה עלינו לשאול כיצד עשויה תופעה זו להשפיע על תוצאות מחקר ועל תהליכיו.

בניסיון פורץ דרך לחקור את הכשרתם המתודולוגית של העוסקים במדע המדינה במזרח התיכון, משמש הסקר שערכה קלארק (Clark, 2006) כבסיס נתונים נדיר של התנסויות. בין היתר, קלארק ניסתה לבדוק מהם החסמים הניצבים בפני חוקרי מדע המדינה בבואם לחקור נושאים שונים בסביבה המאופיינת בקונפליקט. ממצאי המחקר מלמדים על הצורך הרב בכלים מתודולוגיים ובתובנות מתודולוגיות עבור חוקרים המנהלים מחקריהם בסביבת סכסוך.

מאמר זה, אשר נולד מתוך התנסויותינו במחקר שדה בסביבת סכסוך, מתמקד בצרכים אלה. כל אחד מאתנו, בנפרד, התנסה בתכנון ובביצוע של מחקר בסביבה של סכסוך. מחקרים אלה היו שונים ומגוונים והתבססו על תחומי ידע שונים במדעי החברה. הם כללו הערכה גיאופוליטית של יוזמות גבול ישראליות-פלסטיניות בעקבות תהליך השלום באוסלו (Arieli, 2009), מחקר פוליטי על אודות חוסר המעורבות של קהילות עסקים פלסטיניות וירדניות בקידום תהליך השלום עם ישראל (כהן, 2008; Cohen and ben-Porat, 2008) וכן ניתוח גיאופוליטי של גבול ישראל-ירדן והערכת התפתחות שיתוף הפעולה משני צדי הגבול מאז הסכם השלום בין שתי המדינות (Arieli, 2012). אף על פי שעבודותינו צמחו מתחומי ידע שונים התוודענו להיבטים ולאתגרים משותפים במחקר השדה שלנו, בסביבות שונות שבהן הסכסוך היה מאפיין מרכזי. האתגרים המתודולוגיים השונים שחווינו בשדות המחקר המאופיינים כסביבת סכסוך הם הבסיס למאמר זה. סביבת סכסוך מציגה בפני החוקר אתגרים בממדים שונים. כפי שנסקור להלן, אתגרים אלה מתייחסים ליחסים ההדדיים בין החוקר לאוכלוסיית המחקר, לנגישות לנתונים, לניתוחם, לפירושם ולהצגתם. הם משפיעים על כל חוקר בסביבת סכסוך, ובעיקר כאשר הוא מזוהה עם אחד הצדדים המעורבים בו.

מדגם כדור השלג מוצע בספרות כמתודה אפקטיבית לגבי מגוון אוכלוסיות מחקר. מרבית המקרים שבהם נעשה שימוש במדגם כדור השלג מאופיינים

בתנאי מחקר פחותים מהאופטימום הרצוי. אף על פי כן, הקשר בין סביבת סכסוך לבין מדגם כדור השלג טרם נחקר. במאמר זה נטען כי לשימוש זהיר במדגם כדור השלג יש יתרונות ייחודיים, תועלות ויישומים עבור מחקר המתנהל בסביבת סכסוך. מדגם כדור השלג בסביבת מחקר המאופיינת בקונפליקט עשוי להיות שיטה יעילה בלעדית, ובמקרים קיצוניים אף להיות גורם מכריע בעצם הערכת האפשרות לביצוע המחקר.

בהמשך למבוא זה, בחלקו השני של המאמר נבחן את מאפייני הסכסוך כסביבת מחקר ואת הקשיים שמאפיינים אלו מציבים בפני החוקר. בחלק השלישי ובחלק הרביעי נציג את מדגם כדור השלג כשיטה חשובה של דגימת נוחות המשמשת בעיקר במחקר איכותני, ונסקור את יתרונותיה ומגבלותיה של שיטה זו. בחלק החמישי נדון בתרומת מדגם כדור השלג למחקר בסביבות של סכסוך. דיון זה יאפשר לנו להציג תובנות והמלצות המתבססות על ניסיונו האמפירי בשטח. אף כי קיימים היבטים אתיים-מוסריים בשימוש במדגם כדור השלג בסביבת סכסוך, דיון זה יוגבל לשאלת תכליתיותה ויעילותה של המתודה. סיכום הנושא ומסקנותינו יוצגו בחלקו השישי והאחרון של המאמר.

סביבה של סכסוך והשלכותיה על מחקר

סביבה של סכסוך

סכסוך הוא מציאות שבה אנשים, בין כיחידים או כקבוצות, תופסים את צורכיהם, ערכיהם או שאיפותיהם כעומדים בסתירה עם אלה של האחר (Mitchell, 1981; Rubin, Pruitt and Kim, 1994; Kriesberg, 1998). סכסוך קבוצתי מבוסס בדרך כלל על שאיפות מוחשיות סותרות הנוגעות לטריטוריה, משאבים, מסחר, הגדרה עצמית, זכויות דתיות, ערכים חברתיים וכדומה (Bar-Tal, 2000). סכסוכים אלו מלווים לעתים תכופות באי-הבנות הגורמות להעמקה משמעותית של אי-ההסכמות וליצירת אווירה כללית של חוסר אמון וחשד.

בסביבת סכסוך ניצב בפני החוקר - בין שהוא צד בסכסוך ובין שאינו - האתגר שבהשגת קרבה ושיתוף פעולה מצד אוכלוסיית המחקר, אשר עלולה להיות מסוגרת וחסרת אמון כלפי זרים. אתגר מעין זה עשוי להיות משמעותי בעיקר במחקרים המנוהלים בסביבת סכסוך כאשר המחקר מתמקד בסכסוך עצמו, אך במקרים מסוימים גם עבור אלה שאינם עוסקים ישירות בסכסוך. כך לדוגמה, המחקר על הקשר בין קהילות העסקים הקתוליות והפרוטסטנטיות בצפון

אירלנד דורש הבנה של מורכבות הסכסוך והשתקפותו בחברה (Ben-Porat, 2006).

לדיון זה השלכה ישירה על נושא האמון. סכסוך בין-קבוצתי בדרך כלל טעון רגשית ומתייחס לתהליכים הכרתיים של החברות המעורבות בו (Rouhana and Bar-Tal, 1998). אפילו לאחר חתימה על הסכם שלום עלולים היחסים בין אויבים או יריבים לשעבר להיות קרים ובלתי יציבים עקב חוסר אמון חברתי בסיסי, ועובדה זו מרתיעה חוקרים שלהם יוזמות מחקר במדעי החברה. בסביבת סכסוך נוטות חברות ללכידות, לסגירות ולגוננות עצמית (Bar-Tal, 2000), וכתוצאה מכך עלול החוקר להיתקל ברמות גבוהות של חשד חברתי ושל חוסר אמון המופנים כלפיו כאדם זר.

סביבה של סכסוך אינה בהכרח כזו של מלחמה ממשית אלא כוללת טווח נרחב של מצבים חברתיים. מגוון האפשרויות להגדרת שלום מאיר את ההגדרה של מצבי סכסוך. גאלטונג (Galtung, 1969; 1985) מבדיל בין שלום "שלילי" לשלום "חיובי": בעוד ששלום שלילי אינו אלא מצב של אי-מלחמה, הרי ששלום חיובי פירושו שהתשתית החברתית שהיוותה את הבסיס למלחמה חזלה מלהתקיים. הבחנה זו תואמת במידת מה את תפיסת "השלום הקר" ו"השלום החם". שלום קר פירושו ייצובם של יחסים תקינים, בעוד ששלום חם מצביע על קיומם של קשרים על-לאומיים מפותחים (Press-Barnathan, 2006). בתנאים של שלום קר, למרות אישורן של החלטות הנוגעות לנושאי המחלוקת העיקריים, קיימת עדיין אפשרות מעשית לחזרה למצב סכסוך (Miller, 2000; 2005). כפי שנראה עתה, למצבי שלום קר ושלום שלילי עשויות להיות השלכות מזיקות על הסיכויים לנהל מחקר שדה.

האתגרים העיקריים בעבודת שדה המתבצעת בסביבת סכסוך

מחקר חברתי בסביבה שיש בה סכסוך בין-קבוצתי מאופיין במספר אתגרים מתודולוגיים הקשורים לזיהוי אוכלוסיית המחקר ויצירת קשר עמה, למיפוי תפיסות אישיות ביחס לסכסוך, להשגת בקיאות ביחס לצרכים, לשאיפות ולדאגות של אוכלוסיית המחקר ולהערכת המידע המתקבל. הקשיים העיקריים בגיוס מרואיינים בסביבת סכסוך הם מחסור במידע (את מי ראוי לראיין), חוסר מידע מערכתי (בורות ארגונית בקשר לארגון נחקר), הבדלי תרבות (לדוגמה: מחסום שפה), אילוצים חוקיים, פוליטיים ואידיאולוגיים (לדוגמה: הגבלות המגע עם זרים), נגישות טכנית (כגון בעיות הנובעות מהגבלות תנועה) וחשוב מכל אלה - פחד וחוסר אמון. על פי קלארק (Clark, 2006), בשל כל אלה וכן בשל נושאים

פוליטיקה סביבת קונפליקט כשדה מחקר: אתגרים ומדגם כדור השלג

טכניים ואתיים אחרים, דווקא ארצות החוות את התהפוכות הפוליטיות החדות ביותר הן אלה הנחקרות פחות במונחים של מחקר שדה מעמיק.

סקר שערכה קלארק בשנים 2004-2005 בחן את נושא ההכשרה לביצוע עבודת שדה מחקרית בקרב חמישים וחמישה חוקרים בתחום מדע המדינה. הסקר התייחס בעיקר לניסיון המחקר של אותם חוקרים בארצות המזרח התיכון, אך השלכותיו נרחבות בהרבה. התעניינותה במזרח התיכון נבעה מהתנאים הייחודיים של אווירה פוליטית רודנית ורודנית-למחצה השוררת ברבות ממדינות האזור; אווירה פוליטית זו יוצרת תנאים של פחד ושל חוסר אמון או מגבירה אותם, ועל כן מהווה אתגר לביצוע מחקר שדה. תנאי פחד וחוסר אמון הם המכשולים העומדים בפני חוקרים העוסקים במחקר בסביבות רבות של סכסוך. מסיבה זו ניתוח נתוני הסקר מספק תובנה רבת-ערך לגבי מחקר כללי של סכסוך, ולגבי הסיכויים לעריכת מחקר איכותי בסביבות סכסוך מגוונות. הסקר הצביע על שלושה ממצאים עיקריים הנוגעים לעבודת חוקרים בסביבות אלה.

הממצא הראשון עוסק בקשיים באיתור מרואיינים ובהבטחת שיתוף הפעולה שלהם במחקר שדה בתנאי קונפליקט. משתתפי הסקר ציינו כי הגורמים העיקריים לקשיים אלה הם התנאים הפוליטיים השכיחים ברבות מארצות המזרח התיכון - דיכוי פוליטי, תחושה של נוכחות מתמדת של כוחות ביטחון פנים ורגישויות פוליטיות שונות, וכן הרגש האנטי-מערבי (שלרוב מתבטא ברגש אנטי-אמריקני) ברבות מבין הארצות האלו (Clark, 2006: 418).

הממצא השני מתייחס לשאלה כיצד משפיע האקלים הפוליטי על בחירת החוקרים את זירות המחקר ואת טכניקות הראיונות, וכן על הדילמות האתיות שבהן הם נתקלים בשטח. בניגוד להנחה האינטואיטיבית שהבדלים תרבותיים ותחושת זרות הם המכשול העיקרי בפני עריכת מחקר שדה בארץ זרה, הרי שבמחקר התברר כי לתנאי הרודנות והגבלת חופש, שאינם בלעדיים לארצות המזרח התיכון, יש השפעה גדולה יותר על מחקרי השדה. כך, 47% מהחוקרים דיווחו שהם בחרו, נמנעו או זנחו זירות מחקר בהתבסס על נושאים הקשורים בהיתכנות הביצוע של המחקר, בעיקר בשל האקלים הפוליטי הנתון (שם).

ולבסוף, הסקר מאשר כי קיים חסר בהכשרתם האקדמית של חוקרים המנהלים מחקרי שדה, ומאיר את התחומים שיש לתת עליהם את הדעת בהכשרה זו. המחקר מצביע על צורך מהותי בהכשרה טובה יותר של חוקרים כדי שיעמדו בפני האתגרים השונים המאפיינים בדרך כלל מחקר המתבצע בתנאים של סכסוך.

כפי שנציג בהמשך, מדגם כדור השלג עשוי לעזור לחוקרים להתגבר על רבים מהאתגרים האלו. מתודה זו היא אמנם נחותה מדגימה ייצוגית של אוכלוסיית המחקר, אך השימוש בה עשוי להפוך את המחקר לבר-ביצוע - גם אם בתנאים מגבילים - ולמנוע את אי-ביצועו כלל. על כן, הערכת מדגם כדור השלג על יתרונותיו, מגבלותיו ויישומו בסביבות של סכסוך יכולה להיות תרומה חשובה להכשרתם המתודולוגית של חוקרים ולהביא להעלאת מספר יוזמות המחקר בסביבות סכסוך מאתגרות, ובכך להגדלת הבנתנו על סכסוכים ועל חברות בסכסוך.

מתודולוגיית מדגם כדור השלג

מדגם כדור השלג, או מדגם הפניית השרשרת, הוא שיטה מובחנת למדגם נוחות אשר הוכיחה עצמה כיעילה במיוחד בניהול מחקר ב"חברות שוליים". נהוג להשתמש בשיטה זו כדי לאתר נבדקים מתוך אוכלוסיות מוגדרות, לגשת אליהם ולערב אותם במקרים שבהם צופה החוקר קשיים ביצירת מדגם מייצג של אוכלוסיית המחקר. מדגם כדור השלג נמצא יעיל בהגעה אל אוכלוסיות "חבויות" או שהגישות אליהן נמוכה (Yin *et al.*, 1996; Heckathorn, 1997; Valdez and Kaplan, 1999).

ווגט (Vogt, 2005: 300) מגדיר את מדגם כדור השלג כ"טכניקה לאיתור סובייקטים למחקר. סובייקט אחד מוסר לחוקר את שמו של סובייקט אחר, אשר בתורו מספק שמו של שלישי, וכך הלאה". לפי שיטה זו גדלה אוכלוסיית המדגם ככדור שלג. יש להשתמש בשיטה זו במחקר כאשר שיטות דגימה אחרות אינן אפשריות או יעילות עקב בעיות ייצוגיות אשר יתוארו בהמשך.

ב"אנציקלופדיה של המדע הסטטיסטי" מדגים ברג (Berg, 1988) כי ישנה חוליה מקשרת בין הדגימה הראשונית לבין האחרות באותה אוכלוסיית מטרה, והיא מקנה לחוקר נגישות למשיבים נוספים בדרך של הפניה אל מעגל המכרים של דגימת המחקר. באופן דומה הראה ספרין (Spreen, 1992), כי מדגם כדור-השלג משתייך למערכת נרחבת יותר של מתודולוגיות העוקבות אחר קישורים, ומשתמשת ברשתות החברתיות של המרואיינים על מנת להרחיב את יכולות יצירת הקשר של החוקר (Thompson, 1997).

במדגם כדור השלג נעשה שימוש הן במחקר איכותני והן במחקר כמותי: בראשון בעיקר כדי לאתר סובייקטים למחקר למטרת ניהול ראיונות, ובשני כדי למצוא סובייקטים המסכימים לקחת חלק בסקרים כמותיים. מכל מקום, סביר להניח כי השימוש במדגם כדור השלג במחקר כמותי יהיה נפוץ פחות בשל הצורך

פוליטיקה סביבת קונפליקט כשדה מחקר: אתגרים ומדגם כדור השלג

בנגישות לנתח נרחב מקרב האוכלוסייה. כאשר חוקרים אוכלוסייה נסתרת או אוכלוסייה קשה לאיתור או לדיבוב, החוקר מודע לכך כי דגימת המחקר תהיה קטנה באופן יחסי, ועל כן אפשרות ניהול הסקר תהיה מוגבלת.

במדגם כדור השלג נעשה שימוש בהקשרי מחקר שונים. מתודה זו יעילה מאוד כאשר מחפשים אחר מרואיינים מקרב אוכלוסייה ייחודית בעלת אפיונים מוגדרים, המוכרים בדרך כלל רק ליחידים מקרב אותה אוכלוסייה. מסיבה זו השתמשו הרינגטון ובורדמן (Harrington and Boardman, 1997), לדוגמה, במדגם כדור השלג במחקרם על אודות יחידים בעלי קריירות מצליחות אשר הרקע המשפחתי שלהם משויך לסטטוס חברתי-כלכלי גבוה במיוחד או נמוך במיוחד. ואולם, הספרות מדגישה בעיקר את השימוש במדגם כדור השלג כאשר חוקרים "אוכלוסיות חבויות" או אוכלוסיות קשות לאיתור או לדיבוב גם בשל סיבות אחרות.

אוכלוסיות חבויות הן אלה אשר במכוון או שלא במכוון מסוככות על עצמן מפני חשיפה ציבורית ואך בקושי גלויות לעין מבחינה חברתית (Watters and Biernacki, 1989). ההשתייכות לאוכלוסיות אלה לעתים קרובות אינה ניתנת לזיהוי בקלות, ומסבכת בכך את הסיכוי לדגימה למטרות מחקר (Wiebel, 1990; Morgan 1996; Valdez and Kaplan, 1999). אוכלוסיות עשויות להסתתר מסיבות שונות הכוללות השתייכות דתית או תרבותית (כגון הומוסקסואלים בחברות שבטיות או חברים בכתות דתיות קיצוניות), העדפות או פעילויות כלכליות או פוליטיות (כגון יחידים המשתייכים לעילית חברתית וכלכלית אשר מסווים את מעורבותם בתהליכים פוליטיים שונים) או מטעמי נורמות חוקיות או ממסד חברתי (כגון קלפטומנים או יחידים המנהלים עסקים פרטיים במהלך שעות עבודתם ללא היתר).

יש גם אוכלוסיות אשר אינן "חבויות" אבל עדיין קשה מאוד להשיג נגישות אליהן לצורכי מחקר. הסיבות לכך מגוונות ועשויות לכלול סטטוס חברתי או פוליטי (למשל: אישים בצמרת הממשל), מכשולים טכניים או ביורוקרטיים (למשל: אסירים משוחררים) או קבוצות חברתיות סגורות (למשל: חברי ארגוני פשע או כנופיות).

סקירה שיטתית של הספרות מגלה כי במדגם כדור השלג נעשה שימוש כדי לחקור מגוון נרחב של אוכלוסיות ייחודיות. כבר בשנות ה-30 של המאה שעברה נקט וואיט (Whyte, 1955) בשיטה זו במחקרו הקלאסי על אודות "חברות של קרנות רחוב" (street corner society). בשיטה זו השתמשו מאוחר יותר כדי לחקור כנופיות (Patrick, 1973), מכורים לסמים (Kaplan, Korf and Sterk,)

1987; Fitzgerald and Hamilton 1997; Codina *et al.*, 1999; Jacobs, 1999; Kuebler, Hausser and Gervasoni, 2000; Boys, Marsden and Strang, (2001; Heckathorn, Broadhead and Sergeev, 2001; Heckathorn, 2002; Pollok and Schlitz, 1988; Watters, 1993; Tabnak and Sun,) חולי איידס (, McNamara, 1994), פשע (2000; Thompson and Collins, 2002), זנות (McNamara, 1994), (Inciardi, 1977; Wright *et al.*, 1992; McNamara, 1994; Fitzgerald,) 1996; Yin *et al.*, 1996; Wright and Decker, 1997; Thompson and Aggarwal, Pandey and) עוני (Collins 2002; Petersen and Valdez 2005), (Sudman and Freeman, 1988). (Bhattacharya, 2007) וחולים במחלות קשות אכן, הספרות העוסקת בשימוש במדגם כדור השלג לצורכי מחקר עשירה ומגוונת, אולם אף אחד ממחקרים אלה אינו מקשר בין מתודה חשובה זו לבין חקר סכסוך - על אף יתרונותיה הרבים של המתודה עבור תחום זה של מחקר חברתי.

מדגם כדור השלג עשוי לשמש כאסטרטגיה חלופית או משלימה במחקר. כך למשל ערכו אטקינסון ופלינט (Atkinson and Flint, 2001) הבחנה בין התפקיד הרשמי והתפקיד הבלתי רשמי שיש למדגם כדור השלג כשיטת מחקר. מדגם כדור השלג הוא אמצעי בלתי רשמי המשמש כדי להגיע לאוכלוסיית מטרה באמצעות יצירת מגעים עם מעגל מכריו של משיב לסקר. שיטה זו עשויה להיות שימושית במיוחד אם מטרת המחקר עוסקת בחקר ובגילוי במחקר איכותני או תיאורי. מדגם כדור השלג ניתן לשימוש גם במתודולוגיה כמותית כשיטת דגימה במובן פורמלי וסטטיסטי יותר, כאשר דגימות אקראיות אינן אפשריות (לדוגמה, במקרה של סקר אקראי העוסק במשקי בית). במקרים כאלה ניתן להשלים את מדגם כדור השלג באמצעות טכניקות סטטיסטיות שונות (Atkinson and Flint, 2001). אך למרות יתרונותיו המגוונים, למדגם כדור השלג יש גם מספר אפיונים בעייתיים ומספר מגבלות. אלו יתוארו בחלק הבא.

מתודולוגיית כדור השלג - יתרונות ומגבלות

מתודולוגיית כדור-השלג - יתרונות

למדגם כדור השלג עשוי להיות תפקיד מפתח בשלושה שלבים קריטיים של איסוף נתונים: איתור, גישות ודיבוב (הפעלה).

פוליטיקה סביבת קונפליקט כשדה מחקר: אתגרים ומדגם כדור השלג

איתור: באמצעות שימוש ברשתות חברתיות עורך החוקר היכרות עם מגזרי חברות אשר בדרך אחרת יש קושי בזיהוין. מדגם כדור השלג מתגלה כיעיל באיתור האוכלוסייה המתאימה ובמציאת סובייקטים למחקר תוך זמן קצר, בלא מאמץ כמעט ובהשקעה כספית מינימלית.

נגישות והפעלה: נגישות אל סובייקטים והשגת שיתוף הפעולה שלהם בתהליכי איסוף הנתונים של המחקר נותרים אתגרים מרכזיים גם לאחר האיתור הראשוני שלהם. כאן מסייע מדגם כדור השלג בכך שהוא מאפשר לחוקר להשתמש בקשריו הקודמים ובתקשורת עם סובייקטים קודמים של המחקר כדי לזכות בנגישות לסובייקטים פוטנציאליים חדשים ובשיתוף פעולה מצדם, בעיקר כאשר סובייקטים אלו משתייכים לקהילות סגורות כגון עילית חברתית, כנופיות וקבוצות קיצוניות.

גורם מרכזי המשפר את סיכויי החוקר לזכות בנגישות ולגייס שיתוף פעולה של סובייקטים הוא גורם האמון, המוגדר כאמונתו של יחיד בטוב האמיתי של אחרים ובכוונות העתידיות שלהם (Hosmer, 1995). האמונה כי החוקר פועל מתוך מניעי אמת טובים מונחת ביסוד כינון יחסי עבודה עם החוקר בסביבה של חוסר ודאות ושל נטילת סיכון מצד אוכלוסיות החוששות להיחשף. הידיעה כי החוקר הופנה על ידי אדם הזוכה לאמונו של סובייקט המחקר מגבירה את הסיכוי לכך שהאחרון ייתן אמון בחוקר וישתף פעולה במתן מידע.

אולם כאמור, למרות כל היתרונות הבולטים האלה יש למדגם כדור השלג גם כמה מגבלות מובחנות.

מתודולוגיית מדגם כדור השלג - מגבלות

בתמצית, נושא הייצוגיות הוא מגבלתו העיקרית של מדגם כדור השלג. מדגם של נוחות, מעצם הגדרתו, בדרך כלל אינו אקראי ואינו מייצג, כך שהוא מסתכם תכופות בבחירה מוטה ובמגבלות תקפות חיצוניות ופנימיות (Valdez and Kaplan, 1999; Moore and Hagedon, 2001). במדגם כדור השלג אין הסובייקטים של המחקר מלוקטים באופן אקראי, כפי שמצופה על פי עקרונות מדגם "מייצג". החוקרים נסמכים על הפניות שמספקים המשיבים שאליהם הייתה נגישות התחלתית, ועל נכונותם של הסובייקטים למחקר ליטול בו חלק. מכאן נובעת הטענה השכיחה בספרות כי מרבית מדגמי כדור השלג מוטים ואינם ניתנים להכללה (Kaplan, Korf and Sterk, 1987; Griffiths et al., 1993).

בעיות נוספות של ייצוג עלולות לנבוע גם מצד "שומרי הסף" (gatekeeper bias). "שומרי-הסף" בהקשר זה הם למעשה ה"מתווכים" - האנשים שבכוחם לסייע

ליצירת קשר בין החוקר לבין המשיבים הפוטנציאליים למחקר. ל"שומר-סף" אלה עשויות להיות סיבות משלהם - אישיות או אחרות - להפנות או לא להפנות את החוקר למשיבים פוטנציאליים מסוימים (Groger, Mayberry and Straker, 1999).

היבט בעייתי נוסף של ההסתמכות על הפניות הוא הסבירות הגבוהה לכך שמהחוקר תימנע נגישות ליחידים אשר אינם משתייכים לרשת מוגדרת (Van Meter, 1990). אלה שהרשתות החברתיות שלהם נרחבות יותר הם אלה שרוב הסיכוי כי יזוהו וכי אליהם יפנו יותר מאשר לאחרים. מכאן שבהסתמכות על הפניות, מרואיינים פוטנציאליים רבים "מוסווים" (Heckathorn, 1997) כיוון שהם אינם נחשפים או מופנים לחוקר, בין בשל העדפתו של "שומר הסף" או בשל מגבלות הרשת החברתית. יש להניח כי הסתמכות על הפניות שרשרת ייחודית תסתכם בגיוס משיבים שלהם שיוך קבוצתי הומוגני יחסית אשר אינם מייצגים בהכרח את כלל אוכלוסיית המחקר, ובכך מצמצמים את תקפות מסקנות המחקר ואת אמינותו.

היבט אחר הקשור לייצוגיות הוא רצונם של הסובייקטים לקחת חלק במחקר. גורם זה עלול להוות בעיה רצינית גם במדגם אקראי, ועל אחת כמה וכמה במדגם כדור שלג. כאמור, מדגם כדור השלג משמש בדרך כלל לשם פיתוח קשרים בקרב אוכלוסיות מוגדרות אשר לעיתים קרובות מעדיפות להישאר סמויות. שאיפה זו לשמור על פרופיל נמוך מגבירה את הסבירות לאי-שיתוף פעולה במאמצי מחקר, ולכן מדגמי כדור השלג עלולים להיות מוטים כלפי אותם משתתפים משתפי פעולה אשר רוצים ליטול חלק במחקר (Peterson and Valdez, 2005).

מגבלות אלה עלולות להתבטא בצמצום אפשרי של מתן תוקף חיצוני למחקר. נוסף לכך, הדגשת יתר של ליכודה של רשת חברתית (Griffiths *et al.*, 1993) עלולה למזער גם את תקפותו הפנימית של המחקר. היבטים בעייתיים אלו של ייצוגיות פנימית וחיצונית מודגמים מפורשות במחקר שכותרתו "מה לא למדנו בגלל מי שסירב לדבר איתנו" (Groger, Mayberry and Straker, 1999).

למרות כל המגבלות האלה הוכיחו פטרסון וולדז (Peterson and Valdez, 2005) כי השימוש במדגם כדור השלג תוך אימוץ תהליכים מבוססים ותוך מחויבות עשוי להניב תוצאות מחקר תקפות. גם מחקרם של פולאק וסליץ (Pollok and Schlitz, 1988) על אודות חולי איידס הניב מדגם שיש בו מתאם מייצג לגבי גילים, מעמד וגודל עירם של התושבים. נתונים בינלאומיים ברי-השוואה התקבלו

פוליטיקה סביבת קונפליקט כשדה מחקר: אתגרים ומדגם כדור השלג

גם משימוש במדגם כדור השלג במחקר על משתמשים בקוקאין בשלוש ערים אירופאיות (Avico et al., 1988).

אטקינסון ופלינט (Atkinson and Flint, 2001) טוענים כי ניתן לפתור באופן חלקי את בעיית הטיית הבחירה באמצעות יצירת מדגם נרחב ועל ידי שכפול התוצאות כדי לחזק את ההכללות. ואולם, פתרון זה מתעלם מהעובדה שניתן לחזור על טעויות מדגמיות גם בקרב אוכלוסייה גדולה, אם אוכלוסיית המדגם היא אותה אוכלוסייה עצמה.

מדגם כדור השלג ותנאים של סכסוך בסביבת מחקר

בעוד שתרומתו של מדגם כדור השלג הודגשה בחקר אוכלוסיות שוליים כפי שנסקר לעיל, הרי שהספרות טרם העריכה את הפוטנציאל של תרומת מדגם כדור השלג לביצוע מחקר בתנאים של סכסוך. כאשר מדובר בניהול מחקר הרי שסביבת סכסוך וחברות שוליות חולקות קווי דמיון; אנו טוענים כי בתנאים של סכסוך הופכת כלל האוכלוסייה במידת-מה ל"אוכלוסיית שוליים" שאינה נגישה בקלות לחוקר זה. בהתחשב ביעילות של מדגם כדור השלג באיתור קבוצות כאלה ובדיבובן, מדגם כדור השלג עשוי לסייע מאוד בניהול מחקרים בסביבת סכסוך. הסיבה העיקרית לכך היא שמדגם כדור השלג מציע מענה לבעיית חוסר האמון, ומאפשר לחוקר לחזור אל תוך אוכלוסיית המחקר ולגייס את שיתוף הפעולה שלה על אף מעורבות הסובייקטים בסכסוך הן ברמה הקוגניטיבית והן ברמה הרגשית.

למושג אמון יש תפקיד חשוב בדיסציפלינות שונות, ביניהן סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, פסיכולוגיה, כלכלה, ניהול, מדע המדינה ואפילו מדעי המחשב. ואולם, קיימים סוגים שונים ורמות שונות של אמון (Deutsch, 1973; Shapiro, 1987), וסקירה של ההגדרות השונות המוצעות בספרות מעלה כי תמצית ההגדרה של המושג אמון היא למעשה תחושה. אמון מצריך את האמונה כי אחרים יפעלו באופן שיועיל לנו, או לפחות לא יזיק לנו (Gambetta, 1988: 217). בהקשר של מחקר בסביבת סכסוך, נטרול של דעות קדומות הדדיות - הן של החוקר והן של אוכלוסיית המחקר - הוא שלב חשוב ביצירת תחושת אמון המאפשרת את תהליך המחקר.

עם זאת, לא כל החוקרים מסכימים כי בסופו של דבר אמון נמדד בתחושות בלבד. סזטומפקה (Sztompka, 1999: 22) הסביר כי כאשר בני אדם נמצאים באינטראקציה עם אנשים אחרים הם חשופים לחוסר ביטחון, לבלבול ולהפתעות, ולכן בסופו של דבר אמון הוא הימור לגבי התנהגותו הקוגניטיבית

של אדם אחר. כך, אליבא דסזטומקה, ישנם למעשה שני מרכיבים עיקריים להגדרה של המושג: תחושה והתחייבות. אדם מאמין לא רק יחוש אמון אלא אף יתחייב לפעולה הקשורה לנשוא האמון. בדומה לו, רוז-אקרמן (Rose-Ackerman, 2001) הסבירה כי אמון מרמז על ביטחון, אך לא על ודאות, בכך שאדם מסוים או מוסד מסוים ינהג בדרך צפויה. כך, היא מסבירה, אמון מאפשר שיתוף פעולה על אף חוסר הוודאות והספק במהימנות ההבטחות של אחרים. בהקשרנו, מדגם כדור השלג עשוי להניע את שיתוף הפעולה בין החוקר והנחקר על אף שלשניים אין ודאות וביטחון במערכת היחסים ביניהם. הדבר בולט במיוחד במצב הנחקר בסביבת קונפליקט, החשוף לפגיעה אפשרית מצד החוקר אם זה יפר את אמונו.

יכולתו של מדגם כדור השלג לסייע לחוקר בסביבת סכסוך נובעת מעצם הגדרתו כמתודולוגיה מחברת ומקשרת אשר עושה שימוש ברשתות החברתיות של מרואיינים כדי להרחיב את מעגל קשריו הפוטנציאליים של החוקר. החוקר, אשר בראש ובראשונה זר לאוכלוסיית המחקר, יכול להתחיל במחקרו באמצעות מגע עם מאגר קטן של משתפי פעולה ואפילו עם נחקר בודד. קבוצות בסביבות של סכסוך נוטות להיות מאוחדות ומגוננות ובשל כך סגורות יחסית בפני זרים, אך כאיש קשר בר אמון של אדם מוכר נערכת לחוקר היכרות עם אנשים נוספים בתור "אחד משלנו" שניתן לתת בו אמון במידת-מה. אנשים חדשים שאתם נוצר מגע מספקים בתורם שמות של אנשי קשר נוספים, ובצורה זו ניתנת לחוקר גישה למעגלים חברתיים שאם לא כן היו סגורים או בלתי חדירים עבורו. פוטנאם (Putnam, 2000; 1995) מצביע על רציונל זה בתארו את האמון כחלק בלתי נפרד מהון חברתי ומרשתות חברתיות. לטענתו, הון חברתי מתייחס למערכת של אמון, מוסדות, נורמות חברתיות, רשתות חברתיות וארגונים אשר מעצבים ומלטשים את האינטראקציה בין שחקנים שונים בחברה נתונה, ואשר נחשבים כנכסים חברתיים המשפרים ומעשירים את חיי הפרט והקבוצה באותה החברה. השימוש במושג הפך ליותר ויותר נפוץ לאחר פרסום מאמרו של קולמן (Coleman, 1988) וספרו של פוטנאם (Putnam, 1993) בנושא.

בהקשר של מחקר בסביבת סכסוך, מדגם כדור השלג מסייע ביצירת אמון בין פרטים זרים זה לזה הבאים מרקע של סכסוך וקרע פוליטי, חברתי, דתי, אידיאולוגי או לאומי, כמו שקיים למשל בהקשר הסכסוך הישראלי-ערבי. הקשרים הבין-אישיים ההדדיים שנוצרים בין החוקר לנחקר עשויים לבסס ביניהם תשתית של אמון וכנות המבוססת על אדם נוסף ששניהם מכירים, ואשר מצמצמת את השפעתן של דעות קדומות. רוז-אקרמן (Rose-Ackerman, 2001) בדקה כיצד קשרים בין-אישיים משפיעים על אמון דרך חקירת אמון, כנות

ושחיתות בתהליך בניית המדינה, והיא טוענת כי כנות היא ערך ממשי חשוב המחובר בצורה הדוקה לאמון.

ניתן לסכם ולומר כי אחד המנגנונים העיקריים שעליהם מבוסס מדגם כדור השלג הוא יצירת אמון. מדגם כדור השלג עשוי לאפשר מידת-מה של נגישות לאוכלוסייה חשדנית ומאופקת החוששת מחשיפה. האמון ההדדי מבוסס על הביטחון בכוונותיהם הטובות ובמטרותיהם העתידיות הן של החוקר והן של הנחקר. בניית האמון היא תוצאה של ביסוס קשר בין-אישי ונטרול דעות קדומות משני הצדדים, שאולי קשורות לסביבת הסכסוך. בחלק הבא נספק ראיות אמפיריות ודוגמאות לשימוש במדגם כדור השלג כאמצעי לרכישת אמון.

תובנה מהשטח: ערכו של מדגם כדור השלג בהקשר של הסכסוך הישראלי-ערבי

לסכסוך הישראלי-ערבי כסכסוך אזורי יש השלכות על הרוב המוחלט של היבטי החיים החברתיים של ישראלים וערבים. סכסוך זה ידע תקופות של אלימות בדרגות מגוונות ועליות ומורדות בדיוני משא ומתן ובציפייה לקבלת החלטות. כחוקרים ישראלים התנסו בקשיים באיתור אוכלוסיות מחקר ייחודיות בירדן ובשטחי הרשות הפלסטינית במטרה לערוך ראיונות, וכן בקשיים בזיהוי ובדיבוב שלהן ובהשגת שיתוף פעולה מצדן. אריאלי (Arieli, 2009) חקרה מיזמים כלכליים ישראלים-פלסטיניים במהלך השנים 1998-2000 והבחינה בין שלושה סוגי יזמות באזור הגבול: שווקים בצדי הדרך, פארקים תעשייתיים והקזינו ביריחו. תוך שימוש במדגם כדור השלג הצליחה להשיג דרכי גישה והיכרות עם המפעילים והלקוחות של מיזמים אלה. כהן ובן-פורט (Cohen and Ben-Porat, 2008) הסבירו את העדרה היחסי של מעורבות קהילות עסקים ירדניות ופלסטיניות בתהליכי השלום במזרח התיכון. תוך שימוש במדגם כדור השלג הם יצרו קשר עם מגוון אנשי עסקים ירדנים ופלסטינים והשיגו את הסכמתם להשתתף בראיונות. חקר המקרה השלישי מיפה וחקר את התפתחות האינטראקציה חוצת הגבול בין ישראל וירדן מאז הסכם השלום בשנת 1994. תוך שימוש במדגם כדור השלג ראינה אריאלי (Arieli, 2012) את הגורמים הפעילים העיקריים במיזמי השיתוף המגוונים, כמו גם גורמים חברתיים שונים מתוך אוכלוסיית אזור הגבול. חקר מקרים אלו, שלכל אחד מהם שאלות מחקר ואוכלוסייה משלו, נושא את הסכסוך הישראלי-ערבי כמאפיין משותף שולט המקשה על השגת שיתוף פעולה מצד אוכלוסיית היעד.

שלוש התנסויות אלה במחקר שדה מחזקות את טענתנו כי תחת תנאי סכסוך או לאחר סכסוך ניתן להחשיב את כלל האוכלוסייה כאוכלוסיית שוליים - חבויה,

פוליטיקה סביבת קונפליקט כשדה מחקר: אתגרים ומדגם כדור השלג

קשה לאיתור וליצירת נגישות וקשר. הדחיקה לשוליים מסבירה מדוע היה קשה לאתר את אוכלוסיות המחקר, לגשת אליהן ולגייס את שיתוף הפעולה שלהן אף על פי שבהקשר שאין בו סכסוך לא היה קושי לעשות זאת. אוכלוסיות אלה כללו אנשים ממגזרים נורמטיביים של החברה, אנשי עסקים, מדענים, מדריכי טיולים ופקידים זוטרים של המנהל המקומי. נראה כי במציאות של סכסוך, העדפת אוכלוסיות אלו להימנע מחשיפה מבוססת בעיקר על אידיאולוגיה, דת או פחד המיוחסים לסכסוך.

כפי שהוזכר לעיל, גיוס מרואיינים בסביבות של סכסוך כרוך בהתגברות על קשיים רבים כגון נגישות חברתית וארגונית נמוכה, קשיים טכניים ומחסומים תרבותיים ולשוניים. נוסף לכך, לאידיאולוגיה ולדת יש תפקיד מרכזי בהחלטה להשתתף במחקר ולמסור שמות של אחרים שיקושרו למחקר. כשמדובר בסביבת סכסוך, גם מדגם כדור השלג עלול להוכיח עצמו כשיטה מוגבלת לגיוס משתתפים במחקר. לעתים קרובות נראה כי הסיבה העיקרית להידחקות לשוליים היא הפחד מהזדהות ומחשיפה בפני השלטונות, קבוצות לחץ או כלל הציבור. בסוגי משטר מסוימים ובתרבויות פוליטיות שבהם נטילת חלק בפוליטיקה אינה זוכה תמיד לעידוד, כלל האוכלוסייה נמנעת לעתים קרובות מהצהרות פומביות על השקפותיה ועל פעולותיה. פחד זה ניכר בבקשותיהם החוזרות והנשנות של מרואיינים להישאר אנונימיים, ומהסירוב של רבים אחרים להשתתף במחקר בכלל. קיומה של תופעה זו נתמכה על ידי מנהל המחקר המרכזי הירדני לחקר מדיניות ציבורית ולדיאלוג אשר בעמאן. לגבי הקושי המתודולוגי בראיון ירדנים לגבי נושאים של מנהל ומדיניות ציבורית כלכלית הוא מציין כי:

אנשים שאינם ירדנים ו/או אנשים מחוץ לעולם הערבי אינם מעריכים נכונה את הפחד שחשים מרבית האנשים החיים במדינה מפני השלטונות, וכתוצאה מכך את העדר הרצון לדבר בפומבי אודות נושאים כגון אלה שבהם עוסק מאמר זה (Kardoosh and Burgis, 2006: 3).

מקור אחר לחששות עלול להיות החוקר עצמו. כזו, הוא עלול לעתים להיתפס כמאיים עבור יחידים מקרב אוכלוסיית המחקר. כפי שהראה ניסיוננו, לעתים נתקלנו ברתיעה מהשתתפות במחקרים ובהתנגדות לחלוק בדעות כיוון שנחשדנו כאנשי תקשורת או כנציגים של שירותי המודיעין הישראלי, הפלסטיני או הירדני. באמצעות מדגם כדור השלג ועל ידי הצגת החוקר בפני רשת חברתית נותנת אמון ניתן להפיג חששות אלה ולהגביר את הנטייה לתת אמון בחוקר. ואולם, אין בכך כדי לבטל לחלוטין את ההיסוסים לגבי חשיפת פעילותו ומחשבותיו של אדם בפני החוקר, שהוא אדם בלתי מוכר. בשלבים הראשונים

פוליטיקה סביבת קונפליקט כשדה מחקר: אתגרים ומדגם כדור השלג

של יצירת מגעים, אפילו כאלה שכוננו באמצעות מדגם כדור השלג, נשאלנו לעתים קרובות אם אנו אנשי תקשורת; רק לאחר הקניית הביטחון שאנו אנשי אקדמיה נמשך הריאיון וסופקו שמות אנשי קשר נוספים. מעניין לציין שכאשר התפתחו יחסים עם יחידים שונים מקרב אוכלוסיית המחקר הודו כמה וכמה מהם כי חשדו בהתחלה שאנו נציגי ה"מוחבראת" - אנשי המודיעין הישראלי, הירדני או הפלסטיני.

אתגר יצירת הקשר עם אוכלוסיית המחקר וביסוס האמון של הנחקר בחוקר קשור באופן יסודי בתפיסות ובאמונות של החוקר עצמו. קודם היציאה לשדה המחקר, על החוקר לעשות עבודה יסודית בזיהוי דעות קדומות ותפיסות כוללניות על אודות אוכלוסיית המחקר, ולעקור מן היסוד. דעות ותפיסות אלו יכולות להיות קשורות להקשר הפוליטי של סביבת הקונפליקט שהחוקר יכול להיות צד בו, או תולדה של הבדלים תרבותיים, סוציו-אקונומיים ואחרים בין החוקר לאוכלוסיית המחקר. הרחבת ידיעותיו של החוקר ביחס לאוכלוסיית המחקר, הגברת המודעות שלו לתפיסותיו ולדעותיו הקדומות והגברת סובלנותו לשונה הן תנאי הכרחי לבניית קשרי אמון עם נחקריו. הכנות אלו אף יסייעו לו לנתח ולהבין באופן ברור יותר את ממצאי המחקר בהינתן סביבת סכסוך. במחקר שדה שבו מעורב צוות חוקרים העובדים עם אוכלוסיית המחקר, בירור הדעות והתפיסות הקדומות צריך להיות תהליך מתמשך הן ברמה הקבוצתית והן ברמה האישית אצל כל עוסקים במחקר.

למרות תרומתו האפשרית של מדגם כדור השלג למזעור פחדים ולפיתוח אמון בין החוקר לבין אוכלוסיית המחקר, אין ערובה לכך ששיטה זו אכן תספק תמיד נתונים תקפים ואמינים. ניטור זהיר של הנתונים הוא תהליך חשוב בשיטות שונות של מחקר חברתי. אף על פי כן, ניסיונו הראה כי אין אלטרנטיבה אמיתית למדגם כדור השלג בניהול מחקר בסביבה של סכסוך. בחלק הבא נספק המלצות ורעיונות ליעילות מרבית ולמזעור הבחירות המוטות בעת שימוש במדגם כדור השלג בתנאי סכסוך.

תובנה מהשטח: המלצות לגבי שימוש במדגם כדור השלג בסביבה של סכסוך

מתוך ניסיונו במחקרי שדה הפקנו מספר המלצות שישומן יכול למקסם את התועלת שבשימוש במדגם כדור-השלג בסביבה של סכסוך בשלבים שונים של עבודת המחקר. כפי שהדגשנו, דיון זה יוגבל לשאלה של יעילות מדגם כדור השלג וההיבטים האתיים של שיטה זו יושארו לפי שעה לדיונים עתידיים.

פוליטיקה סביבת קונפליקט כשדה מחקר: אתגרים ומדגם כדור השלג

בשלב הראשון, טרם היציאה לשדה המחקר, על החוקר או צוות החוקרים לבצע עבודת הכנה במאמץ להרחיב את הידיעות וההבנות בנוגע לאוכלוסיית המחקר ולתנאי חייה בסביבת קונפליקט. בהיבט הפרקטי מכוונת הכנה זו לסייע בזיהוי המגזרים השונים של אוכלוסיית המחקר ובתכנון עבודת השדה, אך יש לה גם היבט ערכי בהגברת מודעות החוקר לדעות קדומות כלפי אוכלוסיית המחקר, ובהכרת מורכבות מציאות החיים, הרגישויות והחששות של אוכלוסיית המחקר בסביבת קונפליקט, כפי שיובהר בהמשך. השלבים הבאים שאליהם נתייחס בהקשר למתודה מתקיימים בשדה המחקר, ביצירת הזדמנויות לאינטראקציה עם אוכלוסיית המחקר ובעיצוב אווירת המפגש עמו.

הדינמיקה של הסכסוך במהלך שלבים שונים של מחקרנו הייתה גורם מרכזי שהשפיע על מספר הראיונות, על מיקומם ועל האווירה שבה התנהלו. בתקופות של אלימות או של משבר ביחסים המדיניים הייתה ירידה משמעותית ברצונם של פלסטינים ושל ירדנים לקחת חלק במחקרנו, ולכן זיהינו תלות מוגברת במדגם כדור השלג כדי לאתר מרואיינים, לגשת אליהם ולגייס את שיתוף הפעולה שלהם. מטרת ההמלצות שלנו היא להגביר את יעילות השיטה ולמזער את הסיכוי לבחירה מוטה של משתתפים במחקר. ההצעות מתמקדות ביצירת הזדמנויות ליצירת קשר ויחסי-גומלין עם אוכלוסיית המחקר ובמימוש הזדמנויות אלה, וכן באופן הצגת החוקרים, בהתנהלותם ובדרכים להפחתת בחירה מוטה.

גמישות, יצירתיות והעזה הוכיחו עצמן כלא יסולאו בפז במהלך מחקר המבוסס על מדגם כדור השלג. תכונות אלה היו חיוניות ליצירת הזדמנויות ליצירת קשר עם אוכלוסיית המחקר וגיוס משתתפים עבורו ולמימושו. בנסיבות תנאי הסכסוך לא עמדה בפנינו האפשרות לפנייה פומבית אל משיבים באמצעות שימוש בשיטות שגרתיות כגון פרסום בכלי תקשורת או ערוצים אוניברסיטאיים; על כן היה עלינו לגלות יצירתיות בארגון מפגשים עם אוכלוסיית המחקר במקומות ובמצבים בלתי שגרתיים ולעתים קשים. תהליך גיוס משתתפים דורש מהחוקר לעזוב את "תחום הנוחות" שלו ולהתקרב לסביבת אוכלוסיית המחקר. מאמץ זה בדרך כלל מאפשר להרחיב את מאגר המשיבים הפוטנציאלי ולהגביר את דרגת האמון של אוכלוסיית המחקר בחוקר. בסביבה של סכסוך עלול הדבר לדרוש אפילו נכונות ליטול סיכון מחושב. המחקרים שלנו לא היו מתאפשרים ללא פגישות וניהול ראיונות במעברי גבול, במחסומי צבא ובאתרים שונים בשטחי הרשות הפלסטינית, כגון שווקים ובתי-חרושת, גם במהלך תקופות של חוסר יציבות משמעותית.

פוליטיקה סביבת קונפליקט כשדה מחקר: אתגרים ומדגם כדור השלג

ברוח זו הוכיחו עצמן התכנסויות מקצועיות כגון כנסים, ועידות וסימפוזיונים שנועדו לחוקרים, לאנשי עסקים, לסוכני נסיעות ולקבוצות אחרות כסביבות פוריות מאוד לשימוש במדגם כדור השלג. פגישות אלה זירזו את תהליכי מדגם כדור השלג כיוון שסיפקו הזדמנות לגשת אל מאגר מרוכז של אוכלוסיית מחקר ייחודית בזמן ובמקום מוגדרים. השתתפות בכנס מאפשרת אינטראקציה של פנים-אל-פנים ומובילה להפניות מיידיות מתוך אוכלוסיית המחקר תוך פרק זמן קצר. החוקר, זר אשר אינו קשור אל תחום העיסוק של הכנס, חייב לנקוט מידת-מה של גמישות, יצירתיות והעזה כדי לאתר אירועים מסוג זה, לגשת אליהם ולגייס את שיתוף הפעולה של המשתתפים בהם.

יעילות מדגם כדור השלג תלויה גם בהתנהלותו של החוקר, שעשויה להגביר את התקשורת ואת האמון בינו לבין אוכלוסיית המחקר ואפילו להגדיל את סיכויי שיתוף הפעולה במחקרים עתידיים. ההתמקדות בהתנהלות החוקר בוודאי נוגעת לכל המחקרים בתחומי מדעי החברה, אבל בהקשר של סכסוך היא רלוונטית במיוחד עקב מרכזיותו של נושא האמון.

האמון הוא בבסיס מתודולוגיית מדגם כדור השלג. ניסיונו מלמד כי אמינות, שקיפות, המשכיות ורגישות מגבירות את האמון בין אוכלוסיית המחקר לבין החוקר. חוסר אמינות שוחק אמון ומצמצם באופן משמעותי את סבירות שיתוף הפעולה מצד אוכלוסיית המחקר, על כן חיוני הדבר שהחוקר יהיה הגון ויימנע מכל שקר במהלך יחסי הגומלין עם אוכלוסיית המחקר. גם שקיפות מגבירה אמון ולכן רצוי לספק לאוכלוסיית המחקר מידע על אודות מארגי המחקר, מטרותיו, התהליכים הכרוכים בו והתוצאות. הבחנו כי הספקה יזומה של מידע זה מצד החוקרים העצימה את האמון ואת מעורבות אוכלוסיית המחקר בתהליכי המחקר. שיתוף הידע שלנו והפגנת קרבתנו וחווה דעתנו צמצמו חשדות לגבי זהותנו, השתייכותנו וכוונותינו. כפי שצוין לעיל, מוקדי המחקר שלנו היו תהליכי השלום בין ישראל לירדן ובין ישראל לרשות הפלסטינית. נושאים אלה היו כמובן שנויים במחלוקת עבור רבים מקרב אוכלוסיית המחקר בירדן וברשות הפלסטינית. למרות הרגישות שבמחקרים חוצי-גבולות אלה, מצאנו שרצוי תמיד לפתוח את המגע עם אוכלוסיית המחקר בהצגת הלאומיות הישראלית שלנו, השיוך הארגוני, נושא המחקר ומטרותינו. כאשר הצגנו מידע זה באיחור של דקות ספורות בלבד או בתשובה לשאלה הבחנו בירידה דרמטית בהיענותם של משיבים לשתף פעולה ולהפנות משיבים פוטנציאליים אחרים. בהתבסס על ניסיונו, אנו גם ממליצים לחוקר לשמור על רמה גבוהה של נראות מול אוכלוסיית היעד. המשכיות הקשר עם אוכלוסיית המחקר הייתה חיונית להתפתחות קרבה ואמון, אשר בהמשך השפיעו באופן חיובי על המחויבות של

המשיבים ועל שיתוף הפעולה מצדם. יתר על כן, הקרבה היא גורם מרכזי התורם לסבירות ההתפתחות של הפניות שרשרת אל אנשים נוספים מקרב אוכלוסיית המחקר: הבחנו כי פגישות חוזרות ונשנות עם יחידים מקרב אוכלוסיית המחקר הגבירו את הקרבה וסייעו להגביר את רצונם לשתף פעולה ולהפנות משיבים נוספים. גם היתקלות במשיבים במקומות מפגש (לדוגמה: מפגשי עסקים, כנסים ומשרדים ממשלתיים) תרמה לכינון מעמדנו כחוקרים ידועים וראויים לאמון.

רצוי כמובן שהחוקר יפגין רגישות מרבית כלפי צורכי הנחקרים. ניסיונו בניהול מחקר בסביבת סכסוך הוכיח כי להשתתפות במחקר, בעיקר בכזה העוסק בנושאים רגישים כגון מדיניות ציבורית או פוליטיקה, עלולות להיות השלכות כבדות משקל ואף מסוכנות עבור המשיבים, עבור בני משפחתם או עבור האינטרסים הכלכליים והחברתיים שלהם. בהקשר זה, "רשימות שחורות" מרתיעות אנשי עסקים ירדנים, אקדמאים, עורכי-דין ועיתונאים מלשתף פעולה עם ישראלים. אנשים הכלולים ברשימות אלה הוקעו בציבור ואפילו הוחרמו עקב מעורבותם במחקרים או במיזמים המשרתים אינטרסים של ישראלים (כהן, 2008; Arieli, 2012). לפיכך, חייבים המשיבים לחוש סמוכים ובטוחים בכך שהחוקר מעריך את הצורך שלהם בצנעה ובחשאיות לגבי מעורבותם ולגבי כל מידע שהם מספקים. ערבות לגבי אנונימיות המשיב, כמו גם זו של המופנים על ידו, הוכיחה עצמה כחיונית לשיתוף פעולה. ולבסוף, חיוני הדבר שהאינטראקציה עם החוקר לא תהיה חוויה בלתי נעימה שיש בה משום חוסר כבוד כלפי המשיבים. על כן חייבים החוקרים להתנהג בהתאם לנורמות החברתיות, הדתיות והתרבותיות של אוכלוסיית היעד ולאמץ גישה של אמפתיה כלפי המשיב וכלפי סביבתו. לבוש שמרני וצנוע, בעיקר בשעת פגישות בין גברים ונשים, מומלץ כאשר מנהלים מחקר בחברות מסורתיות.

מסקנות

מאמר זה עוסק באתגרים הרבים הניצבים בפני החוקר בבואו לנהל מחקר בסביבה של סכסוך. אנו מציעים את השימוש במדגם כדור השלג כמענה לחלק גדול מאתגרים אלו. טענו כי בעוד ערכו של מדגם כדור השלג הוכר בעיקר בהקשר של חקר "קבוצות שוליים" וכהשלמה לשיטות מחקר אחרות, הרי שהספרות טרם העריכה את פוטנציאל התרומה של מדגם כדור השלג למחקרים הנערכים בתנאי סכסוך. הצענו כי שימוש זהיר במדגם כדור השלג עשוי להעניק יתרונות ייחודיים למחקר המנוהל בסביבת סכסוך, בראש ובראשונה מאחר

פוליטיקה סביבת קונפליקט כשדה מחקר: אתגרים ומדגם כדור השלג

שהוא מציע לחוקרים נגישות לאוכלוסיית המחקר וסיוע בגיוס שיתוף פעולה מצד סובייקטים פוטנציאליים.

אנו טוענים כי בתנאי סכסוך האוכלוסייה כולה הופכת במידת מה ל"אוכלוסיית שוליים", "סמויה" ו"קשה לאיתור" עבור חוקר זר. דחיקה זו לשוליים מסבכת את משימות החוקר ומקשה עליו לאתר את אוכלוסיית המחקר ולגייסה לשיתוף פעולה, אף שמדובר במגזרים נורמטיביים של אוכלוסייה אשר בהקשר שאין בו סכסוך לא נחשבת לסמויה או לקשה לדיבוב.

פתחנו את חיבורנו בהצגת הבעיה הניצבת בפני מחקר בסביבת סכסוך, תוך בחינת האתגרים השונים הכרוכים בגיוס מרואיינים - חסר קשרים להשגת מידע, חסר מערכת מידע, הבדלים תרבותיים, הגבלות חוקיות ופוליטיות ונגישות טכנית, ומעל הכול - פחד וחוסר אמון. כדי להתמודד עם בעיות אלו הצענו שיטה אשר בדרך כלל נעשה בה שימוש מוצלח במקרים מגוונים של מחקר חברתי, אבל עדיין אינה מוכרת בהקשר של סכסוך. דנו במרכזיות מדגם כדור השלג כשיטה חשובה למדגם נוחות במחקר, תוך הצגה וניתוח של יתרונותיה ומגבלותיה של שיטה זו בשלבי האיתור, הנגישות והעירוב של אוכלוסיות סמויות וקשות לגישה. המשכנו והצגנו כיצד עשוי מדגם כדור השלג לסייע לחוקר להתגבר על רבים מהאתגרים שהוזכרו לעיל. דיון זה במדגם כדור השלג ובמאפייני סביבת הסכסוך, על בסיס ניסיונו בשטח, מספק תשתית לתובנות שונות והמלצות מתודיות לחוקר.

המלצותינו נועדו למקסם את אפקטיביות השימוש במדגם כדור השלג בסביבת סכסוך, ולהגביר את יעילותו ואת תוקפו. על החוקר לנהוג בגמישות, ביצירתיות ובתעוזה ביצירת הזדמנויות ומימושן כדי ליצור מגע עם אוכלוסיית המחקר ולגייס חלק מהמשתתפים בו. נוסף לכך, על החוקר להקדין אמינות ולנהוג בשקיפות וברגישות כלפי אוכלוסיית המחקר. התנהלות כזו עשויה לסייע לתהליך הפניות השרשרת הנדרש לצורך מדגם כדור השלג, ולגרום למשתתפים במחקר להתגבר על חוסר האמון האופייני לסביבת הסכסוך.

מנגנון האמון הוא מרכיב יסודי שהכרחי להצלחת מדגם כדור השלג, מאחר שבסופו של דבר המחקר מבוסס על שיתוף פעולה בין החוקר לבין אוכלוסיית המחקר. וויליאמס כבר הצביע על הקשר בין שיתוף פעולה לבין תלות (Williams, 1988: 116). לטענתו: "אם אמורים להתקיים מגעים מתמשכים הדורשים שיתוף פעולה, הרי שיש להניע את האנשים בדרך זו או אחרת, וליצור מצבי תלות". בהקשר זה, אמון הוא גורם מרכזי ביצירת יחסי תלות. כל הגדרה

פוליטיקה סביבת קונפליקט כשדה מחקר: אתגרים ומדגם כדור השלג

של אמון כוללת התייחסות למערכת יחסים חברתית שבה אדם מאפשר לעצמו להיות פגיע מול האחר העלול להזיק לו אם יופר האמון בעתיד (Levi, 2001).

בראשית המאמר העלינו שאלה רחבה לגבי ניהול מחקר בתנאים שאינם אופטימליים, כגון סביבת סכסוך. סביבת סכסוך היא סביבה בעלת מורכבויות קיצונית ומאופיינת בחוסר אמון הדדי ובחשדנות בין החוקר לבין אוכלוסיית המחקר. בעוד שעבודת שטח היא מרכיב חיוני במחקר חברתי, הרי שהמורכבות בסביבת סכסוך עלולה להרתיע חוקרים מלהתקרב ולחקור מגוון שאלות חברתיות. מדגם כדור השלג הוא שיטה יעילה במיוחד בביצוע מחקר שטח מעין זה, ועשוי להכריע בין עריכת מחקר תוך תנאים מגבילים לבין אי עריכתו כלל.

כהן, ניסים. 2008. "קהילות עסקים בתהליך השלום וגלובליזציה: עלות-תועלת של השתתפות פוליטית ומדיניות ציבורית בפלסטין ובירדן", **פוליטיקה** 18: 57-86.

Aggarwal Abha, Pandey Arvind, and Bhattacharya BN, 2007. "Risk Factors for Maternal Mortality in Delhi Slums: A Community-Based Case-Control Study", *Indian Journal of Medical Sciences* 61, 9: 517-526.

Arieli, Tamar, 2012. "Borders of Peace in Policy and Practice: National and Local Perspectives of Israel-Jordan Border Management", *Geopolitics*. DOI:10.1080/14650045.2011.638015

Arieli, Tamar, 2009. "Israeli-Palestinian Border Enterprises Revisited", *Journal of Borderlands Studies* 24, 1: 1-11.

Atkinson, Rowland, and Flint, John. 2001. "Accessing Hidden and Hard-to-Reach Populations: Snowball Research Strategies", *Social Research Update* 33 (University of Surrey).

Avico, U., Kaplan, C., Korczak, D. and Van Meter, K. 1988. *Cocaine Epidemiology in Three European Community Cities: A Pilot Study Using a Snowball Sampling Methodology*, Brussels: European Communities Health Directorate.

Bar-Tal, Daniel. 2000. "From Intractable Conflict through Conflict Resolution to Reconciliation: Psychological Analysis", *Political Psychology* 21, 2: 351-365.

Ben-Porat, Guy. 2006. *Global Liberalism, Local Populism, Peace and Conflict in Israel and Northern Ireland*, Syracuse, NY: Syracuse University Press.

Berg, Sven. 1988. "Snowball Sampling", in Samuel, Kotz, and N.L. Johnson (eds.), *Encyclopaedia of Statistical Sciences* Vol. 8, John Wiley & Sons, pp. 528-532.

Boys, Annabel, Marsden, John, and Strang, John. 2001. "Understanding Reasons for Drug Use amongst Young People: A Functional Perspective", *Health Education Research* 16: 457-469.

Clark, J Janine A., 2006. "Field Research Methods in the Middle East", *PS: Political Science and Politics*, 39, 3: 417-423.

Codina, E., Kaplan, C. D., Yin, Z., Valdez, Alverdo., and Mata, A., 1999. "Estimating the Extent of Injecting Heroin Use in Laredo, Texas", *Journal of Border Health* 4: 3-11.

Cohen, Nissim and Ben Porat, Guy. 2008. "Business Communities and Peace: The Cost-Benefit Calculations of Political Involvement", *Peace and Change* 33, 3: 426-446.

Coleman, James S., 1988. "Social Capital in the Creation of Human Capital", *American Journal of Sociology* 94: 95-120.

Deutsch, Morton. 1973. *The Resolution of Conflict*, New Haven and London: Yale University Press.

- Fitzgerald, John L. 1996. "Hidden Populations and the Gaze of Power", *Journal of Drug Issues* 26: 5-21.
- Fitzgerald, John. L., and Hamilton, Margaret. 1997. "Confidentiality, Disseminated Regulation and Ethico-Legal Liabilities in Research with a Hidden Population of Illicit Drug Users", *Addiction* 92: 1099-1108.
- Galtung, Johan. 1985. "Twenty-Five Years of Peace Research: Ten Challenges and Some Responses", *Journal of Peace Research* 22, 2: 141-158.
- 1969. "Violence, Peace and Peace Research", *Journal of Peace Research* 6, 3:167-191.
- Gambetta, Diego. 1988. "Mafia: The Price of Distrust", in D. Gambetta (ed.), *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Oxford: Blackwell, pp. 158-175.
- Griffiths, Paul, Gossop, Michael, Powis, Beverly and Strang, John, 1993. "Reaching Hidden Populations of Drug Users by Privileged Access Interviewers: Methodological and Practical Issues", *Addiction* 88: 1617-1626.
- Groger, Lisa, Mayberry, Pamela, and Straker, Jane. 1999. "What We Didn't Learn Because of Who Would Not Talk to Us", *Qualitative Health Research* 9, 6: 829-835.
- Harrington, Charles. and Boardman, Susan. 1997. *Paths to Success: Beating the Odds to American Society*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Heckathorn, Douglas. D. 2002. "Respondent-Driven Sampling II: Deriving Valid Population Estimates from Chain-Referral Samples of Hidden Populations", *Social Problems* 49: 11-34.
- 1997. "Respondent-Driven Sampling: A New Approach to the Study of Hidden Populations", *Social Problems* 44: 174-199.
- Heckathorn, Douglas D., Broadhead, Robert S., and Sergeev, Boris. 2001. "A Methodology for Reducing Respondent Duplication and Impersonation in Samples of Hidden Populations", *Journal of Drugs Issues* 31: 543-564.
- Hosmer, L. T. 1995. "Trust: The connecting Link Between Organizational Theory and Philosophical Ethics", *Academy of Management Review* 20, 2: 379-403.
- Inciardi, James. A. 1977. "In Search of the Class Canon: A Field Study of Professional Pickpockets", in R.S. Weppner (ed.), *Street Ethnography: Selected Studies of Crime and Drug Use in Natural Settings*, Beverley Hills: Sage, pp. 55-77.
- Jacobs, Bruce A. 1999. "Crack to Heroin? Drug Markets and Transition", *British Journal of Criminology* 39: 555-574.
- Kaplan, Charles D., Korf, Dirk and Sterk, Claire. 1987. "Temporal and Social Contexts of Heroin-Using Populations: An Illustration of the Snowball Sampling Technique", *Journal of Mental and Nervous Disorders* 175, 9: 566-574.
- Kardoosh, Marwan A. and Burgis, Michelle Leanne, 2006. "The Institutional Dimension of the Success of Jordanian QIZs", *Jordan Center for Public Policy Research and Dialogue*. Retrieved February 24, 2010. <http://www.jcprpd.org/Files/ResearchDatabase/QIZ,%20Policy,%20Governance.pdf>

פוליטיקה סביבת קונפליקט כשדה מחקר: אתגרים ומדגם כדור השלג

- Kriesberg, Luois. 1998. *Constructive conflict: From Escalation to Resolution*, Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Kuebler, Daniel, Hausser, Dominique, and Gervasoni, Jean-Pierre, 2000. "The Characteristics of 'New Users' of Cocaine and Heroin Unknown to Treatment Agencies: Results from the Swiss Hidden Population Study", *Addiction* 95: 1561-1571.
- Levi, Margaret. 2001. "Trust, Sociology of", in N.J. Smelser and B.B. Baltes (eds.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Oxford: Elsevier, p. 15922.
- McNamara, Robert P. 1994. *The Times Square Hustler: Male Prostitution in New York City*, Westport: Praeger.
- Miller, Benjamin. 2000. "The International, Regional and Domestic Sources of Regional Peace", in Arie M. Kacowicz, Yaacov Bar-Siman-Tov, Ole Elgstrom, and Magnus Jerneck, (eds.), *Stable Peace among Nations*, Lanham, MD: Rowman and Littlefield Publishers, pp. 55-73.
- 2005. "When and How Regions Become Peaceful: Potential Theoretical Pathways to Peace", *International Studies Review* 7, 2: 229-267.
- Mitchell, Christopher R. 1981. *The Structured of International Conflict*. London: Macmillan.
- Moore, Joan W., and Hagedorn, John. 2001. *Female Gangs: A Focus on Research*, Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
- Morgan, Patricia. 1996. "Unknown, Unexplored, and Unseen Populations: An Introduction into the Truly Hidden Worlds of Drugs and Alcohol Research", *Journal of Drug Issues* 26: 1-4.
- Patrick, James. 1973. *A Glasgow Gang Observed*. London: Eyre Methuen.
- Petersen, Rebecca D. and Valdez Avelardo. 2005. "Using Snowball-Based Methods in Hidden Populations to Generate a Randomized Community", *Youth Violence and Juvenile Justice* 3: 151-167.
- Pollok, M. and Schlitz, M. A. 1988. "Does Voluntary Testing Matter? How It Influences Homosexual Safer Sex", Paper presented at the Fourth International Conference on AIDs, Stockholm, Sweden, June 13, 1998.
- Press-Barnathan, Galia. 2006. "The Neglected Dimension of Commercial Liberalism: Economic Cooperation and Transition to Peace", *Journal of Peace Research* 43, 3: 261-278.
- Putnam, Robert D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster.
- 1995. "Bowling Alone: America's Declining Social Capital", *The Journal of Democracy* 6, 65-78.
- 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.

- Rose-Ackerman, S. 2001. *Trust, Honesty, and Corruption: Reflection on the State-Building Process*, Yale Law School: Yale Law School John M. Olin Center for Studies in Law, Economics, and Public Policy Working Paper Series, Paper 255.
- Rouhana, N., and Bar-Tal, D. 1998. "Psychological Dynamics of Intractable Ethno-National Conflicts: The Israeli-Palestinian Case", *The American Psychologist* 53, 7: 761-770.
- Rubin, J. Z., Pruitt, D. G., and Kim, S. H. 1994. *Social Conflict: Escalation, Stalemate and Settlement*, New York: McGraw-Hill.
- Shapiro, S. 1987. "Social Control of Impersonal Trust", *The American Journal of Sociology*, 93 (3): 623-658.
- Spreen, Marinus. 1992. "Rare Populations, Hidden Populations and Link-Tracing Designs: What and Why?", *Bulletin Methodologie Sociologique* 36: 34-58.
- Sudman, Seymour. and Freeman, Howard. 1988. "The Use of Network Sampling for Locating the Seriously Ill", *Medical Care* 26, 10: 992-999.
- Sztompka, P. 1999. *Trust: A Sociological Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tabnak, Farzaneh, and Sun, Richard. 2000. "Need for HIV/AIDS Early Identification and Preventative Measures among Middle-Aged and Elderly Women", *American Journal of Public Health* 90: 287-288.
- Thompson, Steven K. 1997. "Adaptive Sampling in Behavioural Surveys", *NIDA Research Monograph*, 296-319.
- Thompson, Steven K., and Collins, Linda M. 2002. "Adaptive Sampling in Research on Risk-Related Behaviors", *Drug and Alcohol Dependence* 68: S57-S67.
- Valdez, Avelardo, and Kaplan, Charles D. 1999. "Reducing Selection Bias in the Use of Focus Groups to Investigate Hidden Populations: The Case of Mexican-American Gang Members from South Texas", *Drugs and Society* 14: 209-224.
- Van Meter, Karl. 1990. "Methodological and Design Issues: Techniques for Assessing the Representatives of Snowball Samples", *NIDA Research Monograph*, 31-43.
- Vogt, W. Paul. 2005. *Dictionary of Statistics and Methodology: A Nontechnical Guide for the Social Sciences*. London: Sage.
- Watters, John K., 1993. "The Significance of Sampling and Understanding Hidden Populations", *Drugs and Society* 7: 13-22.
- Watters, John K., and Biernacki, Patrick. 1989. "Targeted sampling: Options for the study of hidden populations", *Social Problems* 26: 416-430.
- Whyte, William F. 1955. *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum*, Chicago: University of Chicago Press.
- Wiebel, Wayne W. 1990. "Identifying and Gaining Access to Hidden Populations", in Elizabeth Y. Lambert (ed.), *The Collection and Interpretation of Data From Hidden Populations*, Research Monograph No. 098, Rockville, MD: U.S. Department of Health and Human Services, National Institute on Drug Abuse, pp. 4-11.

פוליטיקה סביבת קונפליקט כשדה מחקר: אתגרים ומדגם כדור השלג

Williams, Bernard. 1988. "Formal Structures and Social Reality", in D. Gambetta (ed.), *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, New York: Blackwell, pp. 3-13.

Wright, Richard, and Decker, Scott H. 1997. *Armed Robbers in Action*, Boston: Northeastern University Press.

Wright, Richard, Decker, Scott H., Redfern, Allison K., and Smith, Dietrich L. 1992. "A Snowball's Chance in Hell: Doing Fieldwork with Active Residential Burglars", *Journal of Research in Crime and Delinquency* 29: 148-161.

Yin, Zenong, Valdez, Avelardo, Mata, Alberto G., and Kaplan, Charles. 1996. "Developing a Field-Intensive Methodology for Generating a Randomized Sample for Gang Research", *Free Inquiry in Creative Sociology* 24: 195-204.

עופר קניג וחן פרידברג

האם הכנסת מפזרת את עצמה לדעת?

תקציר

כמו במרבית הדמוקרטיות הפרלמנטריות, גם בישראל קיימת אפשרות לקצר את תקופת הכהונה של הכנסת באמצעות פיזור מוקדם. מחד גיסא, כלי מוסדי זה מכניס מידה של אי-ודאות למערכת הפוליטית ועלול לערער את היציבות השלטונית ואת כושר ההיגוי של הממשלה; מאידך גיסא, ישנן נסיבות פוליטיות שבהן פיזור הפרלמנט והקדמת הבחירות מוציאים את המערכת הפוליטית ממבוי סתום ומאפשרים גיבוש רוב פרלמנטרי שונה והרכבת ממשלה חדשה ויציבה יותר. מאמר זה מנסה לבחון אם במקרה הישראלי החסרונות של פיזור מוקדם עולים על יתרונותיו, זאת ביחוד על רקע טענות שנשמעו בדבר סמכויות היתר של הכנסת, הרשאית להחליט על פיזור המוקדם. חלקו הראשון של המאמר סוקר את המנגנונים שבאמצעותם אפשר לפזר את הכנסת ופרלמנטים בדמוקרטיות פרלמנטריות אחרות. לאחר מכן אנו מנתחים את אופן סיום הכהונה של 17 הכנסות שכיהנו בין 1949 ל-2009. הממצאים מצביעים על כך שב-15 השנים האחרונות חלו שינויים משמעותיים בדרכי הפיזור של הכנסת. בניגוד לטענות, שינויים אלה דווקא איזנו את היחסים בין הרשויות באופן שחזק את מעמדה של הממשלה והעומד בראשה מול הכנסת. זאת ועוד, בניגוד לרושם המצטייר, במרבית המקרים הכנסת התנהגה כ"מבוגר אחראי" ועשתה שימוש מידתי ומושכל בסמכות הפיזור העצמי שלה.

מבוא

אחד המאפיינים המרכזיים המבדילים בין דמוקרטיות פרלמנטריות לדמוקרטיות נשיאותיות הוא שבראשונות אורך כהונת הפרלמנט אינו קשיח אלא גמיש. במילים אחרות, בעוד שבדמוקרטיות נשיאותיות נבחר בית המחוקקים לתקופת כהונה קבועה (fixed term) שאינה יכולה להתקצר, בדמוקרטיות פרלמנטריות קיימת אפשרות חוקית להקדים את הבחירות ובכך לקצר את אורך כהונת

הפרלמנט. היכולת להקדים את הבחירות ולקצר את חיי הפרלמנט (והממשלה) יכולה להיתפס כיתרון או כחיסרון משטרי. מחד גיסא ניתן לטעון שיכולת זו מכניסה אי-ודאות למערכת ועלולה לפגום ביציבות, לקצר את האופק של נבחר הציבור ולפגום בהתוויית מדיניות אפקטיבית וביישומה. מאידך גיסא, ברור כי יש נסיבות פוליטיות שבהן פיזור הפרלמנט והקדמת הבחירות הם הפעולות המתבקשות להוצאת המערכת הפוליטית ממבוי סתום, ונקיטתם יכולה לטרוף את הקלפים ולייצר ממשלה חדשה ויציבה יותר. פיזור הפרלמנט לפני תום תקופת כהונתו הוא אפוא מנגנון חשוב ומרכזי בדינמיקה של כל דמוקרטיה פרלמנטרית (Lijphart, 1999; Diermeier and Feddersen, 1998; Döring, 1995). מכאן נובעת החשיבות בהבנת פעולתו של מנגנון זה: באילו תנאים מתפזר הפרלמנט ומיהם השחקנים הפוליטיים האחראים לפיזורו.

סקירה היסטורית של הסוגיה בפן הישראלי מצביעה על כך שמאז קום מדינת ישראל ועד 2009 השלימו את כהונתן רק שש כנסות מתוך 17. בשאר המקרים הכנסת לא מילאה את ימיה ונקבעו בחירות מוקדמות - לרוב באמצעות שימוש במנגנון הפיזור העצמי. שוגרט (צפוי להתפרסם ב-2013) טוען בהקשר זה כי יכולתה של הכנסת לפזר את עצמה ולהקדים את הבחירות מעצימה את כוח המיקוח של המפלגות הקטנות, מערערת את היציבות הפוליטית ומונפת כחרב על צווארה של הממשלה. במאמר זה אנו בוחנים הכצעקתה: האומנם הכנסת עושה שימוש תכוף ובלתי סביר בסמכותה לפזר את עצמה כאמצעי לעומתי נגד הממשלה המכהנת, או שמא נסיבות פוליטיות - כגון התפטרות ראש ממשלה או הסכמה של רוב סיעות הבית להקדים את הבחירות (בעקבות מבוי סתום שאליו הגיעה המערכת הפוליטית) - הן שמביאות להפעלת כלי חקיקתי זה? אם האפשרות האחרונה היא הנכונה, או אז ניתן לאפיין את מנגנון הפיזור העצמי ככלי בעל אופי פרוצדורלי שכל תכליתו היא לקבוע מועד מוסכם לבחירות חדשות.

רקע תיאורטי

היכולת לפזר את הפרלמנט בטרם הסתיימה כהונתו החוקית היא אחד ממאפייני היסוד של הדמוקרטיה הפרלמנטרית (Strøm and Swindle, 2002; Smith, 2003). יכולת זו היא פועל יוצא ממיזוג הרשויות העומד בלב הפרלמנטריזם: הרשות המבצעת אינה אוטונומית ובלתי תלויה כבשיטות ממשל נשיאותיות; אדרבה, היא נובעת מהרשות המחוקקת, תלויה באמונה ויכולה להיות "מפוטרת"

על ידה. בה-בעת, הרשות המבצעת מכתיבה את סדר היום הפרלמנטרי ובמקרים רבים המשמעת המפלגתית והקואליציונית מקנה לממשלה שליטה בפועל על הפרלמנט (Poguntke and Webb, 2001: 3). התלות ההדדית הזו בין הרשויות, המשתקפת בין היתר במנגנון הפיזור המוקדם, מקנה לשיטת הממשל הפרלמנטרית מידה רבה של גמישות חיונית, אשר יש הטוענים כי היא אחת הסיבות העיקריות ליציבות המשטרית המאפיינת דמוקרטיות פרלמנטריות. במילים אחרות, גם אם בדמוקרטיות פרלמנטריות מתחלפות ממשלות בקצב מהיר יותר ונערכות בחירות באופן תכוף יותר בהשוואה לדמוקרטיות נשיאותיות, הרי שהן מפגינות מידה גבוהה יותר של חוסן ויציבות לאורך זמן (Linz, 1994).

ספרות המחקר מצביעה על כמה מודלים לפיזור פרלמנטים בדמוקרטיות הפרלמנטריות, הנבדלים אלה מאלה במספר קריטריונים מרכזיים (Strøm and Swindle, 2002: 577):

1. **למי נתונה סמכות הפיזור** - סמכות הפיזור יכולה להינתן לפרלמנט עצמו, לראש המדינה, לממשלה, לראש הממשלה או לשילוב של שני גורמים ויותר מתוך ארבעת אלה. לזהותם של בעלי סמכות הפיזור משמעות ברמה הנורמטיבית והמעשית. כך, למשל, כאשר הסמכות לפיזור הפרלמנט נתונה בידי הפרלמנט לבדו משמעות הדבר היא עיגון עצמאותה של הרשות המחוקקת וחיזוק ביחס לרשות המבצעת. לעתים מופקדת סמכות הפיזור בידי ראש המדינה באופן חלקי או מלא, והיא יכולה להיות פורמלית וסמלית בלבד או מהותית. אפשרות נוספת היא הענקת סמכות חלקית או מלאה לפיזור הפרלמנט לממשלה ו/או לראש הממשלה - לאפשרות זו השלכות פוליטיות מהותיות ובהן חיזוק משמעותי של הרשות המבצעת ביחס לרשות המחוקקת. למעשה, אפשרות זו מאזנת את היכולת של הפרלמנט "לפטר" את הרשות המבצעת במשטר הפרלמנטרי (Stepan and Skach, 1993), אך גם פותחת פתח לניצול סמכות הפיזור על מנת לקדם אינטרסים קואליציוניים או מפלגתיים, ובמקרה של ראשי ממשלה גם אינטרסים אישיים.

2. **מידת האוטונומיה של בעלי סמכות הפיזור** - א. אוטונומיה מוחלטת: בעל סמכות הפיזור אינו זקוק לאישור או לשיתוף פעולה מצד גורם אחר; ב. אוטונומיה מוגבלת פרוצדורלית: בעל סמכות הפיזור עשוי להידרש לאישור פורמלי-סמלי של ראש המדינה (נשיא, מונרך) - או אז ראש המדינה אינו מצופה למנוע את הפיזור היזום; ג. אוטונומיה מוגבלת מהותית: בעל סמכות הפיזור חולק את הסמכות עם גורם פוליטי אחר במערכת (הממשלה והפרלמנט, ראש הממשלה, ראש המדינה וכדומה).

3. **מגבלות הקשורות לעיתוי הפעלת סמכות הפיזור** 3 ישנן מדינות שבהן הפעלת סמכות הפיזור אסורה כאשר הפרלמנט נמצא בפגרה, לאחר התפטרות הממשלה או נפילתה בהצבעת אי-אמון (בהיותה ממשלת מעבר) או בשעת חירום. ככלל, מגבלות אלה נועדו למנוע ניצול לרעה של סמכות הפיזור מצד הרשות המבצעת ולהבטיח את שימור הדמוקרטיה גם בעתות חירום.

מנגנון פיזור הפרלמנט הוא אפוא כלי מוסדי מרכזי במארג יחסי הגומלין בין הרשות המחוקקת לרשות המבצעת במשטר הפרלמנטרי. ניתן למקם את המודלים השונים של פיזור הפרלמנט על רצף שבקוטב האחד שלו הרצון לחזק את עצמאותה של הרשות המחוקקת (כאשר סמכות הפיזור נתונה לפרלמנט לבדו), ובקוטב הנגדי השאיפה לבצר את מעמדם של הרשות המבצעת והעומד בראשה ולהקל עליהם לממש יעדים פוליטיים (כאשר סמכות הפיזור נתונה לממשלה ו/או לראש הממשלה לבדם). חשיבותו של מנגנון זה אף משתקפת בעובדה שהדיון בו נמצא על סדר היום הציבורי של כמה דמוקרטיות פרלמנטריות בשני העשורים האחרונים, לרבות ישראל, קנדה ובריטניה.

מבט השוואתי

כפי שראינו, היכולת לפזר את הפרלמנט טרם סיום כהונתו החוקתית היא אחד הסממנים המשקפים את מאזן העוצמה בין הרשות המבצעת לרשות המחוקקת, ודמוקרטריות פרלמנטריות מציגות דגמים שונים של יכולת זו. בחלק זה אנו משווים מנגנונים לפיזור פרלמנטים ב-18 מבין 19 הדמוקרטיות הפרלמנטריות שנכללו במחקרו של Lijphart (1984). נורווגיה הושמטה מהסקירה בשל ההסדר יוצא הדופן הקיים בה, שלפיו בית המחוקקים נבחר לארבע שנים ללא יכולת פיזור מוקדם. לרשימה זו אנו מוסיפים את ספרד ואת המקרה הייחודי של לטביה. בדיוננו כאן ננתח את הדרכים לפיזור פרלמנטים תוך התמקדות בשחקנים הפוליטיים המרכזיים: ראשי מדינה (נשיא או מונרך), פרלמנט, ממשלה וראשי ממשלה.

בשוודיה (החל מ-1975) ובדנמרק אין לראשי המדינה שום תפקיד בפיזור מוקדם של הפרלמנט: **בדנמרק** הסמכות הבלעדית לפיזור נתונה בידי ראש הממשלה, ובשוודיה הסמכות נתונה בידי הממשלה כגוף מקבל החלטות (Bergman et al., 2003: 163). פרט להן, ברוב המקרים ראשי מדינה ממלאים תפקיד במהלך הפיזור. לעתים זהו רק תפקיד פורמלי של מעין חותמת גומי המאשרת בצורה כמעט אוטומטית את בקשתו של ראש הממשלה, אך במקרים אחרים ראש

המדינה יכול להטיל וטו על יוזמה כזו. במקרים נוספים לראש המדינה תפקיד חשוב יותר, והוא היחיד המוסמך להורות על פיזור מוקדם.

באיטליה אורך תקופת הכהונה של הפרלמנט עומד על חמש שנים אך נשיא הרפובליקה מוסמך להורות על פיזור המוקדם (סעיף 88 לחוקה האיטלקית). מכיוון שהנשיא הוא היחיד המוסמך לפזר את הפרלמנט ולראשי ממשלה אין כל סמכות לעשות כן, הרי שמדובר בסמכות מהותית ולא פורמלית בלבד, כפי שנראה בכמה מדינות אחרות. ההיסטוריה מלמדת כי נשיאי איטליה השתמשו בסמכותם זו רק לאחר שנוכחו כי מוצו כל ההליכים להרכבת ממשלה חדשה וכי המערכת הפוליטית נמצאת במבוי סתום. בפעם האחרונה הופעלה סמכות זו ב-2008: ממשלת השמאל בראשותו של רומנו פרודי הפסידה בהצבעת אמון בסנאט (הבית העליון בפרלמנט האיטלקי); הנשיא הטיל על יושב ראש הסנאט לנסות להקים ממשלה זמנית אולם במערכת הפוליטית היה רוב נגד יוזמה זו. לאחר שהניסיון כשל הגיע הנשיא למסקנה כי אין בררה אלא להקדים את הבחירות והורה על פיזור הפרלמנט, שלוש שנים טרם סיום כהונתו החוקתית. גם **באוסטריה** מוקנית לנשיא הרפובליקה סמכות לפזר את הפרלמנט, אך זו אינה סמכות בלעדית שכן כפי שנראה להלן גם הפרלמנט עצמו יכול להכריז על פיזור מוקדם. סמכות מהותית לפיזור הפרלמנט נתונה בידי ראש המדינה גם **בצרפת** - זהו דבר טבעי לאור העובדה שמדובר בדמוקרטיה נשיאותית למחצה שבה נשיא הרפובליקה אינו ראש מדינה סמלי אלא המנהיג הפוליטי (Knapp and Wright, 2001). כמו באיטליה, גם בצרפת נבחרת האספה הלאומית - הבית התחתון הצרפתי - לתקופת כהונה של חמש שנים, אך נשיא המדינה מוסמך להורות על פיזור המוקדם (סעיף 12 לחוקה הצרפתית). הנשיא מיטראן השתמש בסמכות זו בשני מקרים (1981 ו-1988) והנשיא שיראק השתמש בה פעם אחת (1997). בשלושת המקרים הנשיאים כפו פיזור מוקדם כיוון שהעריכו כי זהו מועד נוח עבורם שיאפשר להם להגדיל את כוחם בפרלמנט.

בלטביה, דמוקרטיה פרלמנטרית, קיים מנגנון פיזור ייחודי: לנשיא, דמות סמלית, שמורה הסמכות להציע את פיזור את הפרלמנט. אם הציע פיזור מתקיים משאל עם בנושא - היה ורוב המצביעים תומכים בהצעה הפרלמנט מתפזר ובחירות מתקיימות תוך חודשיים לכל היותר; ואולם, אם במשאל העם נמצא רוב המתנגד לפיזור הנשיא הוא זה שישלם על כך במשרתו. בכך נשמר מעין "מאזן אימה" שבה למנוע מנשיאים להשתמש בסמכותם זו כלאחר יד. הפעם היחידה שבה יזם נשיא מהלך כזה התרחשה במאי 2011, כאשר הנשיא זטלרס הציע את פיזור הפרלמנט. משאל העם נקבע ליולי, אך בינתיים נחל זטלרס כישלון בבחירות לנשיאות שנערכו ב-2 ליוני - חברי הפרלמנט, אשר סמכות בחירת הנשיא

מופקדת בידיהם, השיבו לו כגמולו והביעו את חוסר שביעות רצונם מיוזמת הפיזור המוקדם שקידם באמצעות אי-בחירתו לתקופת כהונה שנייה. במשאל העם זכתה הצעת הפיזור לרוב מוחץ של למעלה מ-94 אחוז מהקולות. כפועל יוצא התפזר הפרלמנט ובחירות חדשות נקבעו לספטמבר 2011.

במדינות אחרות יוזמים ראשי הממשלה את פיזור הפרלמנט אך ראשי המדינה יכולים להטיל וטו על יוזמה זו. **בגרמניה** מוקנית לראש המדינה (נשיא הרפובליקה) סמכות וטו המאפשרת לו לסרב לבקשתו של הקאנצלר לפזר את הפרלמנט. זאת ועוד, על מנת לפתוח במהלך של פיזור מוקדם על הקאנצלר להעמיד תחילה את ממשלתו בפני הצבעת אמון של הבונדסטאג. רק אם הממשלה לא זוכה באמונם של רוב חברי הבונדסטאג רשאי הקאנצלר לבקש מנשיא הרפובליקה לפזר את הפרלמנט ולקרוא לבחירות מוקדמות (סעיף 68 לחוקה הגרמנית) - מכאן שהחוקה מאפשרת פיזור מוקדם אך דורשת את מעורבותם של הקאנצלר, הפרלמנט והנשיא בתהליך. מקרה כזה התרחש בשנת 2005, כאשר הקאנצלר גרהארד שרדר רצה להקדים את הבחירות. לשם כך יזם בפרלמנט הצבעת אמון בממשלתו מתוך כוונה מוקדמת להפסיד בה (הוא הנחה רבים ממפלגתו להצביע נגד בעוד ששרי ממשלתו מנעו). לאחר שלא הובע אמון בממשלה נפתחה הדרך למהלך של פיזור מוקדם: שרדר ביקש מנשיא הרפובליקה להכריז על פיזור והלה נענה לבקשה. מהלך מניפולטיבי זה עורר את חמתן של כמה מהמפלגות הקטנות בפרלמנט, ואלה עתרו לבית המשפט החוקתי בטענה כי המהלך היה פסול. בית המשפט דחה את עתירתן. גם **באירלנד** ובפינלנד יכולים הנשיאים להטיל וטו על הליכי פיזור שיזמו ראשי הממשלה.¹

גם במדינות אחרות תפקידם של ראשי המדינה בהליך הפיזור המוקדם הוא בגדר חותמת גומי. הם אמנם אלה אשר מורים באופן פורמלי על פיזור הפרלמנט, אך הם אינם אלה שיוזמים את המהלך ושיקול הדעת שלהם מוגבל כמעט לחלוטין. הם עושים זאת בעקבות בקשה של ראש הממשלה או בגלל נסיבות מיוחדות המצוינות בחוק. **ביפן**, למשל, הקיסר הוא זה אשר מוסמך להורות על פיזור מוקדם, אך מי שמחליט על כך בפועל הוא ראש הממשלה לאחר אישור הממשלה. לקיסר אין שום אפשרות לסרב לבקשה זו. **בספרד** המלך הוא המוסמך להורות על פיזור מוקדם אך הוא יעשה זאת בצורה כמעט אוטומטית באחד משני מקרים: אם לאחר בחירות כלליות פקע הזמן המוקצב להקמת ממשלה חדשה (סעיף 99 לחוקה); או בעקבות בקשה של ראש הממשלה לפזר

¹ בפינלנד יכולה יזמת הפיזור להגיע גם מראש המדינה עצמו.

את הפרלמנט (סעיף 115). גם סמכותו של נשיא מדינת **ישראל** לגבי בקשת הפיזור שמפנה אליו ראש הממשלה מוגבלת למדי.

בדמוקרטיה פרלמנטריות בעלות מסורת אנגלית, שבהן השליטה של ראש הממשלה והממשלה בפרלמנט היא דומיננטית, לראש הממשלה סמכות כמעט בלתי מוגבלת לפיזור הפרלמנט ולקריאה לבחירות מוקדמות (Lijphart, 1999: 6-125), או כך לפחות היה עד לאחרונה. אמנם גם כאן הדמות שבאופן רשמי מפזרת את הפרלמנט היא המלכה (במקרה של **בריטניה**) או המושלים הכלליים המייצגים אותה (במקרה של **אוסטרליה**, קנדה וניו זילנד), אך באופן מסורתי הם מצייתים להחלטת הפיזור של ראשי הממשלות, שנהגו לנצל סמכות זו כדי לבחור מועד בחירות נוח מבחינה פוליטית. עוצמתה של סמכות הפיזור המופקדת בידי ראשי הממשלות וההיענות האוטומטית של ראשי המדינות לבקשתם עוררו ויכוחים ציבוריים, אשר הביאו בשני מקרים לשינויים המגבילים את מרחב הפעולה של ראשי הממשלה (Bogdanor, 2010). **בקנדה** התקבל ב-2007 חוק אשר קיצר את תקופת הכהונה של הבית התחתון מחמש שנים לארבע, וקבע כי במקרים כתיקונם ייערכו בחירות כל ארבע שנים במועד קבוע במהלך חודש אוקטובר. רק אם הפסידה הממשלה בהצבעת אי-אמון ראשי ראש הממשלה לבקש מהמושל הכללי להקדים את הבחירות. **בבריטניה** אושרה בספטמבר 2011 הצעת חוק מרחיקת לכת אף יותר, אשר לא רק מגבילה את ראש הממשלה אלא אף מעניקה לפרלמנט כוח מאזן. קידום הצעת החוק נכלל בהסכם הקואליציוני שנחתם לאחר בחירות 2010 בין השמרנים לליברל-דמוקרטים. לפי החוק (Fixed-term Parliaments Act 2011) הפרלמנט יכהן תקופת כהונה קבועה בת חמש שנים וראשי ממשלה לא יוכלו להחליט על דעת עצמם וללא כל מגבלה להקדים את הבחירות. הפרלמנט יתפזר טרם מועדו אך ורק בשני מקרים: אם הוא מחליט להקדים את הבחירות - החלטה שצריכה להתקבל ברוב של לפחות שני שלישים מחברי הבית; או אם הוא הביע אי-אמון בממשלה ועברו 14 יום מבלי שבית הנבחרים הביע אמון בממשלה חלופית. זהו שינוי היסטורי אשר יגביל את ראשי הממשלות ויאפשר לחברי הפרלמנט להפעיל את שיקול דעתם לגבי הקדמת הבחירות. מאז שינוי החקיקה של שנת 1996 התקרבה ישראל לנהוג בבריטניה בהעניקה סמכות פיזור לראש ממשלה, ובריטניה התקרבה לנהוג בישראל בהעניקה סמכות פיזור לפרלמנט.

פוליטיקה האם הכנסת מפזרת את עצמה לדעת?

הטבלה שלהלן מסכמת את תהליכי פיזור הפרלמנטים במדינות שהוגדרו בראשית הסעיף:

טבלה 1: מנגנונים לפיזור מוקדם של פרלמנטים במדינות שונות

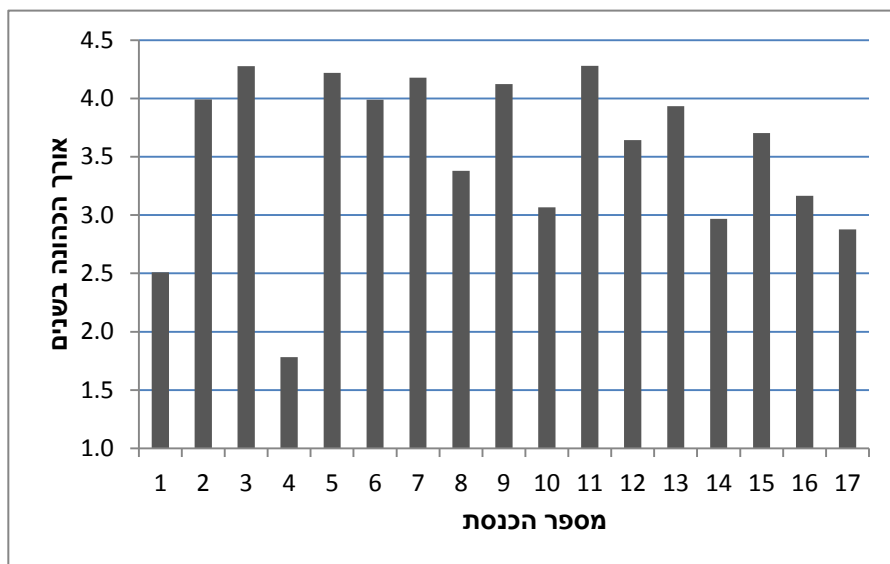
פיזור ביוזמת הפרלמנט	פיזור ביוזמת ראש המדינה	פיזור ביוזמת ראש הממשלה אך ראש המדינה להטיל וטו על המהלך	פיזור ביוזמת ראש הממשלה, אישור ראש המדינה למהלך הוא "חותמת גומי" בלבד	פיזור ביוזמת ראש הממשלה בלבד
אוסטריה בריטניה ישראל	איטליה איסלנד בלגיה (רק אם הממשלה הפסידה בהצבעת אי-אמון ואין ממשלה חלופית) הולנד לוקסמבורג לטביה (טעון אישור גם במשאל עם) פינלנד צרפת	אירלנד גרמניה פינלנד	אוסטרליה יפן (הממשלה היא היוזמת) ישראל ניו זילנד ספרד קנדה (רק אם הממשלה הפסידה בהצבעת אי-אמון) שוודיה (הממשלה היא היוזמת)	דנמרק

מקורות: Bergman *et al.*, 2003: 160-162 ועדכוני המחברים.

הדרכים לפיזור מוקדם של הכנסת

בדומה למרבית בתי המחוקקים בעולם, גם אורך כהונתה הפורמלי של הכנסת עומד על ארבע שנים (Woldendorp *et al.*, 2000: 40; Bergman *et al.*, 2003: 131-133), כפי שנקבע בסעיף 8 לחוק יסוד: הכנסת. אלא שכמו במרבית הדמוקרטיות הפרלמנטריות, גם בפרלמנט הישראלי אורך תקופת הכהונה אינו "חוקק בסלע" וקיימים מנגנונים המאפשרים לקצרו וליזום בחירות מוקדמות (רובינשטיין ומדינה, 2004: 561-562).² ואמנם, הפעם האחרונה שבה השלימה הכנסת את מלוא תקופת כהונתה הייתה לפני למעלה מעשרים שנה: הכנסת האחת-עשרה (1984-1988). מאז, בשבעה מקרים רצופים נערכו הבחירות טרם מועדן. אין זה מפתיע אפוא שתקופת הכהונה הממוצעת של 17 הכנסות (בין 1949 ל-2009) עומדת על 1,290 ימים, או מעט יותר משלוש שנים וחצי, זאת אף על פי שחלק מהכנסות כיהנו מעט יותר מארבע שנים (תרשים 1).³

תרשים 1: אורך הכהונה של הכנסות

² נורווגיה היא דוגמה יוצאת דופן למדינה עם משטר פרלמנטרי שבית המחוקקים שלה נבחר לארבע שנים ללא יכולת להקדים את הבחירות.

³ הכללים המסדירים את מועד הבחירות פרושים על פני ארבעה סעיפים של חוק יסוד: הכנסת. מלבד סעיף 8 שהוזכר לעיל ומניח את העיקרון הכללי של תקופת הכהונה בת ארבע שנים, הרי שלפי הסעיפים האחרים (9, 35 ו-36) יכולות כנסות לכהן בנסיבות מסוימות גם למעלה מארבע שנים.

במצב החוקתי כיום ניתן להצביע על ארבעה מנגנונים שבאמצעותם אפשר לפזר את הכנסת ולהקדים את הבחירות. כפי שיפורט מיד, המנגנון הוותיק ביותר נקבע ב-1958, בחוק יסוד: הכנסת; שני מנגנונים אחרים נוספו ב-1992, עם קבלת חוק הבחירה הישירה; והמנגנון האחרון נוסף ב-2001, עם קבלת חוק יסוד: הממשלה החדש.

1. התפזרות עצמית מוקדמת בקבלת חוק מיוחד

ב-1958 קיבלה הכנסת את הראשון בשורת חוקי יסוד שהיו אמורים להתאגד בסופו של תהליך לכדי חוקה שלמה.⁴ סעיף 34 לחוק יסוד: הכנסת קבע כי "לא תחליט הכנסת להתפזר לפני גמר תקופת כהונתה, אלא בדרך של קבלת חוק לעניין זה". לשון החוק לא קבעה במקור דרישות רוב מיוחדות. רק ב-1992 תיקנה הכנסת את הסעיף וקבעה כי קבלת החוק מותנית בתמיכת רוב חברי הכנסת (לפחות 61) בכל אחת משלוש הקריאות.⁵

2. פיזור ביוזמת ראש הממשלה

כאשר ניגשו המחוקקים לתקן את חוק יסוד: הממשלה ואישרו חוק חדש ("הבחירה הישירה"), אחת המטרות שעמדה לנגד עיניהם הייתה חיזוקם של ראשי הממשלות ביחס לכנסת. אין פלא שאחד הכלים שניתנו לראשי ממשלות היה הסמכות לפזר את הכנסת. סעיף 22 לאותו חוק קבע מפורשות כי אם נוכח ראש הממשלה שקיים רוב בכנסת המתנגד לממשלה ושעקב כך נמנעת אפשרות לפעולה תקינה של הממשלה, הוא רשאי לפזר את הכנסת בצו לאחר הסכמת נשיא המדינה. גם לאחר ביטול חוק הבחירה הישירה והחזרה לשיטה

⁴ "פשרת הררי" מ-1950 פרשה את המתווה לחקיקה הדרגתית של חוקי יסוד שיתאגדו לכדי חוקה שלמה.

⁵ טרם קבלת חוק יסוד: הכנסת ב-1958 יכלה הכנסת לפזר את עצמה באמצעות חוק מעבר. כך למשל באפריל 1951, בעקבות התפטרותו של דוד בן-גוריון והחלטתו לעמוד בראש ממשלת מעבר ולהקדים את הבחירות, קיבלה הכנסת אף חוק המעבר לכנסת השנייה.

הפרלמנטרית נותרה סמכות זו בעינה (סעיף 29 לחוק יסוד: הממשלה החדש מ-2001).⁶

3. פיזור אוטומטי בשל אי-קבלת חוק התקציב

חוק "הבחירה הישירה" (1992) אף הציג לראשונה עילה נוספת לפיזור מוקדם של הכנסת: סעיף 20 לאותו חוק קבע כי אם חוק התקציב לא מתקבל תוך שלושה חודשים לאחר תחילתה של שנת הכספים, יראו בתום התקופה האמורה כאילו החליטה הכנסת על התפזרותה לפני גמר תקופת כהונתה. גם מנגנון זה נותר על כנו לאחר ביטול הבחירה הישירה והחזרה לשיטה הפרלמנטרית, והועתק לחוק יסוד: הכנסת, סעיף 36א.

4. פיזור אוטומטי בעקבות כישלון הרכבת ממשלה חדשה (לאחר בחירות; בעקבות התפטרות ראש הממשלה, פטירתו או נבצרותו; בעקבות הצבעת אי-אמון)

סעיף 11 לחוק יסוד: הממשלה החדש (2001) קובע כי אם נכשל חבר הכנסת שהוטל עליו להרכיב ממשלה מלהרכיבה בתקופת הזמן המוגדרת בחוק; או הצהיר כי אין ביכולתו להרכיב ממשלה; או הציג ממשלה והכנסת דחתה את הבקשה להביע בה אמון, רואים את הכנסת כאילו החליטה על התפזרותה לפני תום תקופת כהונתה. סעיף 28 לחוק קובע עוד כי אם הכנסת הביעה אי-אמון בממשלה (החלטה המביאה להתפטרות הממשלה) והמהלך להרכבת ממשלה חלופית נכשל, גם אז רואים את הכנסת כאילו החליטה על התפזרותה לפני גמר תקופת כהונתה. בכל המקרים הללו יתקיימו בחירות מוקדמות לפי הנחיות החוק. נדגיש כי עד קבלת החוק החדש לא היה מנגנון של פיזור אוטומטי של הכנסת.

מסקירת מנגנוני הפיזור המוקדם של הכנסת עולה כי עד 1996 (עת כניסתו לתוקף של חוק הבחירה הישירה) **המנגנון החוקתי היחיד** להתפזרות מוקדמת של הכנסת היה מנגנון ההתפזרות העצמית באמצעות קבלת חוק מיוחד לעניין זה. מצב דברים זה הציב את ישראל כמקרה יוצא דופן במשפחת הדמוקרטיה הפרלמנטריות. כפי שעולה מטבלה 1, במרבית דמוקרטיות אלה הסמכות לפיזור מוקדם של פרלמנטים נתונה דווקא בידי ראש המדינה (מונרך/נשיא), בעקבות

⁶ הכנסת יכולה להתגבר על צו זה אם רוב חבריה מבקשים מהנשיא להטיל על חבר כנסת פלוני, שהסכים לכך בכתב ושאינו ראש הממשלה, להרכיב ממשלה.

פוליטיקה האם הכנסת מפזרת את עצמה לדעת?

בקשה מטעם ראש הממשלה או הקבינט. החריגות של ישראל בהיבט זה באה לקצה במאי 1996, כאשר חוק הבחירה הישירה הציג שני מנגנונים נוספים - פיזור הכנסת על ידי ראש הממשלה ופיזורה בשל אי-קבלת חוק התקציב. עם קבלת חוק יסוד: הממשלה החדש ב-2001, לקראת החזרה לשיטה הפרלמנטרית ב-2003, הוגדר מנגנון נוסף - פיזור אוטומטי של הכנסת בעקבות כישלון הרכבת ממשלה חדשה.

סקירה היסטורית של אופן סיום הכהונה של 17 הכנסות

כפי שהזכרנו לעיל, רק שש מתוך 17 הכנסות השלימו את תקופת כהונתן. במילים אחרות, רק בשישה מקרים נערכו הבחירות לכנסת במועדן: 1955, 1959, 1965, 1969, 1973 ו-1988.⁷ בכל 11 המקרים הנותרים הבחירות לכנסת הוקדמו. טבלה 2 מרכזת את המנגנונים שבהם נעשה שימוש כדי להקדים את הבחירות ב-11 מקרים אלה. כפי שעולה מהטבלה, עד 1996 (כולל) הכנסת פיזרה עצמה לפני תום המועד החוקי לכהונתה באמצעות המנגנון היחיד שעמד לרשותה עד אז - חוק התפזרות. משעה שהמחוקק מיסד מנגנונים נוספים, הכנסת פיזרה עצמה פורמלית באמצעות חוק התפזרות רק פעם אחת. ואולם, אין ללמוד מכך שהכנסת עושה שימוש בלתי מידתי בחוק, או שהיא כופה התפזרות מוקדמת בניגוד לעמדת הממשלה. אדרבה, הסקירה ההיסטורית מעלה כי במקרים רבים מי שיזם את חוק ההתפזרות היה הממשלה עצמה או ראש הממשלה, ובחלק מן המקרים אף קדמה לקבלת החוק התפזרות ראש הממשלה. רק במקרה אחד ניתן לומר בבירור כי הכנסת קיבלה את חוק ההתפזרות בניגוד מוחלט לעמדת הממשלה (1984), בעוד שבשני מקרים הכנסת אמנם החלה במהלך של התפזרות מוקדמת בניגוד לעמדת ראש הממשלה המכהן, אך משהבין הלה את יחסי הכוחות הוא הצטרף למהלך (1999) או פיזר את הכנסת בצו (2005).

⁷ הכנסת השביעית היא מקרה יוצא דופן של תקופת כהונה חורגת. הבחירות לכנסת השמינית היו אמורות להיערך במועדן אך נדחו בשל קרבות מלחמת יום כיפור. לענייננו חשוב יותר שהבחירות לא הוקדמו ואנו מתייחסים אליהן כאילו נערכו במועדן.

טבלה 2: המגוונים שבאמצעותם סיימו 11 הכנסות את כהונתן לפני תום המועד החוקי

פיזור אוטומטי בעקבות כישלון הרכבת ממשלה חדשה	פיזור בצו על ידי ראש הממשלה	פיזור בקבלת חוק התפזרות מיוחד
2008 (בחירות ב-2009)	2002 (בחירות ב-2003)	1951
	2005 (בחירות ב-2006)*	1961
		1977
		1981
		1984
		1992
		1996
		1999

* פורמלית, הכנסת פוזרה בצו, אך הליך הפיזור היה תולדה של פשרה: טרם הוצאת הצו קיבלה הכנסת בקריאה טרומית חוק התפזרות ברוב של למעלה מ-80 ח"כים. בוויכוח הקונסטיטוציוני שנוצר בעקבות הפעלת שני המסלולים במקביל הוחלט כי הכנסת אכן תפוזר בצו אך מועד הבחירות יהיה זה שאושר בקריאה הטרומית על ידי רוב חברי הכנסת. לפירוט והרחבה ראו בהמשך.

נעמוד עתה על הנסיבות הפוליטיות הפרטניות שהביאו לפיזור מוקדם של כל אחת מ-11 הכנסות, תוך הבחנה בין מקרים שבהם הפיזור היה קנצנזואלי (התקבל בהסכמה רחבה) לבין מקרים שבהם הפיזור היה לעומתי (קונפליקט בין אופוזיציה לקואליציה):

פיזור מוקדם של הכנסת הראשונה - 1951

הבחירות לכנסת השנייה התקיימו על רקע משבר חמור בין מפלגת השלטון מפא"י ובין המפלגות הדתיות, בשל ויכוח על החינוך לילדי העולים במעברות ושאלת גיוס נשים לצה"ל. המשברים הקואליציוניים החלו בשנת 1950 והחריפו עד כדי כך שבפברואר 1951, לאחר התפטרותו של שר הדתות יהודה לייב מימון, הפסידה הממשלה בהצבעה על מדיניות החינוך שלה. דוד בן-גוריון פירש את ההפסד בהצבעה זו כאי-אמון בממשלה והגיש את התפטרותו לנשיא המדינה חיים ויצמן. חרף בקשתו של ויצמן מבן-גוריון "לעשות מאמץ נוסף לכינון ממשלה יציבה" הוא נענה בשלילה. הנשיא קבע במכתבו ליושב ראש הכנסת כי "לאחר תשובתו של מר ד. בן גוריון ולאור התוצאות של ההתייעצויות עם נציגי

הסיעות בכנסת, הגעתי לכלל מסקנה, שהממשלה שהתפטרה תמשיך בתפקידה [...] עד היכון ממשלה חדשה לאחר הבחירות" (דברי הכנסת, ישיבה 233 של הכנסת הראשונה: 1233). לאחר תקופה של אי-ודאות פוליטית התקבל באפריל 1951 חוק המעבר לכנסת השנייה, שקבע את המסגרת החוקית הכללית למעבר בין הכנסת הראשונה לכנסת השנייה והורה על פיזור הכנסת הראשונה. חוק תאריך הבחירות התקבל יחד עמו וקבע את מועד הבחירות ל-30 ביולי 1951.

פיזור מוקדם של הכנסת הרביעית - 1961

על רקע העיסוק הציבורי המחודש ב"פרשת לבון" והחלטת "ועדת השבעה" לטהר את פנחס לבון התפטר דוד בן-גוריון ב-31 בינואר 1961 מראשות הממשלה. באמצעות הפרישה ביקש בן-גוריון לגרום למפלגה לתמוך בעמדותיו, והעמיד את מפא"י בפני הבחירה: הוא או לבון. ב-4 בפברואר 1961 הדיח מרכז מפא"י את לבון מן המפלגה. בן-גוריון ניסה לשוב ולהקים ממשלה חדשה, אך משנתקל בקשיים הציע לפנות אל הבוחר, וזאת פחות משנתיים לאחר מערכת הבחירות הקודמת. ב-13 במרץ 1961 דנה מליאת הכנסת בקריאה ראשונה בשש הצעות חוק להתפזרות הכנסת הרביעית והחליטה להעבירן להמשך טיפולה של ועדת חוקה, חוק ומשפט. שבועיים לאחר מכן, ב-28 במרץ 1961, אישרה הכנסת את הקדמת הבחירות באמצעות "חוק התפזרות הכנסת הרביעית", ואלה נקבעו ל-15 באוגוסט 1961.

פיזור מוקדם של הכנסת השמינית - 1977

ב-14 בדצמבר 1976 נערכה בכנסת הצבעה על הצעת אי-אמון שהגישה החזית הדתית התורתית (אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל) בשל חילול השבת שנגרם, לטענתה, כשחלק משרי הממשלה לא הספיקו לחזור לביתם לפני כניסת השבת מטקס קבלת מטוסי ה-F-15 הראשונים שהגיעו לחיל האוויר (קורן ושפירא, 1997: 287). שניים משלושת שרי סיעת המפד"ל נמנעו בהצבעה. ראש הממשלה דאז יצחק רבין, בהתייעצות עם שר המשפטים חיים צדוק, החליט לראות בהצבעתם זו התפטרות (החוק לא אפשר אז לראש הממשלה לפטר שר, אלא אם התנגדה או נמנעה סיעתו מלתמוך בממשלה בהצבעת אי-אמון). הוא הודיע על כך בכנסת ב-20 בדצמבר, ובאותו לילה כינס ישיבת ממשלה מיוחדת שבה הודיע על כוונתו להתפטר, ונסע לבית הנשיא להגיש את התפטרותו. ב-29 בדצמבר 1976 דנה הכנסת בקריאה ראשונה בשש הצעות חוק להתפזרות הכנסת השמינית והחליטה להעבירן להמשך טיפולה של ועדת חוקה, חוק ומשפט. שבוע

פוליטיקה האם הכנסת מפזרת את עצמה לדעת?

לאחר מכן, ב-5 בינואר 1977, אישרה הכנסת את הקדמת הבחירות באמצעות "חוק התפזרות הכנסת השמינית", ואלה נקבעו ל-17 במאי 1977.

פיזור מוקדם של הכנסת התשיעית - 1981

הרקע להקדמת הבחירות במקרה זה היה המצב הכלכלי הרעוע, התפטרות תכופה של שרים מממשלתו של מנחם בגין (שמחה ארליך ויגאל הורביץ ממשרד האוצר, עזר ויצמן ממשרד הביטחון ומשה דיין ממשרד החוץ), חשיפת שרשרת פרשיות שחיתות של אישי ציבור (אהרון אבו חצירא, שמואל פלאטו שרון) והתפרקותה של מפלגת ד"ש. במצב זה החליט ראש הממשלה דאז מנחם בגין להקדים את הבחירות. ב-20 בינואר 1981 דנה הכנסת בקריאה ראשונה בהצעת חוק להתפזרות הכנסת התשיעית והחליטה להעבירה לטיפול של ועדת חוקה, חוק ומשפט. שבוע לאחר מכן, ב-10 בפברואר 1981, אישרה הכנסת את הקדמת הבחירות באמצעות "חוק התפזרות הכנסת התשיעית", ואלו נקבעו ל-30 ביוני 1981.

פיזור מוקדם של הכנסת העשירית - 1984

בתקופת כהונתה של הכנסת העשירית כיהנו שתי ממשלות ליכוד, והיא הייתה רצופת משברים (מלחמת לבנון, משבר כלכלי מהחמורים בתולדות ישראל וקריסת מניות הבנקים, התפטרותו של מנחם בגין מתפקיד ראש הממשלה). הבחירות לכנסת האחת-עשרה היו אמורות להתקיים על פי החוק בנובמבר 1985, אלא שהמערך, אשר רצה לחזור ולתפוס את הגה השלטון "לנוכח אי-תפקודה של הממשלה וההתפוררות בכל תחומי החברה והמשק",⁸ חפץ בהקדמתן. ב-22 במרץ 1984 עלו לדיון מוקדם במליאת הכנסת ארבע הצעות חוק להתפזרות הכנסת (לרבות הצעתה של תמ"י, שהייתה שותפה בקואליציה), ולאחר דיון סוער החליטה הכנסת ברוב של 61 תומכים מול 58 מתנגדים להעביר את ההצעות לטיפול של ועדת חוקה, חוק ומשפט. רק מנחם בגין, שהיה מסוגר בביתו מאז התפטרותו חצי שנה קודם לכן, נעדר מהמליאה בהצבעה הגורלית. שבועיים לאחר מכן, ב-4 באפריל 1984, אישרה הכנסת בשלוש קריאות את הקדמת הבחירות באמצעות "חוק התפזרות הכנסת העשירית", ואלה נקבעו ל-

⁸ בדברי ההסבר להצעת חוק התפזרות הכנסת העשירית, שהגישו חברי הכנסת שמעון פרס, יצחק רבין, ויקטור שם-טוב, שולמית אלוני ומשה שחל ב-22.3.1984, הודגש עוד כי "לנוכח ההכרעות המדיניות שידרשו בקרוב, יש לערוך בחירות לאלתר. הרכב הממשלה והכנסת אינם משקפים עוד את רצון הציבור, ויש ללכת אל העם ולערוך בחירות לכנסת האחת-עשרה".

23 ביולי 1984. במקרה זה הכנסת כפתה למעשה בחירות מוקדמות על ממשלתו של יצחק שמיר, בניגוד מוחלט לעמדתה.

פיזור מוקדם של הכנסת השתיים-עשרה - 1992

תקופת כהונתה של הכנסת השתיים-עשרה עמדה אף היא בסימן אתגרים ומשברים לא קלים: האינתיפאדה הראשונה, התמוטטות ממשלת האחדות ו"התרגיל המסריח", גל עלייה המוני מהגוש הקומוניסטי הקורס, שחיתות הולכת וגוברת של נבחרי ציבור ותחושת מיאוס קשה של הציבור מההתנהלות הפוליטית. על רקע הסכמתו של ראש הממשלה דאז יצחק שמיר להשתתף בוועידת מדריד פרשו מן הקואליציה שלוש מפלגות ימין (צומת, התחייה ומולדת). הליכוד הגיע להבנה עם שותפתיו הקואליציוניות ועם המערך על הצורך בהקדמת הבחירות, וב-4 בפברואר 1992 אישרה הכנסת בשלוש קריאות את הקדמת הבחירות באמצעות "חוק התפזרות הכנסת השתיים-עשרה". הבחירות הוקדמו ל-23 ביוני 1992.

פיזור מוקדם של הכנסת השלוש-עשרה - 1996

תקופת כהונתה של הכנסת השלוש-עשרה עמדה בסימן תהליך אוסלו ורצח ראש הממשלה יצחק רבין. ב-14 בפברואר 1996, שלושה חודשים לאחר הרצח, ביקשה הממשלה מהכנסת לפזר עצמה ולהקדים את הבחירות. הכנסת דנה בכך בקריאה ראשונה והחליטה להעביר את הצעת חוק ההתפזרות לטיפול של ועדת חוקה, חוק ומשפט. שבועיים לאחר מכן, ב-26 בפברואר 1996, אישרה הכנסת את הקדמת הבחירות באמצעות "חוק התפזרות הכנסת השלוש-עשרה", ואלו נקבעו ל-29 במאי 1996. הייתה זו הפעם האחרונה שבה דרש המחוקק רוב רגיל לצורך אישור חוק התפזרות.

פיזור מוקדם של הכנסת הארבע-עשרה - 1999

הכנסת הארבע-עשרה הייתה הראשונה שנבחרה במקביל לבחירה ישירה של ראש הממשלה. השיטה החדשה, שאפשרה פיצול בהצבעה לכנסת ולראשות הממשלה, גרמה לירידה ניכרת בכוחן של שתי המפלגות הגדולות. לסיעתו של ראש הממשלה היו רק 32 מושבים והדבר גרם לאי-יציבות שבאה לידי ביטוי, בין השאר, בהחלפות תכופות של המחזיקים בתיקים חשובים. כך, למשל, כיהנו בה שלושה שרי אוצר ושני שרי משפטים. נוסף על כך, הממשלה נתקלה בקשיים בהעברת תקציב המדינה לשנת 1999. ב-7 בדצמבר 1998 דנה הכנסת ממושכות

בהצעת חוק להתפזרות הכנסת הארבע-עשרה בקריאה ראשונה. ראש הממשלה דאז בנימין נתניהו, שהתנגד באותו שלב להתפזרות מוקדמת, הכריז על ההצבעה כהצבעת אי-אמון, דבר שהוביל לדחייתה. לאחר שכשלו ניסיונותיו לגייס רוב נגד התפזרות הכנסת הוא הסיר את התנגדותו למהלך, וב-21 בדצמבר החליטה הכנסת ברוב של 81 חברי כנסת לאשר בקריאה ראשונה את הצעת חוק ההתפזרות ולהעבירה לטיפול לטיפולה של ועדת חוקה, חוק ומשפט. שבועיים לאחר מכן, ב-4 בינואר 1999, אישרה הכנסת ברוב של 85 חברי כנסת את הקדמת הבחירות באמצעות "חוק התפזרות הכנסת הארבע-עשרה", ואלו נקבעו ל-17 במאי 1999. ניתן לראות במקרה זה מקרה ביניים שבו הכנסת החלה במהלך של התפזרות מוקדמת בניגוד לעמדת ראש הממשלה, ואולם משהבין הלה את יחסי הכוחות הוא הצטרף למהלך והכנסת התפזרה בהסכמה רחבה טרם פקיעת המועד החוקי.

פיזור מוקדם של הכנסת החמש-עשרה - 2002

במהלך כהונתה של כנסת זו הוגשו כמה וכמה הצעות חוק לפיזור הכנסת שלא הבשילו לידי חוק. כך, למשל, ב-22 ביולי 2002 הגישו חברי הכנסת עבד אל-מאלכ דהאמשה, האשם מחאמיד, טאלב א-סאנע ומוחמד כנעאן לדיון מוקדם הצעת חוק להתפזרות הכנסת ה-15. חודש לאחר מכן, ב-22 באוגוסט 2002, הניחו חברי הכנסת מוחמד בראכה, תמר גוז'נסקי ועצאם מח'ול הצעת חוק דומה על שולחן הכנסת. כאמור, ההצעות הללו והצעות דומות אחרות לא עברו את שלב הקריאה הטרומית. בספטמבר 2002 פרשה מפלגת העבודה מהממשלה על רקע חילוקי דעות מהותיים בסוגיות המדיניות הכלכלית, תקציב המדינה והמדיניות הביטחונית. לראש הממשלה דאז אריאל שרון הייתה אפשרות להרכיב ממשלת ימין אך הוא העדיף לפזר את הכנסת. ב-5 בנובמבר 2002 הוא נועד עם נשיא המדינה משה קצב וביקש את הסכמתו לפזר את הכנסת ולקיים בחירות כלליות בתוך 90 יום, על-פי סעיף 22 לחוק יסוד: הממשלה (חוק "הבחירה הישירה", שעדיין היה בתוקף בכנסת זו). הנשיא נעתר לבקשה, הכנסת התפזרה כעבור שבוע, והבחירות נקבעו ל-28 בינואר 2003.

פיזור מוקדם של הכנסת השש-עשרה - 2005

כהונת הכנסת השש-עשרה הייתה סוערת במיוחד, זאת נוכח מימוש תכנית ההתנתקות מחבל עזה ופרישתו של ראש הממשלה אריאל שרון יחד עם קבוצת חברי כנסת מסיעת הליכוד והקמת מפלגת קדימה. גם במהלך כהונתה של כנסת זו הוגשו כמה וכמה הצעות חוק להתפזרות הכנסת, שלא הבשילו לכדי חוק. ב-

21 בנובמבר 2005 אושרו במליאת הכנסת, ברוב עצום של כשני שלישים מחברי הכנסת, שמונה הצעות חוק פרטיות להתפזרות הכנסת, והוחלט להעבירן לוועדת חוקה, חוק ומשפט כדי שזו תכין אותן לקריאה ראשונה. הצעות החוק קבעו את מועד קיום הבחירות ל-28 במרץ 2006. מיד לאחר מכן פנה ראש הממשלה שרון לנשיא המדינה וביקש להוציא צו לפיזור הכנסת. על פי הצו, שהיה אמור להיכנס לתוקפו ב-8 בדצמבר 2005, הבחירות היו אמורות להתקיים כעבור 90 יום, דהיינו ב-8 במרץ 2006. אי-הבהירות החוקתית באשר לשאלה איזה מסלול גובר (מסלול ההתפזרות העצמית או מסלול הפיזור על ידי ראש הממשלה) נפתרה בפשרה שהתקבלה בישיבה אצל נשיא המדינה בנוכחות יושב ראש הכנסת ונציגי הממשלה. הוחלט כי הכנסת תפוזר בצו, אך מועד הבחירות נקבע ל-28 במרץ 2006, כפי שהוחלט על ידי שני שלישים מחברי הכנסת בדיון בהצעות החוק להתפזרות הכנסת השש-עשרה.

ניכר כי גם מקרה זה הוא מקרה ביניים שבו הכנסת החלה במהלך של התפזרות מוקדמת בניגוד לעמדת ראש הממשלה, וכשהלה הבין את יחסי הכוחות הוא השתמש בסמכותו לפזר את הכנסת בצו. התוצאה הייתה פשרה שהכילה בתוכה את שני מסלולי הפיזור גם יחד.

פיזור מוקדם של הכנסת השבע-עשרה - 2008

ב-28 במאי 2008, על רקע גילוי פרשיות השחיתות שאליהן נקשר שמו של ראש הממשלה דאז אהוד אולמרט, הגישו חברי הכנסת איתן כבל, אופיר פז-פינס, שלי יחימוביץ' ודני יתום הצעת חוק להתפזרות הכנסת השבע-עשרה בקריאה טרומית. הצעה זו הצטרפה להצעה שהגיש קודם לכן חבר הכנסת סילבן שלום. גם ש"ס הודיעה כי תתמוך בהצעת חוק ההתפזרות אם לא יתקבלו דרישותיה להעלאת קצבאות הילדים. בסופו של דבר התחייבה מפלגת העבודה למשוך את הצעתה אם קדימה תתחייב לקיים בחירות מקדימות (פריימריז) לבחירת יושב ראש חדש למפלגה בתוך מספר חודשים. בפריימריז שנערכו בספטמבר ניצחה ציפי לבני, וב-21 בספטמבר הגיש אהוד אולמרט את התפטרותו מתפקיד ראש הממשלה. נשיא המדינה, לאחר שנועץ בנציגי הסיעות, החליט להטיל את תפקיד הרכבת הממשלה על לבני, אך בתום חודש וחצי של משא ומתן קואליציוני לא הצליחה לבני להרכיב ממשלה. ב-27 באוקטובר 2008 הודיע נשיא המדינה שמעון פרס ליושבת ראש הכנסת דליה איציק ולכנסת כולה כי אין אפשרות להרכיב ממשלה חדשה ועל כן יש לקיים בחירות חדשות בתוך 90 יום. התאריך שנקבע לבחירות, לאחר התייעצויות בין הסיעות, היה 10 בפברואר 2009.

פוליטיקה האם הכנסת מפזרת את עצמה לדעת?

בטבלה שלהלן מסוכמות הנסיבות הפוליטיות שהובילו לפיזור מוקדם של 11 מהכנסות, תוך ציון המנגנונים החוקתיים שנעשה בהם שימוש:

טבלה 3: הנסיבות הפוליטיות לפיזור מוקדם של 11 הכנסות והמנגנונים החוקתיים ששימשו לכך

בחירות	מנגנונים	נסיבות
1951	אפריל 1951: הכנסת מקבלת את חוק המעבר לכנסת השנייה וכן את "חוק פיזור הכנסת הראשונה".	בן-גוריון מתפטר, הבחירות מוקדמות בהסכמת הממשלה.
1961	28.3.1961: הכנסת מחליטה על הקדמת הבחירות באמצעות קבלת "חוק התפזרות הכנסת הרביעית".	בן-גוריון מתפטר, הכנסת מחליטה על הקדמת הבחירות בהסכמה כללית ובברכת הדרך של הממשלה.
1977	5.1.1977: הכנסת מחליטה על הקדמת הבחירות באמצעות קבלת "חוק התפזרות הכנסת השמינית".	רבין מתפטר, הכנסת מחליטה על הקדמת הבחירות בהסכמה כללית ובברכת הדרך של הממשלה.
1981	10.2.1981: הכנסת מחליטה על הקדמת הבחירות באמצעות "חוק התפזרות הכנסת התשיעית".	הכנסת מחליטה על הקדמת הבחירות, בהסכמה כללית ובברכת הדרך של הממשלה.
1984	22.3.1984: ארבע הצעות חוק להתפזרות הכנסת עולות לדיון מוקדם במליאה. לאחר דיון סוער מחליטה הכנסת, ברוב של 61 תומכים מול 58 מתנגדים, להעביר את ההצעות לטיפול של ועדת חוקה, חוק ומשפט. שבועיים לאחר מכן, ב-4.4.1984, מאשרת הכנסת בשלוש קריאות את הקדמת הבחירות באמצעות "חוק התפזרות הכנסת העשירית".	כפי שניכר מההצבעה הצמודה, הדבר נעשה בניגוד לעמדת הממשלה והבחירות נכפות עליה.
1992	4.2.1992: הכנסת מחליטה על הקדמת הבחירות באמצעות "חוק התפזרות הכנסת השתיים-עשרה" (ברוב של 22 תומכים וללא מתנגדים).	הצעת החוק היא יוזמה של הליכוד והעבודה (יש קונצנזוס בין כל הסיעות על הצורך בהקדמת הבחירות).
1996	26.2.1996: הכנסת מחליטה על הקדמת הבחירות באמצעות "חוק התפזרות הכנסת השלוש-עשרה" (ברוב של 17 תומכים וללא מתנגדים).	הממשלה מבקשת מן הכנסת להקדים את הבחירות, יש קונצנזוס בין כל הסיעות על הצורך בהקדמת הבחירות.
1999	4.1.1999: הכנסת מחליטה על הקדמת הבחירות באמצעות "חוק התפזרות הכנסת הארבע-עשרה" (ברוב של 85 תומכים מול 27 מתנגדים).	בקריאה הראשונה מתנגד ראש הממשלה בנימין נתניהו להקדמת הבחירות. לאחר שכושלים ניסיונותיו לגייס רוב נגד פיזור הכנסת, הוא מסיר את התנגדותו לפיזור והצעת חוק ההתפזרות עוברת ברוב גדול בשלוש

פוליטיקה האם הכנסת מפזרת את עצמה לדעת?

הקריאות.		
לאחר פרישת מפלגת העבודה מהממשלה עמדה בפני שרון האפשרות להרכיב ממשלת ימין. הוא מעדיף לא לעשות כן, ומנצל את הסמכות החדשה שמעניק לו חוק יסוד הממשלה (בחירה ישירה) כדי לבקש מהנשיא לפזר את הכנסת.	5.11.2002: ראש הממשלה מחליט לפזר את הכנסת החמש-עשרה בצו והנשיא קצב נעתר לבקשתו.	2003
לכול ברור שממשלת שרון (אשר אך זה פרש מהליכוד והקים את מפלגת קדימה) הגיעה לסוף דרכה, ונותר רק להחליט על מועד הבחירות. בפשרה שנולדה בבית הנשיא לנוכח הפעלת שני מסלולי הפיזור בו-זמנית מוחלט כי הכנסת תפוזר בצו לבקשת ראש הממשלה, אך מועד הבחירות יהיה זה שהכנסת קבעה בחוק ההתפזרות שעבר בקריאה טרומית.	23.11.2005: מופעלים שני מסלולי פיזור - הכנסת מאשרת בקריאה טרומית את הקדמת הבחירות באמצעות "חוק התפזרות הכנסת השש-עשרה" וברוב של למעלה מ-80 ח"כים; במקביל, ראש הממשלה מחליט לפזר את הכנסת בצו שמתפרסם ברשומות ב-8.12.2005.	2006
יש הסכמה רחבה על הקדמת הבחירות. לבני אינה מוכנה להתפשר עם ש"ס ואילו נתניהו אינו יכול ואינו רוצה להקים ממשלה עם סיעה בת 12 ח"כים. על שולחן הכנסת נמצאת הצעת חוק התפזרות הכנסת השבע-עשרה, אולם מרגע שהתברר כי לאף חבר כנסת אין יכולת לכונן ממשלה, היא נזנחת.	ב-21.9.2008 מתפטר ראש הממשלה אהוד אולמרט. לבני, מחליפתו בראשות קדימה, כושלת בגיבוש ממשלה חלופית. ב-27.10.2008 מודיע הנשיא פרס ליו"ר הכנסת ולכנסת כולה כי אין אפשרות להרכיב ממשלה חדשה. לפיכך רואים את הכנסת כאילו החליטה על התפזרותה והבחירות נקבעות ל-90 יום מאוחר יותר.	2009

מקורות: חוקי התפזרות של הכנסות: 1, 4, 8, 9, 10, 12, 13, 14 הצעות חוק לפיזור הכנסת השש-עשרה צו לפיזור הכנסת החמש-עשרה מיום 5.11.2002 צו לפיזור הכנסת השש-עשרה מיום 8.12.2005 הודעת נשיא המדינה בישיבה ה-269 של הכנסת (27.10.2008).

ניתן לראות כי בשישה מקרים התפזרה הכנסת באמצעות חוק בעקבות התפזרות ראש הממשלה - לבקשת הממשלה או מתוך הסכמה רחבה בין סיעות הבית. עד 1996 היה חוק זה המנגנון היחיד שאפשר למערכת הפוליטית לצאת ממבוי סתום שאליו נקלעה. במקרה אחד (1984) נכפתה התפזרות הכנסת על הממשלה שלא רצתה בכך; ובמקרה נוסף (1999), שבמועדו כבר נקבעו בחוק שני מנגנוני פיזור נוספים (פיזור על ידי ראש הממשלה ופיזור בעקבות אי-אישור חוק התקציב), התנגד ראש הממשלה להתפזרות הכנסת בקריאה הטרומית אך הסיר את התנגדותו משכשלו ניסיונותיו לגייס רוב נגד המהלך, והצעת חוק ההתפזרות אושרה ברוב גדול. מנגנון התפזרות הכנסת באמצעות חוק לא נוצל

פורמלית מאז 1999, הגם שנותר על כנו. עם זאת, נסייג ונאמר כי סביב פיזור הכנסת ב-2005 ריחף מעל ראשה של הממשלה האיום המוחשי של התפזרות מוקדמת של הכנסת באמצעות קבלת הצעות חוק לעניין זה בקריאה טרומית, וסביר להניח שהוא אשר הוביל את ראש הממשלה דאז אריאל שרון ליזום את פיזור הכנסת באמצעות צו. בכנסת ה-17 ניצלה מפלגת העבודה את מנגנון ההתפזרות העצמית כדי ללחוץ על ראש הממשלה אהוד אולמרט להתפטר מתפקידו, ואף ש"ס איימה כי תתמוך בחוק ההתפזרות אם תביעותיה בתחום קצבאות הילדים לא ייענו. בסופו של דבר הבחירות הוקדמו בעקבות כישלונה של יושבת ראש מפלגת קדימה להרכיב ממשלה חדשה לאחר התפטרותו של ראש הממשלה אהוד אולמרט.

סיכום ומסקנות

סמכות ההתפזרות העצמית של הכנסת באמצעות חוק היא סמכות רבת עוצמה הן במובן ההרתעתי והן במובן המעשי, ועד 1996 הייתה זו הדרך היחידה להקדמת הבחירות בישראל. מתיאור הנסיבות הפוליטיות שקדמו לכל ההתפזרויות המוקדמות מצטייר הרושם כי במרבית המקרים התנהגה הכנסת כ"מבוגר אחראי", ועשתה שימוש מושכל במנגנון זה בעיקר כאשר המערכת הפוליטית נקלעה למבוי סתום. החל מ-1996 הוקהתה עוצמת מנגנון ההתפזרות העצמית של הכנסת וכוחה אל מול הממשלה נחלש, וזאת משתי סיבות: ראשית, הסמכות לפזר את הכנסת הוענקה גם לראש הממשלה בחוק הבחירה הישירה (שיישומו החל ב-1996) - סמכות שהשתמרה גם בחוק יסוד: הממשלה החדש (2001) ואף נוצלה פעמיים; שנית, מאז כניסת חוק הבחירה הישירה לתוקפו ב-1996 נדרש, בניגוד לעבר, רוב של 61 חברים כדי להביא להתפזרות הכנסת. בהקשר זה יהיה נכון לשוב ולציין את השינוי שחל בבריטניה בנושא זה. הן ישראל והן בריטניה מדגימות תנועה משני מודלים קוטביים מנוגדים - באחד סמכות פיזור בלעדית לפרלמנט ובשני סמכות פיזור בלעדית לראש הממשלה - לכיוון מרכז הרצף, שבו נהוגים מודלים מאוזנים יותר של פיזור.

לסיכום ניתן לומר כי סמכות הפיזור העצמי המצויה בידי הכנסת אינה בין הגורמים המרכזיים המערערים את היציבות השלטונית בישראל. אימוץ הצעות הקוראות ליטול סמכות זו מהכנסת לצד הותרתה בידי ראש הממשלה עלול ליצור מצב אשר יפר את האיזון בין הרשויות, צעד שאיננו בריא כלל ועיקר לדמוקרטיה פרלמנטרית בכלל ולדמוקרטיה הישראלית בפרט.

מקורות

- קורן, דני, ובוועז שפירא, 1997. **קואליציות**, תל אביב: זמורה ביתן.
- רובינשטיין, אמנון, וברק מדינה, 2004. **המשטר החוקתי של מדינת ישראל**, תל אביב: שוקן.
- שוגרט, מת'יו ס. (צפוי להתפרסם ב-2013). "רפורמה מוסדית-פוליטית בישראל: מבט השוואתי", בתוך גדעון רהט, שלומית ברנע, חן פרידברג ועופר קניג (עורכים), **תיקון שיטת השלטון בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- Bergman, Torbjörn, Wolfgang C. Müller, Kaare Strøm, and Magnus Blomgren, 2003. "Democratic Delegation and Accountability: Cross-national Patterns", in K. Strøm, W. C. Müller and T. Bergman (eds.), *Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies*, Oxford: Oxford University Press, pp. 109-220.
- Bogdanor, Vernon, 2010. "Summary of Evidence to House of Lords Constitution Committee on Fixed-Term Parliaments, October 2010", *The Constitution Society*, accessed 30.9.2012.
- http://www.consoc.org.uk/wp-content/uploads/2012/02/1321376809_magicfields_document_file_14_1.pdf
- Diermeier, Daniel, and Timothy J. Feddersen, 1998. "Cohesion in Legislatures and the Vote of Confidence Procedure", *American Political Science Review* 92 (3): 611-621.
- Döring, Herbert (ed), 1995. *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*, New York: St. Martin's Press.
- Knapp, Andrew, and Vincent Wright, 2001. *The Government and Politics of France*, London: Routledge.
- Lijphart, Arend, 1999. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performances in 36 Countries*, New Haven: Yale University Press.
- 1984. *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, New haven: Yale University Press.
- Linz, Juan J., 1994. "Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?", in J. J. Linz, and A. Valenzuela (eds.), *The Failure of Presidential Democracy*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, pp. 3-87.
- Poguntke, Thomas, and Paul Webb, 2001. *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*, Oxford: Oxford University Press.
- Smith, Alastair, 2003. "Election Timing in Majoritarian Parliaments", *British Journal of Political Science* 33 (3): 397-418.
- Stepan, Alfred, and Cindy Skach, 1993. "Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation: Parliamentarism versus Presidentialism", *World Politics* 46 (1): 1-22.
- Strøm, Kaare, and Stephen M. Swindle, 2002. "Strategic Parliamentary Dissolution", *American Political Science Review* 86 (3): 575-591.

פוליטיקה האם הכנסת מפזרת את עצמה לדעת?

Woldedorp, Jaap, Hans Keman, and Ian budge, 2000. *Party Government in 48 Democracies: Composition, Duration, Personnel*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

מקורות ראשוניים

דברי הכנסת, הישיבה ה-233 של הכנסת הראשונה, 5 במרס 1951. **מכתב נשיא המדינה אל יושב ראש הכנסת בדבר התפטרות הממשלה.**

דברי הכנסת, הישיבה ה-291 של הכנסת השש-עשרה, 21 בנובמבר 2005. **הצעות חוק להתפזרות הכנסת ה-16.**

דברי הכנסת, הישיבה ה-269 של הכנסת השבע-עשרה, 27 באוקטובר 2008. **הודעת נשיא המדינה שמעון פרס לכנסת בדבר חוסר האפשרות להרכיב ממשלה חדשה הצורך לקיים בחירות חדשות בתוך 90 יום.**

חוק המעבר לכנסת השנייה, התשי"א-1951.

חוק התפזרות הכנסת הרביעית, התשכ"א-1961.

חוק התפזרות הכנסת השמינית, התשל"ז-1977.

חוק התפזרות הכנסת התשיעית, התשמ"א-1981.

חוק התפזרות הכנסת העשירית, התשמ"ד-1984.

חוק התפזרות הכנסת השתים-עשרה, התשנ"ב-1992.

חוק התפזרות הכנסת השלוש-עשרה, התשנ"ו-1996.

חוק התפזרות הכנסת הארבע-עשרה, התשנ"ט-1999.

ילקוט הפרסומים 5467, **צו בדבר פיזור הכנסת ה-16 לפי חוק יסוד הממשלה, 8 לדצמבר 2005.**

משרד ראש הממשלה, **הודעת ראש הממשלה בדבר פיזור הכנסת ה-15 וקיום בחירות כלליות תוך 90 יום, 5 בנובמבר 2002.**

אמנון קרטין

דיילמת ניהול מדיניות הגירה במדינות שבהן מתנהל סכסוך אתני-לאומי-דתי מתמשך

תקציר

סכסוך תוך-מדינתי מתמשך בין קהילות זהות אתניות-לאומיות-דתיות, שבמרכזו עומדת שאיפת כל אחת מהן להטביע את חותם זהותה בדמות המדינה ובצביונה, מעמיד את מקבלי ההחלטות במדינה בפני התחבטות קשה בעיצוב מדיניות ההגירה, אם ברצונם לדבוק בעקרונות ליברליים. דיילמת המדיניות מתחדדת כאשר נדרש הממשל להתמודד עם המתח השורר בין החובה להגן על זכות אזרח המדינה להביא בשעריה בן זוג זר שעמו הוא מבקש לייסד בה משפחה, ובין החשש שמתן היתר גורף לכניסת מהגרי נישואין יאיץ את תהליך שחיקת יתרונו הדמוגרפי של הרוב ויביא להשלכות פוליטיות שליליות קשות.

על רקע דיילמה זאת דן החיבור בשאלת הצדקת שילובו של השיקול הדמוגרפי במדיניות הגירה למדינות שסועות, תוך התמקדות במקרה הבוחן הישראלי.

א. מבוא

בדו"ח השנתי של האגודה הערבית לזכויות אדם שפורסם ביוני 2006 מתוארות הפרות של זכויות הפלסטינים אזרחי ישראל (זידאן, 2006). בדו"ח בולטת התייחסות לחוק האזרחות והכניסה לישראל (הוראת שעה), התס"ג-2003, שהתקבל בכנסת ביולי 2003 בתמיכת 53 חברי כנסת (25 התנגדו ואחד נמנע). באמצעות חוק זה ביקש הממשל בישראל למנוע אזרח של פלסטינים במסגרת "איחוד משפחות", ולצמצם כמעט לחלוטין את יכולתם של פלסטינים אזרחי ישראל להינשא לפלסטינים תושבי השטחים המוחזקים ולדור עמם בישראל.

בתגובה לחקיקת החוק הוגשו לבג"ץ מספר עתירות שאוחדו לאחת, להלן "פרשת עדאלה". במאי 2006 קיבל בית המשפט הגבוה לצדק החלטה בנידון הדוחה, ברוב דחוק של שישה שופטים מול חמישה, את העתירות נגד החוק.

מיום שנחקק עבר החוק שני תיקונים ותוקפו הוארך פעמים אחדות. גם נגד התיקון השני, שבו הורחבה תחולת ההגבלה על איחוד משפחות, הוגשו כמה עתירות לבג"ץ;¹ כעת חלה ההגבלה לא רק על בן זוג שהוא "תושב האזור" (קרי: יהודה ושומרון), אלא גם על בן זוג שהוא תושב או אזרח של "מדינות סיכון": עיראק, סוריה, איראן ולבנון, וכן על תושבי רצועת עזה. בינואר 2012 דחה בג"ץ את העתירות נגד התיקון לחוק, שוב ברוב דחוק של שישה שופטים מול חמישה. שופטי הרוב קבעו שחרף קיומה של זכות חוקתית לחיי משפחה הנגזרת מהזכות לכבוד האדם, היקפה של הזכות אינו מחייב את מימושה דווקא בתחומי שטחה הריבוני של מדינת ישראל. נוסח החוק והשלכותיו היו ועודם נתונים לדיון אקדמי, משפטי וציבורי ער, העוסק לרוב בהסדרים הקבועים בו, בתוצאותיו הפוגעניות באזרחי ישראל הפלסטינים ובעיקר בפגיעה בזכותם לשוויון בפני החוק ובזכות היסוד שלהם לייסד במדינת אזרחותם משפחה עם בחירי לבם. תשומת לב מועטה, יחסית, מוקדשת לסוגיה הדמוגרפית שמזכירים מחברי דו"ח האגודה הערבית לזכויות אדם בכותבם: "[קבלת החוק] מהווה עליית מדרגה בשיח הדמוגרפי בישראל עם המעבר של השיח הגזעני מהשוליים אל המרכז..." (זידאן, 2006: 3). בעוד נוסח החוק נמנע מלהזכיר במפורש את השיקול הדמוגרפי בין השיקולים העומדים מאחורי חקיקתו, ואולי ביקש המחוקק להסוותו מטעמים של "תקינות משפטית",² מבקש חיבור זה להציבו במרכז הדיון ולעסוק בשאלת מקומו של השיקול הדמוגרפי בניהול משטר הגירה ועיצובו במדינות שסועות שבהן מתנהל סכסוך אתני-לאומי-דתי מתמשך.

הסוגיה העקרונית שבה מבקש החיבור לעסוק נוגעת לדילמה המתעוררת לא אחת במציאות במצבים שבהם תהליך עיצוב מדיניות נדרש להתמודד עם המתח שנוצר בין עקרונות מוסר ומשפט ובין "ערכים" ויעדים פוליטיים. במצבים שכאלה מתעורר הצורך בקבלת "הכרעה טראגית" שבה יש לבחור בין ערכים שכולם חשובים, תוך הכרח להקריב ערך חשוב ביותר למען ערך חשוב לא פחות (דרור, 1987: 73).

¹ בג"ץ 466/07 ח"כ זהבה גלאון נ' היועץ המשפטי לממשלה; בג"ץ 544/07 האגודה לזכויות האזרח בישראל נ' שר הפנים; בג"ץ 830/07 טבילה נ' שר הפנים.

² ראו בפסי' 24 לפסק דינו של השופט גיוראן בבג"ץ 7052/03, עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל נ' שר הפנים, תק-על 2006(2): "שליטת הסמכות משר הפנים, מלכתחילה, מלבחון את האפשרות שמא יש ליתן אזרחות למי מבין תושבי האזור, לשם מימוש זכותו של אזרח ישראלי לחיי משפחה, בהתעלם מנסיבותיו הפרטניות של המקרה, מעלה את החשש, שמא השיקול הביטחוני אינו השיקול היחיד העומד מאחורי קבלת החוק ומעלה תהיות אודות המדיניות אותה מבקש חוק זה להגשים. חשש זה אף מתחזק, מתוך סקירת ההיסטוריה החקיקתית אשר הובילה לקבלת החוק, אשר בין אם במובלע ובין אם באופן מפורש, קושרת את החוק למדיניותה הדמוגרפית של הממשלה".

ככלל, תהליך עיצוב מדיניות מעצם טבעו איננו תוצאה של ערכים בלבד; הוא תלוי רבות בהערכת המצב שאתו מתמודדים, במהות החלופות הידועות ובאומדן תוצאותיהן. כל אלה, בתוספת שיקולים נוספים לפי העניין, מצטרפים להכרעת מדיניות שאותה אפשר לראות גם כתהליך "שיפוט פוליטי" של נבחרי ציבור (דרור, 1987: 243), אשר מעורבותם בקביעת מדיניות ציבורית ובהקצאה ציבורית של המשאבים היא בבחינת נתון יסוד של משטר דמוקרטי.

אחת הסוגיות המרכזיות וכבדות המשקל שעמה נדרשים קובעי מדיניות להתמודד בתהליך עיצוב משטר הגירה נוגעת לשאלת נוסחת האיזון בין ערך ההגנה על זכויות האדם והאזרח ובין שורה של ערכים ושיקולים אחרים - פוליטיים, כלכליים, ביטחוניים, תרבותיים, חברתיים וסביבתיים. כאשר שורר סכסוך אתני-לאומי-דתי חריף ומתמשך בין אזרחי אותה מדינה מתעצמת דילמה זאת, בשל האפשרות שמתן אישור גורף לאזרחי המדינה "להנפיק" כרטיס כניסה אליה לבחירי לבם שאינם אזרחי המדינה יביא לשינוי יחסי הכוח הדמוגרפיים בין קהילות הלאום המסוכסכות. השלכותיו הפוליטיות של שינוי כזה יכולות להיות הרות גורל לעתיד הקהילות והמדינה כאחד.³

עצם קיומה של אפשרות היפותטית זאת מעורר מספר שאלות: האם קיימות נסיבות פוליטיות "מקלות" שמצדיקות גיבוש משטר הגירה שיישמו כרוך בהקרבה מסוימת של ערך חשוב ביותר, כמו הזכות לייסד משפחה עם בחיר לבו של האזרח במדינת אזרחותו? אם התשובה על כך חיובית, אזי מהו טבען ואופיין של נסיבות אלה? למשל, האם רק השלכות קטסטרופליות - כמו איום על כושר ההישרדות הפוליטית של קבוצת לאום אחת או קריסה כלכלית של המדינה מעומס יתר - מצדיקות זאת, או שדי בהשלכות מסדר נמוך יותר, כמו פוטנציאל

³ יש להדגיש שהגבלת כניסת מהגרי נישואין מקבוצת זהות מובחנת איננה אמצעי יחיד, ובוודאי לא עיקרי, העומד לרשות מעצבי מדיניות המבקשים לשמר את הפער הדמוגרפי במטרה להבטיח הגמוניה של קהילת רוב במדינה. ארגון הכלים של רשויות המדינה מכיל כלי מדיניות מגוונים שהשימוש בחלק מהם עשוי לשרת מטרה זאת גם מבלי לפגוע בזכויות אדם ואזרח ולעורר שאלות ערכיות ומוסריות כבדות משקל כך, למשל, מדיניות צמצום ילודה המופנית כלפי קבוצה מוגדרת שאת קצב גידולה מבקשים לרסן באמצעות קידום מעמד האישה, עידוד שילובן של נשים מקבוצה זאת במעגל העבודה, העלאה בחוק של גיל הנישואים ו/או הענקת עדיפות בהגירה אל המדינה לפרטים המשתייכים לקבוצת הרוב - כל אלה הם כלי מדיניות שבכוחם לתרום להבטחת יתרון דמוגרפי ואינם כרוכים בהכרח בהפליה בין אזרחי המדינה על רקע השתייכות אתנו-לאומית ובפגיעה בזכויות אדם ואזרח. לעומת זאת, אימוץ מדיניות עידוד ילודה המעדיפה את קבוצת הרוב שאת יתרונה מבקשים להבטיח או נקיטת צעדי מדיניות לעידוד הגירה אל מחוץ למדינה של פרטים מקבוצת המיעוט, גם הם כלי מדיניות להשגת אותו יעד אך השימוש בהם שנוי במחלוקת חוקית, ערכית ומוסרית עמוקה. חיבור זה איננו מבקש לדון בכל קשת האמצעים העומדים לרשות מדינה כדי להבטיח את עליונותה הדמוגרפית של קבוצת רוב. עניינו בניסיון להניח תשתית להצדקת השימוש בכלי ההגבלת הגירת נישואין של בני זוג מקרב המיעוט האתנו-לאומי, המעורר מחלוקת חריפה באשר לגיטימיות שלו בשל פגיעתו הקשה בזכויות אדם ואזרח.

לפגיעה בתפקוד מוסדות המדינה החיוניים שבהם נציגי הקהילות המסוכסכות
לוקחים חלק?

שאלה נוספת נוגעת לרמת הסבירות הנדרשת להתפתחות השלכות, כאלה או
אחרות, שיצדיקו פגיעה ודאית בזכויות אדם ואזרח: האם רק תשתית ראייתית
מבוססת אמפירית מהווה הצדקה, או שדי ברמת סבירות פחותה מוודאית? ואם
דרושה לכך תשתית ראייתית, מה טבעה?

שאלות אלו משמשות מוצא לדיון שבחיבור זה, הנחלק לשניים. חלקו הראשון דן
במישור התיאורטי בסוגיית הנסיבות הפוליטיות שיש בכוחן להצדיק כינון משטר
הגירה הכולל אמצעים הפוגעים בזכות יסוד של חלק מאזרחי המדינה להקים בה
את משפחתם עם זרים. חלקו השני מבקש לבחון אם הנסיבות הפוליטיות שבהן
נתונה מדינת ישראל בתחומי ה"קו הירוק" מצדיקות לכלול במדיניות ההגירה
אליה אמצעים שכאלה.

בבסיס הדיון עומדות שתי הנחות מוצא המשמשות כמצפן וירטואלי. האחת היא
שאף שלזכויות חשיבות עליונה, ההגנה עליהן אינה גוברת בהכרח על כל
האינטרסים האחרים; זכויות אדם אינן מוחלטות אלא מבטאות ערכים יחסיים,
וגם אם נכיר בפגיעה בזכות כלשהי במקרה מסוים, אין נובע מהכרה זו שהפגיעה
בה פסולה ושהזכות גוברת בכל מקרה שהוא. היקפן הספציפי של הזכויות הוא
עניין שצריך להיות מוכרע על ידי תהליכים פוליטיים של כל חברה וחברה,
ובהחלטה שלובים שיקולים מוסריים, פוליטיים ואמפיריים (גביון, 2004: 28).
ההנחה השנייה היא כי בהפעלה של זכות הפרט לבחור ולהיבחר במדינה
דמוקרטית טמון פוטנציאל להתגבשות כוח קיבוצי וליצירת משקל פוליטי ייצוגי
לקידום אינטרסים של קבוצה. מכאן שעיצוב משטר הגירה אינו יכול להתמקד
בזווית הראייה של הפרט ולנתק את הקשר בין הפרט לקהילת הזהות שאליה
הוא משתייך, משום שמאגר מהגרים פוטנציאליים בעלי מאפיינים משותפים הוא
משאב פוליטי (כמו גם כלכלי ותרבותי), שבדומה ליתר המשאבים ניתן לרתום
אותו פוליטית למימוש יעדים לאומיים. איום של קהילת לאום שבמיעוט לסכל
הגשמת שאיפותיה הלאומיות של קהילת לאום המהווה רוב במדינה דמוקרטית,
יהא זה איום מוצהר או מוסתר, הוא גורם שיש בכוחו המוסרי להקים הצדקה
לקהילת הרוב לבקש לעצמה שליטה על האופן וההיקף של הספקת המשאב
הפוליטי לעצמה ולקבוצה היריבה.

הנחת מוצא אחרונה זו שנויה במחלוקת עמוקה. די אם נזכיר את תשובתו של
דבורקין (Dworkin), תיאורטיקן ופילוסוף של המשפט, לשאלה מה הופך פעולה
פוליטית לפעולה לגיטימית מוצדקת: לדעת דבורקין, פעולות פוליטיות

המיטיבות עם הקהילה, משרתות את האינטרס הציבורי ומגדילות את שביעות הרצון המצרפית בה אך אינן עומדות בעיקרון המוסרי הבסיסי שהמדינה כפופה לו, שהוא התייחסות שוויונית לכל האזרחים - פסולות הן. דבורקין מנמק זאת בכך שריבון המפר חובתו להעניק יחס שוויוני ומשתמש ביחיד כאמצעי להשגת אושר כללי פוגע בכבודו של האדם היחיד (ראו אצל בנג'י, 2010: 152).

חרף אי-הסכמה מהותית זאת, הנחת המוצא השנייה נבחרה להוות חלק מן המצע שעליו מונח חיבור זה מתוך הכרה שספק אם ימצא "פתרון מוסרי" אחד שיהיה מקובל ומוסכם על הכול.

ווינר (Weiner), שעסק בניתוח השוואתי של השלכות תנועות הגירה בזירה הבין-לאומית על מדינות יעד ומוצא, סבור כי קיימות נסיבות שבהן לתנועות הגירה יכולות להיות השלכות על יציבותן ועל ביטחונן של מדינות. ממצאי ניתוחו הובילו אותו להצביע על החשיבות שבשילובם של שיקולים פוליטיים בניהול משטר הגירה. מן המסגרת האנליטית שהציע לניתוח השלכות תנועות הגירה, שאותה כינה Security/Stability Framework (SSF), משתמעת התובנה שמן הראוי שהתפתחותן של תוצאות פוליטיות בלתי רצויות כמו ערעור יציבות פוליטית פנימית או איום על ערכים תרבותיים ויעדים לאומיים תשתקף בשיקולים המעורבים בעיצוב מדיניות הגירה (Weiner, 1992).

בהשראת תובנותיו של ווינר מציע חיבור זה טענה עקרונית: נסיבות של סכסוך לאומי מתמשך, שנקודת סיומו איננה ברורה וקיימת אפשרות סבירה ביותר להחרפתו ולהידרדרות מערכת היחסים הבין-קהילתית, מצדיקות עיצוב משטר הגירה בראייה רב-דורית, הכולל אמצעים שיספקו מענה להתפתחויות דמוגרפיות ופוליטיות שהשלכותיהן קשות. במילים מפורשות יותר, אין להצדיק מבחינה עקרונית ומוסרית משטר הגירה המונע באופן גורף הגירת נישואין למדינה, אך ניתן, בנסיבות פוליטיות מסוימות, להצדיק מהלך של ויסות הגירה, אף שיש בו כדי לפגוע בזכויות האדם והאזרח של חלק מאזרחי המדינה. שימוש באמצעים פוגעניים מוצדק כבחירה אחרונה ומתנה בקיום תנאי סף מסוימים, שעליהם נרחיב בהמשך.

באשר למקרה הבוחן הישראלי, השערת החיבור היא שמתן היתר גורף להגירת נישואין של פלסטינים לתחומי ישראל טומן בחובו פוטנציאל לצמצום רב-דורי של פער יחסי הכוח הדמוגרפיים הבין-קהילתיים. לנוכח עומק התהום הפעורה בין הצדדים היריבים בשאלות יסוד הנוגעות לדמותה, לצבינה ולאופייה של המדינה, גוברת הסבירות שקהילת המיעוט תחתור להמיר גידול הדרגתי בשיעורה באוכלוסייה לכוח אלקטורלי ופוליטי. תהליך זה עלול להערים

מכשולים בתהליכי קבלת ההחלטות במוסדות המדינה בכלל וברשות המחוקקת בפרט, לנוכח הפיצול בין המחנות הפוליטיים ותפקיד לשון המאזניים שיוכל המיעוט למלא במערך כוח זה. לצמצום מתמשך בפער הדמוגרפי שיתורגם לכוח השפעה פוליטי יהיה בטווח הארוך פוטנציאל איום על יכולתה של קבוצת הלאום היהודית, שכוננה את ביתה הלאומי במדינה, להמשיך ולהתקיים בה בבטחה.

החלק שלהלן דן במישור התיאורטי בנסיבות הפוליטיות המצדיקות את הגבלת כניסתם של מהגרי נישואין למדינה, וכן בתהליך קבלת החלטות בתנאי אי-ודאות בתחום מדיניות ההגירה. בחלק הבא אחריו נבחן ונגתח את תנאי אי-הוודאות שבהם מתנהלת מדיניות ההגירה לישראל ואת השלכותיהם על האמצעים שמוצדק לשלב במשטר ההגירה.

ב. נסיבות פוליטיות המצדיקות הגבלת כניסתם של מהגרי נישואין - דיון תיאורטי

לצורך הצגה תמציתית של דילמת מדיניות ההגירה בהקשר הדמוגרפי ניעזר בעמדות שהביעו שופטי בית המשפט העליון שדנו בעתירות ב"פרשת עדאלה" (בג"ץ 7052/03). תוך פישוט מה, שנמנע במתכוון מלעסוק בהיבטים ודקדוקים משפטיים, התייחסותם לדילמה משתייכת לאחת משתי עמדות עקרוניות מנוגדות. עמדה אחת גורסת שהגנה על זכות אזרח מדינה לחיי משפחה קודמת לזכות המדינה לשלוט על כניסת זרים לתחומה. משום כך, על המדינה לאפשר ליחידים (אותם הנישאים לזרים) לקבוע מי נכנס למדינה מבלי שתעמוד לה הזכות להגביל זאת לנוכח, למשל, השלכות התהליך על הרכב האוכלוסייה והיבטים אחרים הנגזרים מכך.

העמדה השנייה שונה בתכלית, וגורסת שעצם ההכרה בזכותו של אזרח לחיות עם בן זוגו הזר במדינת אזרחותו מפקיעה מידי המדינה את היכולת לשלוט על היקף ההגירה ופוגעת ביכולתה להגן על אינטרסים נוספים שלה. אדרבה, ההכרה בזכות זאת מעבירה לידי יחידים (אזרחים הנישאים לזרים) את הזכות לקבוע מי נכנס לתחומה ומעניקה להם נכס בעל חשיבות אסטרטגית, על פי מצדדי העמדה, משום ש" [...] פני המדינה הם כפני תושביה. תושבי המדינה הם המעצבים את דמות החברה, והמדינה משמשת מעטפת לחברה ולתושביה. כניסתו של אזרח זר למדינה כתושב קבע בה פירושה שינוי הסטאטוס קוו אנטה (status quo ante) ביחסי האזרחים והתושבים, ביניהם לבין עצמם. [מתן היתר גורף טומן בחובו אפשרות] לכניסה מאסיבית של תושבים ואזרחים זרים [שלהם]

השפעה משותפת העלולה לשנות באורח משמעותי את דמותה [של המדינה] ..."⁴

המשנה בדימוס לנשיא, שניסח דברים אלה בפסק דינו, נמנע מלהצביע במפורש על טבעם של אותם זרים שבהם מדובר. עם זאת, לא יהא זה מופרך להניח, לנוכח האזכור העקרוני של הסכנה הטמונה בהשפעתם על צביון המדינה, שמקור החשש מהם איננו נובע מהיותם אוסף מקרי של יחידים, אלא מהיות הפרטים בעלי מכנה משותף תרבותי ואתני-לאומי המכיל פוטנציאל לתרגומה של מסה דמוגרפית לכוח אלקטורלי, שיתלכד סביב שאיפה פוליטית משותפת.

גם אם פרשנות זאת לא עמדה כלל לנגד עיני השופט, הרי שלצורך הדיון יש מקום לחדד את הקשר בין הגירת פרטים המשתייכים לקהילת לאום מובחנת החותרת לממש את זהותה הלאומית בטריטוריה שאליה פונים המהגרים, לבין האופי וההיקף של האיום הפוטנציאלי על דמות המדינה הטמון בהשתקעותם ובהתאזרחותם בה.

גם אם כניסתם של מהגרי נישואין מפקיעה את זכותה הריבונית של מדינה לשלוט בשערי הכניסה אליה מכוח בחירתם האישית של אזרחיה, אין זה מחויב המציאות שכניסה מסיבית שלהם, שתחולל שינוי במאזן הדמוגרפי, תגרור שינוי או איום "משמעותי" על דמותה של המדינה. תיאורטית ישנם לפחות שני מצבים שבהם לתנועת מהגרים המשתייכים לקבוצת מיעוט שאיננה נטמעת תהיה השפעה מתונה בלבד על אופייה ודמותה של מדינת היעד להגירה בלא שיווצר איום מהותי על צביונה. באחד, חברי הקהילה האתנית-לאומית שאליה מצטרפים המהגרים בוחרים להיבדל במרחב ולנהל חיי קהילה שיאפשרו מימוש תת-מדינתי של זהותם הלאומית בטריטוריית מחיה מוגדרת משלהם, מבלי לחתור לשינוי מהותי של "כללי המשחק" הנהוגים במדינה. בשני, קהילות הזרות הלאומיות המובחנות מגיעות להסכמה על עקרונות יסוד משותפים בעיצוב דמות המדינה וצביונה, ו/או על אופיו וטבעו של מהלך שינוי שיכצה את שאיפותיהן הלאומיות מבלי שיהיה בעבורן מקור סיכון או איום.

הספרות התיאורטית והידע המחקרי המצטבר על הקשר בין תהליכי שינוי ביחסי הכוח הדמוגרפיים ובין יציבותן הפנימית של מדינות דמוקרטיות המאכלסות חברות אתנו-לאומיות שסועות אינם מאפשרים לקבוע בפסקנות שצמיחה דמוגרפית לא אחידה מנבאת הידרדרות ביציבות המדינה.

4 פרשת עדאלה – פסי' 54 לפסק דינו של השופט מישאל חשין.

טופט (Toft, 2002), שעסקה בסוגיית צמיחה דמוגרפית לא אחידה (Differential demographic growth) ותפקידה בערעור יציבותן של מדינות, איששה באמצעות מקרה הבוחן הישראלי שתי הנחות רלוונטיות לדין המתנהל כאן: הראשונה, שצמיחה דמוגרפית לא אחידה בחברות דמוקרטיות תגרום לערעור יציבותן אם גודלה של קבוצת המיעוט יתקרב בהדרגה לגודלה של קבוצת הרוב; והשנייה, שאם הקצאת משאבי המדינה מתנהלת על בסיס השתייכות אתנית תוך הפליה וקיפוח של קהילת המיעוט, הצמיחה הדמוגרפית של קבוצת המיעוט תערער את היציבות במדינה.

ואולם, אף שאין להתכחש להיגיון העומד בבסיס מסקנות אלה, תרומתן לחיזוי הידרדרות ביחסי קהילות השסועות אתנית-לאומית ומצויות בסכסוך חריף נותרת מוגבלת למדי, מאחר שצמיחה דמוגרפית לא אחידה אינה בהכרח המשתנה הדומיננטי שעל פיו מתעצבים יחסי קהילות מסוכסכות. לראיה, הצמיחה הדמוגרפית הלא אחידה של המיעוט הקתולי והרוב הפרוטסטנטי בצפון אירלנד לא מנעה מהקהילות המסוכסכות להגיע להסכם פיוס (הסכם "יום שישי הטוב" מ-1998) גם כאשר הפער הדמוגרפי ביניהן הלך והצטמצם בהדרגה (ב-2001 עמד שיעור הקתולים באוכלוסייה על 44% ושיעור הפרוטסטנטים על 53%; קילר, 2005: 3). דוגמה זאת ואחרות תומכות בהשערה שדינמיקה של הידרדרות מערכת יחסים בין-קהילתית היא תוצר של משתנים רבים ומורכבים, ומפאת קוצר היריעה נזכיר רק שניים מרכזיים מהם: עומק התהום הפעורה בין הצדדים היריבים בשאלות יסוד הנוגעות לדמות המדינה וצביונה, וההקשרים ההיסטוריים והגיאופוליטיים של הסכסוך.

ובכן, כל שעולה מן הדיון עד כה הוא שכניסה מסיבית של מהגרים המצטרפים לקהילת מיעוט אתנית-לאומית המבקשת להגשים במדינת אזרחותה ומולדתה את זהותה הלאומית יכולה להגביר את כוחו הפוליטי של המיעוט. בנסיבות שבהן באותה כבדת ארץ פועלת קבוצת לאום הרואה גם היא את המדינה כמולדתה, ובין הקהילות זרועות אבני נגף רבות המקשות על יישוב הסכסוך ביניהן, גוברת הסבירות שצמצום הפער הדמוגרפי הבין-קהילתי טומן בחובו פוטנציאל להסלמתה של מערכת היחסים ביניהן, שיכולה להוביל לפגיעה קשה ברווחתם ובביטחונם של כלל אזרחי המדינה.

נשאלת השאלה אם נסיבות אלה, לצד האיום הפוטנציאלי בטווח הרחוק על יכולת קהילת הרוב לשמור על צביון המדינה בדמותה או להבטיח את תפקוד מוסדות המדינה מכוח שימור מעמדה ההגמוני, מצדיקות את הגבלת ההגירה של בני קהילת המיעוט על ידי קהילת הרוב? במילים אחרות, האם התוקף המוסרי של הגבלה כזו גובר על התוקף המוסרי של העיקרון שלחברי קהילת המיעוט

במדינה עומדת זכות אדם ואזרח בסיסית להביא בשעריה את בחירי לבם לשם ייסוד משפחתם בה, בלא כל קשר לתוצאות הפוליטיות האפשריות שתצמחנה מכך?

הדיון ההגותי בספרות בשאלת התוקף המוסרי של החלטת רוב במשטר דמוקרטי לשמור על ה"אני מאמין" הזהותי הבסיסי והעמוק שלו, ובאצטלת אינטרס זה לווסת את תנועת המהגרים הצובאים על שערי הכניסה למדינה, רחוק מהכרעה (Joppke, 2005: 15). בסוגיה זאת ניתן לזהות שלושה אבות טיפוס של עמדות, שכולם מושתתים על הנחות יסוד ליברליות. אב טיפוס אחד (ליברלי-לאומי) מונחה על ידי ההנחה שהבטחת המשך קיומה של דמוקרטיה ליברלית היא ערך עליון, המקנה למדינה זכות מוסרית לדרוש ממהגרים לקבל עליהם את מרכיבי תרבותה הלאומית. היגיון זה מורה שלמדינה הצדקה מוסרית למנוע את הכניסה בשעריה ממי שאיננו מקבל את עקרונות תרבותה, לנוכח המסורת התרבותית שבה הוא מחזיק. על פי עמדות מסוג זה יש לראות בחוקי ההגירה אמצעי מונופוליסטי העומד לרשות הקבוצה הדומיננטית במדינה, שתכליתו לאפשר הגנה על תרבות הרוב (Carmi, 2008: 2-3). המצדדים בגישה זאת חלוקים: מהם הסבורים ששמירה על תרבות קהילת הרוב המייסדת מצדיקה את מניעת ההגירה למטרות השתקעות של מהגרים מתרבויות בעלות מסורת לא ליברלית, ואחרים מכירים בקשר שבין מהגרים מאותן תרבויות לבין החרפת המתחים במדינות המארחות, אך גורסים שבכך יש כדי להצדיק רק ויסות באמצעות מכסות הגירה ולא את הגבלתה המוחלטת (Miller, 1995).

ההיגיון של אב הטיפוס השני גורס שאין למדינה זכות מוסרית להעמיד את הקריטריון התרבותי כמבחן כניסה אולטימטיבי למהגרים המבקשים את אזרחותה; הצבת ערכי החברה כתנאי מקדמי להצטרפות היא רף גבוה למהגרים המחזיקים במערכות אמונה ותרבות שונות מאלה השולטות במדינות מערביות, דמוקרטיות-ליברליות. גישה זו אמנם מכירה בזכותה של המדינה לשמור על אופייה התרבותי (והלאומי), ומכאן בזכותה להשית את אורחות החיים ואת כללי ההתנהגות הנהוגים בה על מי שמחזיק באזרחותה; אך עם זאת אין היא גורסת שנסללת בכך דרך מוסרית למנוע כניסה בשערי המדינה משום שבכך נחסמת האפשרות לעבור בה תהליך "אקלום" תרבותי. ההיגיון בגישה זאת הוא שיש להתמודד עם ההשלכות השונות של תנועת המהגרים כשבידי המהגרים הפוטנציאליים נתונה כבר אזרחות המדינה (Orgad, 2010: 56).

בבסיס אב טיפוס שלישי (קוסמופוליטי או פוסט-לאומי) עומד היגיון שלפיו אין למנוע כניסתם של מהגרים מתרבויות זרות אך ורק משום החשש מפני אפשרות שינוי מאפייני הקהילה המארכת (Carens, 1987: 252). טענת היסוד היא

שלקהילות רוב אין זכות מוסרית לבלום את המבקשים לבוא בשעריהן לנוכח השונות התרבותית - שונות זאת לבדה אינה מקימה הצדקה מוסרית לקדם מטרות ליברליות באמצעים לא ליברליים, קרי לכפות כללי התנהגות ואורחות חיים על הנכנסים בשעריהן רק כדי שיתאימו לאידיאלים ליברליים. חסימת כניסתם של מהגרים מנימוקים תרבותיים היא בלתי ליברלית ופוגעת בערכים ליברליים אף אם היא מתנהלת באורח חוקי. גישות מסוג זה דוגלות ברעיון מדינת לאום ליברלית-ניטרלית מבחינה ערכית ותרבותית, ברוח דבריו של הברמס (Habermas): "התוכן המוסרי של האינטגרציה הפוליטית המאחדת את כל אזרחי הלאום חייב להישאר 'ניטרלי' בכל הקשור להבדלים בין הקהילות המוסריות-תרבותיות המרכיבות אותו" (מצוטט אצל יונה, 2005: 22). או, על פי אחד הבולטים בין המצדדים בגישה זאת:

"It is irrelevant if open borders generate an influx of people from another culture or if the numbers of migrants are large enough to undermine the dominance of the existing culture. The claims of locals should not be given priority over the claims of others simply by virtue of their citizenship" (Carens, 1987: 261).

הגידול המתמשך בהיקף המהגרים המתדפקים על שערי רבות ממדינות אירופה בשנים האחרונות הטיל עליהן את החובה להכריע, במישור הפרקטי, בין הגישות הליברליות הללו. אף שאין דפוס החלטה אחיד, ניכר שהנטייה המסתמנת היא להחמיר את הדרישות למתן היתר התאזרחות למהגרים. נטייה זאת ניכרת בעיקר בכל הנוגע למהגרי נישואין משום שייסוד משפחה היה בעשור האחרון ל"כרטיס הכניסה" המבוקש ביותר למדינות המערב, בעיקר באירופה, ושורה של צעדים ננקטו לוויסות היקף המהגרים דרך אפיק זה (רובינשטיין ואורגד, 2006: 328-329). צעדים אלו כוללים החמרה של הדרישות הכלכליות והסוציאליות לכניסה ולהתאזרחות, הגבהת רף הגיל למהגרי נישואין, דרישות מחמירות להוכחת זיקות ונאמנות למדינה הקולטת (בטרם כניסה או כתנאי לקבלת אזרחות) וכן הטלת מכסות כלליות על כמות המהגרים (שם, 328-351). הנימוק הרווח של נציגי מפלגות הזרם המרכזי - הדמוקרטי והסוציאלי-דמוקרטי - באותן מדינות, המהווים מסה קריטית בבתי המחוקקים, נתלה במפורש או במובלע בנימוק שהמהגרים הם מקור לאיום על האתוס התרבותי האירופי (Joppke, 2008: 3-10). ואולם, למרות החמרת הקריטריונים לכניסת מהגרים בכלל ומהגרי נישואין בפרט, גם המחמירות במדינות, ובראשן דנמרק, אינן שוללות באופן גורף את האפשרות של התאזרחות מהגרים זרים מכוח "איחוד משפחות", ומאפשרות

לרשויות לפעול אחרת מן ההנחיות הנוקשות בנסיבות יוצאות דופן, על פי שיקול דעתן (דוידוב ואחרים, 2005: 692).

ואולם, אין בכוחה של סקירה השוואתית זאת לתרום תרומה משמעותית לביסוס אמות מידה ונוסחאות איזון להתנהלות מדינות ליברליות כלפי מהגרי נישואין; זאת מכיוון שכל ניסיון להחיל נורמות או דפוסי התנהלות המקובלים במקום אחד על מקום אחר מתעלם מכך שהבדלים מסוימים אך מהותיים בין זירות חברתיות-פוליטיות יוצרים אתגרים שונים שעמם על כל מדינה ומדינה להתמודד, ואלה, בתורם, מצדיקים בחירה של צעדי תגובה שונים (Weiner, 1996). לכן, ההכרעה בשאלת האמצעים שמדינה כלשהי תנקוט בתחום ההגירה איננה יכולה להיגזר מנורמה אוניברסלית, אילו הייתה כזאת, אלא עליה להתקבל בכל מדינה ומדינה בזירה הפוליטית ובזירה המשפטית תוך בחינה ושיקול של היבטים מוסריים וערכיים, אך גם של האתגרים הקונקרטיים שעמם מתמודדת אותה מדינה במישור הפוליטי. גם אילו הייתה נורמה בעלת תוקף מוסרי גבוה יותר, אופן יישומה אינו יכול להתנהל במנותק מן ההקשר הרחב - ההיסטורי, הפוליטי, הביטחוני והכלכלי - שבו מתעצבת המציאות. כך, למשל, הניתן לגזור גזרה שווה בין נסיבות שבהן מהגרים מתרבויות זרות מבקשים להתאחד עם "זרים" שקיבלו את אזרחותם במדינה זה מקרוב, לבין נסיבות שבהן האזרחים המבקשים להתאחד עם בני זוג זרים הם ילידים במדינת אזרחותם ורואים בה את מולדתם?

שאלה זאת רלוונטית לדין שמוצג בחיבור זה, שהרי עניינו איננו מסתכם בסוגיית הגירה במסגרת איחוד משפחות אלא בהשפעת מתחים ושסעים פנימיים על אופן עיצוב מדיניות ההגירה.

אם מקבלים את טענת המאמר (שתפורט מיד בהמשך) באשר לזיקה שבין מאפייני תנועת ההגירה, האתגרים שמציבים המהגרים למדינת היעד וצעדי ההיערכות שלה לאותם אתגרים, הרי שהדעת נותנת שמבט השוואתי בוחן הרלוונטי לדין כאן נדרש להתמקד במדינות שבהן קיימת "אומת ליבה" (Core Nation) התופסת את עצמה כ"בעלת הבית" הלגיטימית של המדינה, ובתחומיהן מתגוררות גם קהילות מיעוט ילידיות בעלות זהויות לאומיות מובחנות, השונות במהותן מקהילות מיעוט מהגרות. הבחנה זאת חיונית לדין משום שמקובל לחשוב שהתביעות הפוליטיות שמפנות קהילות מיעוט מהגרות כלפי המדינה פחותות משמעותית מאלה של קהילות מיעוט ילידות: בעוד האחרונות מעמידות לפני המדינה תביעות הנוגעות לשאיפתן לממש את זהותן במרחב הפוליטי מכוח קיומן במולדתן לפני קום המדינה ועוד לפני כינון הקהילה הפוליטית והאזרחית בה, אלה הראשונות מבקשות על פי רוב לאפשר להן לשמר

את מאפייניהן התרבותיים במרחב הציבורי מבלי שהדבר יאיים על צביונה הפוליטי של המדינה.

מבט השוואתי מגלה שמספר מועט יחסית של מדינות נמצא במצב עניינים כזה - מצב שבו קהילת המהגרים הפוטנציאלית תצטרף למיעוט ילידי החותר לממש את זהותו הלאומית במה שהוא רואה כמולדתו, באופן שמעורר בקהילת לאום אחרת חשש עמוק להמשך קיומה כקהילת לאום החותרת לממש את זהותה במה שנתפס על ידה כמולדתה, הגם שהיא הרוב בזמן נתון. בנסיבות שכאלה נוקטות כמה מדינות מדיניות הגירה המונעת על ידי "קנאות" אתנו-לאומית ודתית שנועדה לשמור על יתרון דמוגרפי אתנו-לאומי, ומגבילות את תנועת המהגרים המבקשים לבוא בשערי המדינה ולהצטרף לקהילת המיעוט. נציג להלן את המקרים של הודו, סלובקיה וירדן.

הודו מתמודדת מאז כינונה עם שני אתגרים מרכזיים: מיעוט דתי (מוסלמי) לא נטמע המבקש לעצמו ביטוי במרחב הפוליטי, ופוטנציאל מהגרים מקרב אוכלוסיית המיעוט המבקש להשתקע בה. אף שלהלכה אין הממשל ההודי מגביל מתן אזרחות למהגרים מוסלמים (בעיקר מפקיסטן ומבנגלדש), למעשה הוא מערים קשיים מנהליים לרוב, אף שלא באופן רשמי (הראל-שלו, 2005: 75-74).

סלובקיה, המאכלסת בתחומה מיעוט הונגרי (כ-11% מן האוכלוסייה), נתפסת על ידי קהילת הרוב הסלובקית כמדינת לאום אתנית שבה מבקש הרוב לשמור על עליונותו ועל שלמותה הטריטוריאלית של המדינה. על רקע שאיפות אלה והחשש מהשתקעותם של מהגרים זרים, בראש ובראשונה ממוצא הונגרי (כלפיהם קיים החשש שיחזרו להפוך את סלובקיה למדינה דו-לאומית), נוספו לספר החוקים - גם לאחר הצטרפותה של סלובקיה לאיחוד האירופי וקבלת אמנת שנגן (2007) - שורה של דינים המערימים קושי רב בפני המבקשים את אזרחותה (Kusa, 2010: 9).

משטרים אוטוריטריים הרואים בקהילות זהות לאומית שאינן חלק אינטגרלי מקהילת הלאום המדומינת איום על המשך קיום המשטר נוקטים אף הם מדיניות הגירה שנועדה לווסת ולמתן שחיקה ביחסי הכוח האתנו-לאומיים. ירדן היא מקרה קיצון לתופעה. לנוכח חששות גוברים מפני קהילת הלאום הפלסטינית, המהווה רוב באוכלוסיית המדינה, אימץ הממשל ההאשמי בעשור האחרון מדיניות קיצונית המתבטאת, למשל, בשלילה שרירותית של אזרחות ירדנית מפלסטינים שהחזיקו באזרחות כזאת, או במניעת קבלת אזרחות ירדנית

מצאצאי אם ירדנית הנישאת לאזרח זר, בעיקר אם הוא ממוצא פלסטיני (Human Rights Watch, 2010).

הדוגמאות שלעיל והדיון התיאורטי מובילים את החיבור להציע טענה בת שני חלקים. הראשון הוא שפוטנציאל ערטילאי להידרדרות תפקוד מוסדות המדינה שמקורו בהפרת המאזן הדמוגרפי עקב כניסת מהגרים למדינה, ובכלל זה מהגרי נישואין, איננו יכול לשמש בסיס לעיצוב משטר הגירה, קל וחומר לשלילה גורפת של כניסתם של מהגרי נישואין. בהשראת המסגרת האנליטית שהציע ווינר, לשם גיבוש מדיניות הגירה כלפי מהגרי נישואין המתעתדים להצטרף לקהילת הלאום שבמיעוט יש לנתח ולבחון שלוש קבוצות משתנים מהותיים: 1. היקף מאגר המהגרים הפוטנציאלי המבקש להיכנס בשערי המדינה ולהשתקע בה; 2. תמהיל "מקורות האנרגיה" המזינים את המהגרים הפוטנציאליים. מקורות אלה הם למשל הקשרים המשפחתיים, הקהילתיים והתרבותיים השוררים בין הפרטים שבמדינת יעד ההגירה ובין המהגרים הפוטנציאליים, גורמי הדחייה והמשיכה הכלכליים של המהגרים הפוטנציאליים והמניעים האידיאולוגיים והלאומיים הטמונים ברובדי העומק של אותה חברה, כמו אתוס שיבה למולדת או ציווי פנימי לחילוץ מידי פולשים זרים, אם להזכיר רק שניים מהם; 3. אופי מערכת היחסים הבין-קהילתית, הכלים העומדים לרשות המיעוט הלאומי כדי לממש את שאיפותיו הלאומיות במולדתו ודרך הפעולה שהוא בוחר לנקוט לשם השגתן.

חלקה השני של הטענה נוגע למקרה הבוחן של ישראל. החיבור טוען כי ההגירה לישראל מאופיינת באי-ודאות כמותית והשלכותיה מאופיינות באי-ודאות איכותית (פירוט בהמשך). צבר נתונים אמפיריים איכותיים באשר לאופן התפתחות מערכת היחסים הבין-קהילתית מצדיק, לכאורה, שילוב מנגנון ויסות במדיניות ההגירה שאם יופעל יגרור פגיעה בזכות חלק מאזרחי המדינה הפלסטינים לייסד בה משפחה עם בחירי לבם. מאידך, שימוש בכלי חיזוי כמותיים, המאפשרים לאמוד בעזרת נתונים ממשיים את תרומתם של מהגרי הנישואין לשינוי המאזן הדמוגרפי לאורך זמן, מראה כי ניתן לצמצם במידה רבה את הפגיעה בזכותם זו.

החלק הבא דן בסוגיית קבלת החלטות בתנאי אי-ודאות בכלל ובתחום מדיניות הגירה בפרט, והחלק העוקב אחריו סוקר בקצרה את מאפייני תנאי אי-הוודאות שבהם נתונה מדיניות ההגירה לישראל.

ג. קבלת החלטות בתנאי אי-ודאות בתחום מדיניות הגירה

תורת ההחלטה (Decision Theory) מבחינה בין קבלת החלטות בתנאי סיכון (Risk) לבין קבלת החלטות בתנאי אי-ודאות (Uncertainty). במצב של סיכון המחליט מכיר את ההשלכות העתידיות האפשרויות (אירועי העתיד) של כל חלופה ויודע גם מהי ההסתברות של כל אירוע. במצב של אי-ודאות מכיר המחליט את ההשלכות העתידיות, אך איננו יודע מהי ההסתברות שלהן. למרבה הפלא, אין בתורת ההחלטה התייחסות למצבי החלטה השכיחים בעולמה של המדיניות הציבורית, שבהם לא רק ההסתברויות של אירועי עתיד הן בבחינת נעלם אלא גם ההשלכות עצמן (דרי וסלומון, 1995: 7). כדי להתגבר על קושי מושגי זה מבחין דרוור (1987) בין "אי-ודאות כמותית", שבה ניתן לחזות מראש את צורתן של אפשרויות עתיד שונות אך לא את הסתברותן, לבין "אי-ודאות איכותית", שבה עצם הצורות האיכותיות של אפשרויות עתיד אינן ניתנות לניבוי.

מדיניות ההגירה לישראל מעוצבת לנוכח תמהיל של שני סוגים אלה של אי-ודאות. בהתייחס לצורך הדיון אך ורק לקהילת הלאום הפלסטינית, הרי שבמישור הכמותי ניתן להעריך שמתן היתר גורף לכניסת פלסטינים לישראל יוביל לגידול בהגירת מהגרי נישואין, אך אין כל דרך אמינה לתאר את ההסתברות של היקפי הגירה שונים. במישור האיכותי קיימות מספר אפשרויות עתיד לדינמיקת התפתחות מערכת היחסים הבין-קהילתית, הנעות בטווח שבין יישוב הסכסוך והסדרתו בהסכם לבין החרפת היחסים והסלמת הסכסוך. לכן, גם פרק הזמן שיחלוף עד לסיום הסכסוך נתון באי-ודאות.

עם זאת, כשמדובר במדיניות הגירה יכולתם של מעצבי מדיניות לתת מענה מדוד ושקול להתפתחויות בלתי רצויות במישור הכמותי היא גבוהה, יחסית. זאת משום שהשינויים הדמוגרפיים הם אטיים בהשוואה ליכולת התגובה של קובעי המדיניות, ותוצאותיה הדמוגרפיות של תנועת הגירה - בדומה לריבוי טבעי - הולכות ומצטברות בהדרגה. פרק הזמן הארוך יחסית העומד לרשות מעצבי מדיניות כדי להגיב לשינויים דמוגרפיים מאפשר לערוך בחינה מחודשת של קביעת המדיניות, ו/או ליישם צעדי מדיניות המצויים כבר בארגז הכלים של רשויות ההגירה, בתגובה להצטברות נתונים דמוגרפיים שמהם ניתן ללמוד על מגמה מסתמנת. בזכות אלה אפשר להימנע מנקיטת צעדי מדיניות קיצוניים כבחירה ראשונה (דרור, 1987: 203). במילים אחרות, שילוב מנגנון תגובה כבר בשלב מוקדם של התבהרות "תמונה דמוגרפית" בלתי רצויה מאפשר לצמצם את המתח השורר בין עקרונות מוסר ומשפט ובין "ערכים" ויעדים פוליטיים, בין הגנה על זכויות אדם ואזרח ובין השלכות פוליטיות אפשריות, בלתי-רצויות, הטמונות בתהליך שינוי המאזן הדמוגרפי שמקורו בתנועת מהגרי נישואין.

עניינו של חיבור זה אינו בתיאור פרטי אותו מנגנון תגובה ואופן הפעלתו, אלא בהפניית תשומת הלב לכך שמשטר ההגירה לישראל נדרש לשקול אפשרות עתיד שבה שטף מהגרי הנישואין ילך ויגבר בהינתן היתר גורף לכניסתם. מסיבה זו מבקש החיבור לפרט בסוגיית אי-הוודאות הכמותית, הנוגעת להיקף מהגרי הנישואין הפלסטינים, ובסוגיית אי-הוודאות האיכותית, הנוגעת ליחסים בין הקהילות המסוכסכות ולהשלכות האפשריות שלהם על תפקוד מנגנוני המדינה, וכנובע מכך אף על פרק הזמן שצפוי לחלוף עד ליישוב הסכסוך.

ד. מקורות אי-הוודאות הכמותית

היקף המהגרים שיבקשו להשתקע ולהתאזרח בישראל מכוח הענקת היתר כניסה גורף למהגרי נישואין פלסטינים נתון לאי-ודאות כמותית, בין שתיכון בהסכם מדינה פלסטינית עצמאית לצדה של ישראל ובין שלא. לטובת הדיון העקרוני נניח שתתגשם האפשרות הראשונה, מבלי לקבוע את סבירותה. לנוכח תרחיש כזה מקורה של אי-הוודאות בכמה מישורים: המישור האחד נוגע למדיניות שתנקוטנה מדינות "מארחות", ובראשן לבנון וסוריה, כלפי הפליטים הפלסטינים השהים במחנות שבתחומן. יש יסוד להניח שהן תעודדנה את יציאתם משיקולים פנימיים. המישור השני נוגע לאופי התגובה לשבר האידיאולוגי, האישי והקולקטיבי, שאליו ייקלעו צאצאי הפליטים לנוכח חסימת דרכם להגשים את אתוס השיבה למולדתם. הערכות חוקרים באשר לעוצמת "המנוע של השיבה" שיוזן מאגרגיית השבר האישי ("שדות העיבוד ובתי המגורים הם כל רכושם עלי אדמות") והשבר הלאומי נעות בין עוצמה גבוהה לנוכח תמריצי משיכה רבי עוצמה (Sayigh, 1977), לבין עוצמה נמוכה לנוכח עמעום הדחף הפנימי בשל אובדן משמעות הקהילה וטשטוש זיכרון המולדת מחמת פרק הזמן הארוך שחלף (Warner, 1994). מישור אי-הוודאות הנוסף נוגע לעוצמת "המנוע הכלכלי" של השיבה. יש יסוד מוצק להניח שכוח המשיכה הרב של ישראל כמקלט כלכלי לפלסטינים (ולרבים אחרים) יישמר מכמה טעמים כבדי-משקל: מצב כלכלי ופוליטי רעוע במדינות השכנות, לרבות המדינה הפלסטינית העתידית; מדיניות סיוע שמעניקה ישראל למשפחות מרובות ילדים ו/או מועטות יכולת; ו/או שגשוג כלכלי אפשרי של ערביי ישראל בעידודה ובסיועה של המדינה, שייתפס כקרב הצלה לחילוץ אוכלוסייה פלסטינית ממצוקתה הכלכלית. כנגד כל אלה עומדת הנחה מוצקה שהסכם מדיני להקמת מדינה פלסטינית ילווה בשלילת אפשרות השיבה לתחומי מדינת ישראל.

לאי-הוודאות הכמותית תורמת גם ההשפעה המצטברת של גידול הדרגתי בהיקף הזוגות הפלסטינים-ישראלים שבהם אחד מבני הזוג השתקע בישראל לאחר שהיגר אליה מתחומי השטחים הגובלים בה, על בחירתם והעדפותיהם של צאצאי אותם זוגות. ההנחה היא שהאוכלוסייה באותם שטחים היא בבחינת מאגר טבעי לנישואין לאוכלוסייה הפלסטינית שתתאזרח בישראל.

נתוני ההגירה הפלסטינית לישראל מאז 1967 ועד לשנים האחרונות אינם מסייעים משמעותית בניסיון להבהיר את אי-הוודאות הכמותית - לא רק בשל חוסר בנתונים מדויקים ואמינים לגבי היקף המהגרים שהשתקעו בישראל מאז 1967 עד לחתימת הסכם אוסלו ומאותו מועד עד לשנת 2001, תקופה שבה ניתנה לפלסטינים אפשרות להתאזרח בישראל מכוח זכות לאיחוד משפחות;⁵ הנתונים אינם מועילים בעיקר בגלל כל אותן סיבות שנמנו לעיל הנוגעות לאי-הוודאות הכמותית.

לצד אי-הוודאות הכמותית מתקיימת, כאמור, אי-ודאות איכותית, שגם לה השפעה על עיצוב מדיניות ההגירה וניהולה, ועל כך נרחיב מעט בסעיף הבא.

ה. מקורות אי-הוודאות האיכותית ומאפייניה - דיון והערכה

ממד אי-הוודאות האיכותית נוגע בהקשר הנידון לשתי שאלות הקשורות זו לזו: ראשית, לאן תפנה מערכת היחסים הבין-קהילתית בעתיד הקרוב והרחוק? ושנית, כיצד ישפיעו תהליכי שינוי ביחסי הכוח הדמוגרפיים על מערכת היחסים הבין-קהילתית ועל תפקוד מנגנוני המדינה ומוסדותיה?

עקרונית, קיימות שלוש אפשרויות עתיד בסיסיות להתפתחות מערכת יחסים בין-קהילתית: התמדת מערכת היחסים במתכונתה הקיימת; הידרדרות מערכת

⁵ נתונים רשמיים מורים שכ-130 אלף פלסטינים "השתקעו" במדינת ישראל מאז 1994 ועד תחילת 2002 (ראו הצעת חוק האזרחות והכניסה לישראל (הוראת שעה), תשס"ג-2003 - פרוטוקול מס' 47 משיבת ועדת הפנים ואיכות הסביבה, 14 ביולי 2003). באותה ישיבה מדווח הרצל גדז', אז ראש מנהל אוכלוסין במשרד הפנים: "משנת 1993 ועד לסוף 2001 הוגשו על ידי אזרחי ישראל 22,414 בקשות לאיחוד משפחות (עם תושבי השטחים הכבושים). 16,007 מהן אושרו שזה 97 אלף אנשים שקיבלו מעמד". ראו גם פרשת עדאלה, פס' 16 לפסק דינה של השופטת פרוקצ'יה: "מאז שנת 1994 קיבלו כ-130,000 מתושבי האזור מעמד כזה או אחר במדינת ישראל". ואולם, הוועדה המייעצת לבחינת מדיניות הגירה למדינת ישראל בראשות פרופ' אמנון רובינשטיין ציינה בדו"ח ביניים שהוגש ביום 7.2.2006: "[קיים] מחסור [...] בנתונים מהימנים ואחידים על היקף הבקשות של הגירה לצורכי נישואין ואיחוד משפחות ולצרכים אחרים. בפני הוועדה הוצגו אומדנים שונים על-ידי אישים וגופים שונים. הפער בין האומדנים היה רב ביותר... " (שם, עמ' 5).

היחסים והחרפתה, בעוצמה כזו או אחרת; וישוב הסכסוך והמחלוקות בהסדר מוסכם.

בעזרת ארגז כלי החיזוי העומדים לרשותנו כיום נוכל להציע לכל היותר הערכה מלומדת לגבי סבירות ההתממשות של כל אחת מאפשרויות עתיד אלה. הערכה מעין זאת תבוסס על שילוב בין ידע מחקרי ותיאורטי שהצטבר בעולם, על הערכות מלומדים ועל מגמת התפתחות נצפית בהווה הנתמכת בעדויות מתחום השיח האקדמי הרווחות בקרב הקהילות המסוכסכות.

באופן ממוקד יותר, ולטובת הדיון הנוכחי, ניתן להצביע על ארבעה אבות טיפוס של אפשרויות עתיד ביחסי הקהילות בישראל. אב טיפוס אחד, המועדף על הרוב היהודי, מבוסס על מתכונת יחסים שבה המיעוט זונח את תביעותיו ותקוותיו הלאומיות ומשתלב במדינת הלאום הקיימת תוך שמירה על ייחודו התרבותי והלאומי וקבלת ההגמוניה של הלאום היהודי. במודל זה מתכונת החיים המשותפת מושתתת על מידה של סולידריות הדרושה כדי לחיות ביחד אך מוכתבת בעיקר על ידי העדפותיו, בחירותיו והכרעותיו של הרוב היהודי. כדי שאפשרות מסוג זה תתממש נדרשים הפלסטינים אזרחי ישראל לגמוע מרחק תודעתי רב: להכניע תקוות לאומיות ולבצע תפנית מחשבתית יסודית בתפיסה ההיסטורית והערכית שלהם וביחסם למפעל ההתיישבות הציוני. הסבירות שבדורות הקרובים תתרכך הדיכטומיה החדה שבין הזוויות הלאומיות הנפרדות היא קלושה למדי.

אב טיפוס שני של מערכת יחסים, המועדף על רבים מקרב המיעוט הפלסטיני, שונה בתכלית מן הראשון. מתכונת היחסים בו מבוססת על הכרה של הממשל ושל רוב הציבור היהודי בקהילת המיעוט כקהילה ילידית. ההכרה מלווה בהענקת זכות לייצוג אפקטיבי במערכות קבלת ההחלטות וקביעת המדיניות, באופן שלא רק מכיר בשותפותם של הפלסטינים אזרחי ישראל בתהליכים אלה ומבטיח את השתתפותם הפעילה בהם, אלא אף מכיר בלגיטימיות של התחשבות באינטרסים שלהם בעיצוב סדר העדיפויות הלאומי ובקביעת ערכי המדינה, ובזכותם לשקף בה את זהותם בצורה מלאה (ג'מאל, 2005: 42). פירושה המעשי של תמורה כה יסודית במבנה הכוח בתחומי ישראל גופא ובאמות המידה לחלוקה של משאבים מוחשיים ולא-מוחשיים הוא כינונה מחדש של מדינת ישראל במתכונת של מדינה דו-לאומית, שבה לקבוצת הרוב אין מעמד הגמוני וזכויות יתר.

על טבעה של מתכונת היחסים הפוליטית שתנצח את המיעוט ניתן ללמוד מן הדברים הבאים: "הצדדים יכולים להגיע להסדר [...] המבטא את יחסי הכוח, אך

אל לצד החזק לבקש שהסדר זה יהווה את סוף הסכסוך שפיוס היסטורי היה מביא. גם אם פשרה מעשית תתקבל על-ידי הפלסטינים, תוך ויתור על ליבון סוגיות של אמת, צדק ואחריות היסטורית, סוגיות אלה יוותרו בלב-ליבו של הסכסוך הפנימי בין החברה היהודית לבין הפלסטינים אזרחי ישראל" (רוחאנא, 2002: 214).

אם אמנם משקפים דברים אלה את הלוך הרוח הרווח בקהילת המיעוט, יש יסוד להניח שמערכת יחסים שתתבסס על פחות מאותם מרכיבים המתוארים לעיל תוביל לכל הפחות להתמדת הסכסוך לאורך זמן. תמיכה מרומזת להשערה זאת ניתן למצוא בדברי מלומד אחר: "הבטחת זכויות האזרחים במדינה, בעיקר זכויות קבוצות ילידות [...] מחייבת שינוי מבני החייב להבטיח את הייחודיות של הקבוצות התרבותיות והלאומיות השונות במדינה [...] נדרש שינוי מהותי במבנה המדינה ואין מקום להסתפק בשלושה סוגים של זכויות - ממשל עצמי, זכויות פולי-אתניות וזכויות ייצוג מיוחדות עליהם כותב ויל קימליקה" (ג'מאל, 2005: 39).

הסבירות שמתכונת מסוג זה תתמש בעתיד נראה לעין היא קלושה למדי. הערכה זאת נתמכת במקורות למכביר, ונזכיר כאן רק מיעוט מהם. בעידן היסטורי זה שולטות עדיין בכל אחת מקהילות הזהות האתנו-לאומיות דעות המטילות דופי בחלק ממרכיבי הזהות של הקהילה האחרת, קוראות תיגר עליהם ומתכחשות לזכויות הנתבעות על ידה. בקרב הרוב היהודי שולטת גישה המתנגדת נחרצות להכרה באותנטיות של הקשר הקולקטיבי של הפלסטינים לאדמת ארץ ישראל, מולדת העם היהודי, ומכאן ההתנגדות להכיר בזכויות הקולקטיביות וההיסטוריות של העם הפלסטיני ובזכותו לממש את זהותו הלאומית בתחומי מדינת ישראל שבתוך "הקו הירוק". הפלסטינים, לדידו של הרוב היהודי, אינם ראויים להשתייך לקהילה הפוליטית בישראל - לא בשל מוצאם השונה, אלא משום שאינם יכולים להשתתף במפעל הגאולה הצינוני מאחר שמדיהם צריכה הארץ להיגאל (כבהא, 2002; רכס, 2007; שיפטן, 2011).

מנגד, בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל רווחת גישה התומכת בזכותה של ישראל להתקיים בשלום כמדינה, אך רבים מהם שוללים הכרה בהגמוניה שמבקשים היהודים על המדינה, קל וחומר מתן לגיטימציה לה. הגישה הרווחת מתקשה להכיר בזכותם של היהודים לממש את ה"אני מאמין" הזהותי הבסיסי והעמוק שלהם כקהילת לאום בחלק משטחה של ארץ ישראל. רבים מקרב הפלסטינים אזרחי ישראל סבורים כי אי אפשר לממש שוויון אזרחי כל עוד לא יבוטל אופייה היהודי של המדינה (רכס, 2007: 4).

זאת ועוד: כינונה של מדינה פלסטינית עצמאית בהסכם מדיני הוא מקור פוטנציאלי להעמקת התהום הפעורה בין קהילות הלאום בישראל שבתחומי "הקו הירוק". הממשל בישראל והרוב היהודי עשויים לראות בהסכם מדיני שכזה לגיטימציה לביסוס הדומיננטיות של התרבות הישראלית-יהודית במדינת הלאום היהודית. הדעת נותנת שכינון מדינה פלסטינית יגביר את התנגדות הרוב היהודי בישראל שבתחומי "הקו הירוק" להיענות לציפיות המיעוט הפלסטיני ולדרישותיו בנושאים מהותיים הנוגעים לדמותה ולצביונה של המדינה, בנימוק שהענקת שוויון מלא להם תפר את השוויון בין הלאומים: בעוד שלפלסטינים נשמרת הבלעדיות על עיצוב דמותה וצביונה של מדינת לאום פלסטינית לצד ישראל, נדרשים היהודים לחלוק ולשתף את מדינת הלאום שלהם עם המיעוט הלאומי בקרבה.

אב הטיפוס השלישי הוא בבחינת ה"ריאל-פוליטיק"; הוא נגזר מהסבירות הנמוכה להתפתחות מתכונת יחסים באחד משני אבות הטיפוס שהוזכרו לעיל, והסבירות להתממשותו גבוהה יחסית. אפשרויות עתיד מסוג זה מתבססות על הערכה שגם אם ישתפר פורמלית מעמדם של הפלסטינים אזרחי ישראל ויושווה יותר לזה של היהודים, מכל סיבה שהיא, וגם אם מצבם הכלכלי ישופר, סירובה הנחרץ של קהילת הרוב להיענות לתביעות מהותיות של המיעוט כקולקטיב לאומי בתחומי ישראל שבתוך "הקו הירוק" (בנימוקים שצוינו לעיל) יצמצם את יכולת המיעוט להשיג את מבוקשו בדרך דמוקרטית באמצעות פעילות תכליתית במנגנוני המשטר ובמוסדותיו. הידיעה שפני המציאות במשטר דמוקרטי מתעצבים סופית בהכרעת רוב מגדילה את הסבירות שכדי למצות את הפוטנציאל הגלום באלקטורט של המיעוט ולמקסם את השפעתו, יבחר המיעוט במהלך של איחוד כוחות פוליטיים של נציגיו ברשות המחוקקת ובכל מנגנון דמוקרטי שבו מתקבלות הכרעות וששיעור הנציגים בו משקף את התפלגות הכוח האלקטורלי. השילוב בין גידול האלקטורט הערבי (שמקורו בגידול דמוגרפי) ובין איחוד הכוחות הפוליטיים של נציגי הציבור הנבחרים שלו הוא המהלך האולטימטיבי שבכוחו לקדם מהלכי מדיניות לשינוי המציאות הפוליטית, שאליהם חותר המיעוט (כבהא, 2002: 160-161).

מאז שנות התשעים של המאה העשרים מתרבים והולכים הסימנים המעידים כי נציגי המיעוט בבית המחוקקים, וכן פעילי ציבור מבני המיעוט במוסדות ייצוגיים שלו ובארגונים חברתיים ומשפטיים, שותפים לדעה שיש לחתור לעימות ישיר עם הרוב היהודי בשאלת אופייה של מדינת ישראל כמדינת-לאום יהודית-דמוקרטית (שיפטן, 2011: 168). המגמה המסתמנת היא של מאבק נחוש המאתגר את דרך החשיבה ההגמונית השולטת במדינה ובהחלטות מוסדותיה,

ברוח משנתו של גרמשי (Gramsci, 1977), שהרבה לעסוק בזיקה שבין רעיונות הגמוניים ומערכת יחסי הכוח החברתיים. הפער העמוק ששורר בין שאיפותיו הלאומיות של המיעוט ובין דלות הזכויות הקולקטיביות המוענקות לו מגביר את הסבירות שהמיעוט הלאומי בישראל ימשיך לחתור נגד המעמד ההגמוני של הרוב, ופירות המאבק תלויים במידה רבה ביכולת המרת הכוח האלקטורלי למקור השפעה פוליטי. תעיד על כך ההתבטאות הבאה: "ערביי ישראל רואים להם למטרה לחתור בכלים דמוקרטיים נאותים להדוף את הדורסנות של 'דמוקרטיית הרוב' וליצור חסמים ל'רוב המשתולל' אשר שולט ומשפיע על כל תחומי חיינו" (רכס, 2007: 8). ייתכן כי מתחדדת ההכרה ביתרון של מיצוי הפוטנציאל הפוליטי הגלום באלקטורט הערבי-פלסטיני - סנונית ראשונה המעידה על תרגום הכרה זו לשפת המעשה היא העובדה שבבחירות לכנסת ה-18 ב-2009 ניתנו רוב הקולות של אזרחי המדינה הפלסטינים למפלגות ערביות: 82% מהקולות ביישובים הערביים הוענקו לשלוש מפלגות ערביות. למרות שיעור ההצבעה הנמוך (רק 53.6% מבעלי זכות ההצבעה ביישובים הערביים השתתפו בבחירות, לעומת שיעור הצבעה כללי של 64.7%), ריכוז התמיכה במפלגות הערביות הגדיל את כוחן בכנסת מ-10 ל-11 מנדטים (אריאן ושמיר, 2011).

ואולם, גם אם גוברת הסבירות לכך שהיחסים הבין-קהילתיים יתנהלו בעתיד באמצעות כלים דמוקרטיים תוך מאבק פוליטי שליחסי הכוח הדמוגרפיים יהיה בו משקל מכריע, אין בכך משום בסיס מוסרי איתן למדיניות הגירה המונעת באופן גורף כניסת מהגרי נישואין פלסטינים - לא כל עוד מורות תחזיות הנתמכות בנתונים ממשיים שקהילת הרוב צפויה לחסות בבטחה ולאורך זמן בצל קורת כוחה הפוליטי בקלפיות. כל עוד כלי חיזוי דמוגרפיים מאפשרים לאמוד את קצב צמצום הפער הדמוגרפי והיקפו על בסיס נתוני אמת מצטברים (בשקלול נתוני ריבוי טבעי של הקהילות והמומנטום הדמוגרפי),⁶ שימוש מושכל בהם מאפשר לנקוט כבחירה אחרונה צעדי מדיניות פוגעניים כלפי אזרחי המדינה הפלסטינים המבקשים להקים משפחה עם זרים. התנאי שיכול להצדיק את הפעלתם הוא שהנתונים הממשיים יורו על מגמת עלייה מתמדת ומתמשכת בהיקף מהגרי נישואין שתיהפך, בפרק זמן ניתן לאמידה, למסה דמוגרפית-אלקטורלית, ולכוח פוליטי שביכולתו לפגוע ביכולת רשויות המדינה ומוסדות הכרעה כלל-חברתיים להגיע להחלטות מוסכמות, על רקע התהום הפרדיגמטית הפעורה בין הקהילות.

⁶ משמעות המומנטום הדמוגרפי היא שעקב מבנה גילים צעיר של אוכלוסייה, גם אם ירדו שיעורי הפרייון ימשיך גידול האוכלוסין במספרים מוחלטים עוד מספר עשורים עד שיעצר; זאת מכיוון שמספר הנשים שייכנסו למעגל הפרייון ימשיך לגדול עד שיתייצב. משך הזמן של המומנטום הדמוגרפי הוא פונקציה של מבנה הגילים של האוכלוסייה.

כדי להעריך גישה זאת באופן ביקורתי והשוואתי נפרוס מיד ובתמציתיות נימוקים מרכזיים של מלומדים מתחומים שונים הדנים בשאלת התנהלות מדינת ישראל כלפי מהגרי נישואין פלסטינים.

אך בטרם נעבור לדיון זה יש מקום לציין, להשלמת הסקירה על אבות הטיפוס, שקיימת אפשרות עתיד נוספת, רדיקלית באופייה. מתכונת היחסים באב טיפוס אחרון זה מבוססת על היפרדות טריטוריאלית של קהילות הלאום בתחומי ישראל בתוך "הקו הירוק" והקמת מעין מסגרת פדרטיבית שבה פועלים מוסדות נפרדים לניהול ענייני פנים. הסיכוי להתממשות אפשרות עתיד זו הוא קלוש למדי, מן הטעמים שהוזכרו בניחות סבירות התממשותו של אב הטיפוס השני.

ו. סוגיית הגירת נישואין בישראל - סקירה השוואתית

מגוון העמדות בשאלת יחסי מדינת ישראל כלפי מהגרי נישואין פלסטינים משתרע בין שתי עמדות עקרוניות שהוזכרו בתחילת הדיון: בקוטב האחד התנגדות עקרונית להטלת הגבלות על מהגרי נישואין פלסטינים, ובקוטב הנגדי תמיכה במשטר הגירה המונע באופן גורף את כניסתם לישראל. ההתנגדות להטלת הגבלות על תנועת מהגרים פלסטינים לישראל במסגרת איחוד משפחות מנומקת בשורה של טעמים כבדי משקל, מוסריים ומשפטיים באופיים. הכבד בנימוקים גורס שעוצמת הפגיעה בחירות יסוד של חלק מאזרחי ישראל אינה שקולה ומדודה ("בלתי מידתית" בלשון המשפטית) לתכלית המוצהרת, דהיינו הביטחונות, או המובלעת, דהיינו הדמוגרפית (מדינה וסבן, 2009: 97). מקור חוסר האיזון בהקשר לתכלית הביטחונות מנומק בכך ש"הערכת הסיכון האינדיבידואלית" ממהגר נישואין המשתקע בישראל ומייסד בה את משפחתו וביתו עם אזרחי פלסטיני היא נמוכה למדי, ומשום כך עוצמת הפגיעה בחירות היסוד אינה יכולה להישקל אל מול זכות היסוד לחיים של כלל אזרחי המדינה, שעליה היא באה לגונן (שם, 75). התכלית הדמוגרפית אינה יכולה להיחשב כ"תכלית ראויה" אף היא, גם אילו ההסדר היה נחוץ לשימורו של רוב יהודי, משום שאינטרסים ציבוריים אינם מצדיקים פגיעה בזכויות יסוד (שם, 97). מכירים אנו בכך, כותבים מדינה וסבן, כי "יש חשש ממשי שאבדן הרוב היהודי במדינת ישראל יגרום לסכנה קיומית לאזרחים היהודים", [ואולם], "[...] רב מאוד המרחק למסקנה כי אמצעים שונים שנגקוט לשם שימור קיומו של רוב יהודי, הכרוכים בפגיעה בזכויות יסוד של אזרחי ישראל, ייפלו בגדר אמצעים שנועדו לתכלית ראויה" (שם, 96).

עמדה דומה מציג המשפטן חיים גנז. לשיטתו זכויות האדם הבסיסיות, לרבות הזכות לקיים חיי משפחה "במקומות גידולם ובסביבה שלתוכה ארוגים חייהם", מטילות מגבלה "על אמצעי הוויסות הדמוגרפי שמדינות רשאיות לנקוט אותם כדי לקדם באמצעותם את זכות ההגדרה העצמית של קבוצות אתנו-תרבותיות הנהנות במסגרתן מן הזכות הזו" (גנז, 2006: 225). לדבריו, ראוי לפעול לשמירת רוב יהודי בישראל לא משום שעומדת ליהודים זכות להגדרה עצמית במולדתם, כי אם משום קיומו של הסכסוך עם הערבים. החששות הביטחוניים הנובעים מתוצאותיו הם שמקימים צורך ברוב יהודי כדי לקיים את ההגדרה העצמית היהודית.

ברם, נותר מקום לתהות אם העמדות המוצגות לעיל פוסלות קטגורית כל אפשרות לנקוט אמצעי ויסות הגירה המלווה בפגיעה בזכויות אדם ואזרח, או שמא קיימות נסיבות מקלות מסוימות המצדיקות זאת. באילו תנאים, אם בכלל, מצדיק הצורך בשמירת רוב יהודי, לנוכח הסכסוך, פגיעה בזכות אדם ואזרח להקים משפחה עם בן זוג זר? מחד גיסא, אם קיימים תנאים ונסיבות שכאלה הרי שאין מדובר ב"קו אדום" שאין לחצותו בכל מחיר; מאידך גיסא, אם קיים קו אדום שכזה, עקרונית ומוסרית, הרי שעתידה של מדינה, ובכלל זה מדינת ישראל, מופקד ומופקר בנסיבות מסוימות בידי "כוחות שוק ההגירה". להמחשת הדברים נערוך ניסוי חשיבה קצר: נניח שמתברר שהיקף תנועת מהגרי הנישואין הפלסטינים לישראל נמצא במגמת עלייה שנתית מתמדת, ובשילוב עם פער גדול בשיעור הריבוי הטבעי בין קהילות הלאום עולה מחישוב המגמות הדמוגרפיות שהתמשכותן תניב צמצום משמעותי ביחסי הכוח הדמוגרפיים בפרק זמן בר-חישוב. נוסף לכך, מצטברות עדויות המצביעות כי במועד הקרוב האפשרי יתלכדו המפלגות הערביות לחזית אחת שתפעל בדרכים דמוקרטיות לשינוי היבטים מהותיים במציאות החיים בישראל. אם במקרה כזה חל איסור קטגורי על הרוב היהודי בישראל לנקוט צעדי ויסות של תנועת מהגרי הנישואין הפלסטינים, הרי שמדובר במתן הכשר להתפתחותו של איום ממשי על המשך קיומה של מדינת לאום לעם היהודי. מצד אחר, אם בנסיבות אלה קמה למדינה הצדקה וזכות לווסת את תנועת המהגרים הרי שמדובר בהתנגדות מוסרית הכפופה לנסיבות (קונטינגנטית), ובמקרה הנידון לקצב ולהיקף של צמצום הפער הדמוגרפי, שחלקו מונע על ידי כניסת מהגרי נישואין. ברם, מדברי גנז ניתן להבין שלהגנה על זכויות אדם תוקף מוסרי גבוה יותר מהזכות שעומדת לרשות חלק הארי של חברי הרוב לשמור על צביון המדינה בדמותו:

I believe that the right to family life [...] as the right to give birth to children and to raise them in the same place where their lives are

established [...] are basic human rights. They must be imposed as constraints on the demographic regulation measures adopted by states in order to promote the right to self-determination of ethno-cultural groups (Gans, 2008: 15-16).

דוידוב ואחרים מצטרפים לעמדה זאת ומוסיפים ש"תכלית דמוגרפית - שכל כולה הבחנה בין קהילת אזרחים אחת ובין קהילת אזרחים אחרת על בסיס לאומי-אתני - פסולה היא ביחסים בין מדינה לאזרחיה", [ובאשר למקרה הישראלי] "[...] התכלית של שימור הרוב היהודי בישראל לשם מימוש אפקטיבי של זכות ההגדרה העצמית של העם היהודי איננה יכולה להקים הצדקה לפגיעה עמוקה בזכויות יסוד של אזרחיה ולהפלות ביניהם על בסיס השתייכותם האתנית-לאומית" (2005: 683).

על עמדות אלו יש כמובן חולקים מנימוקים שונים ומגוונים. נימוק אחד גורס שפתרון (עתידי) יציב של שתי מדינות לשני עמים מצדיק את מניעת איחוד המשפחות של הפלסטינים בתחומי מדינת ישראל משום ש"באורח עקרוני משפחות פלסטיניות אמורות להתאחד במדינתן, ואילו משפחות יהודיות יתאחדו בזו שלהן" (גביזון, 2003: 11). ואולם, קשה לקבל מבחינה ערכית את הטענה שקיומה של מדינה ריבונית אחת, שבה קהילת לאום מגשימה את זהותה, מעניק למדינה אחרת הצדקה מוסרית לשלול זכות אדם בסיסית מחלק מאזרחיה שזהותם הלאומית מוגשמת על ידי חלק מבני עמם במדינה נפרדת. האם מחויבותה של מדינה דמוקרטית-ליברלית כלפי אזרחים שהם בה מיעוט לאומי נגזרת מקיומה או מאי-קיומה של מדינת לאום ריבונית, שבה העם שאליו משתייכים אותם אזרחי מיעוט מגשים את זהותו הלאומית?

נימוק נוסף המצטופף בקוטב המצדדים במניעת כניסתם של מהגרי נישואין מציע נקודת מבט המשקללת את היקף הנזק הרחב שצפוי להיגרם ממהגרים נתיני מדינות אויב. ב"הערכת הנזק" הצפויה מכניסתם של אלה, גורס נימוק זה, אין להסתפק במספר הנפגעים בנפש ובהיקף הנזק הישיר שייגרם לרכוש, אלא יש להביא בחשבון גם השלכות "איכותיות" (אסטרטגיות, מדיניות ופסיכולוגיות) שליליות על כלכלת המדינה ועל כושר ההרתעה שלה (אורגד, 2009: 523).

נימוק אחר, המסגל אף הוא נקודת מבט רחבה ורואת פני עתיד, מציב במרכזו את ההשלכות הרות הגורל הטמונות בשינוי המאזן הדמוגרפי על המשך קיומו של העם היהודי במדינת ישראל. בבסיסו טענה, שמבטאה הבולט הוא הגיאוגרף ארנון סופר, הגורסת ש"תנועת מחוגיו של השעון הדמוגרפי" פועלת נגד הרוב היהודי בתחומי ישראל ב"קו הירוק". תקתוקו הבלתי פוסק יתרום להחרפת

המאבק שכבר מתנהל בהווה בין קהילת הלאום היהודית לבין המיעוט הלאומי הערבי (במישור הפוליטי, הגיאופוליטי, הכלכלי, הסביבתי והחברתי), ויאפשר לפלסטינים, בעזרת כוחם האלקטורלי הגדל, להכריע בסוגיות מרכזיות לעתידה של מדינת ישראל (כמו תביעת השיבה או שאלת חוק השבות) "לנוכח הפיצול של הרשות המחוקקת בין מחנות פוליטיים ותפקיד לשון המאזניים שיכולים למלא במערך כוח זה [...]". על רקע זה טוען סופר ש"מידתיות" הצדק צריכה להישקל ולהיבחן לנוכח "מידתיות" האיום על הקיום היהודי במדינת ישראל (סופר, 2009: 43). ואולם, אף אם מקבלים את הטענה שמוצדק לשלב את השלכות שחיקת היתרון הדמוגרפי בתהליך עיצוב משטר ההגירה לישראל, אין מתחייבת המסקנה שכדי להאט את "מחוגי השעון הדמוגרפי" מוצדק לנקוט, כבחירה ראשונה, אמצעים המהווים פגיעה גורפת בזכויות אדם ואזרח בסיסיות של אזרחי ישראל הפלסטינים. חיבור זה איננו חולק על כך שכרטיס כניסה חופשית הנושא את השם "איחוד משפחות" הוא מקור הזנה פוטנציאלי בלתי גדלה לצמצום הפער הדמוגרפי, לנוכח האפשרות שהוא יעודד תופעה שכבר רווחת בקרב פלסטינים אזרחי ישראל (בדווים בעיקר) "של קנייה מאסיבית של נשים מהמדינות השכנות המייבאות בעקבותיהן את כל משפחת המקור שלהן; ואת תעשיית הנישואים הפיקטיביים הנשענת על שאיפתם של פלסטינים לקבל תעודת זהות ישראלית" (סופר, 2009: 43). ואולם, חרף דברים אלה עדיין עומדת האפשרות לנקוט צעדים שימנעו שטף של מהגרים מבלי שיהיה כרוך הדבר בפגיעה גורפת בכלל אזרחי ישראל הפלסטינים המבקשים לייסד במדינת אזרחותם משפחה עם בן זוג זר. תמיכה דמוגרפית עקיפה לגישה זאת ניתן למצוא ב"תנועת מחוגי השעון הדמוגרפי": במגמת הירידה הנצפית בשיעור הילודה בקרב האוכלוסייה הפלסטינית בישראל שב"קו הירוק" ובתחזית המורה שללא מהגרי נישואין, שחיקת הרוב היהודי תהא מתונה באופן שניתן לצפות שהוא ישמור על יתרון משמעותי גם בטווח הזמן הבינוני (רבהון ומלאך, 2008).

מעניין לציין שבעוד שעל פי תחזית הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) משנת 2004 (שלא הביאה בחשבון מהגרי נישואין), שיעור הערבים יגיע ל-25% מכלל האוכלוסייה בשנת 2025 ושיעור הילדים הערבים בגילאי 0-4 יגיע באותה שנה ל-36.2% מכלל הילדים, הרי שבתחזית הלמ"ס משנת 2008 נדחה בעשור מועד הגעת שיעור הערבים בישראל ל-25% מכלל האוכלוסייה, ושיעור הילדים הערבים בגילאי 0-4 החזוי ל-2030 הצטמצם לכדי 30% (רבהון ומלאך, 2008: 58). השינוי בתחזית אינו פוסל לחלוטין את האפשרות שבטווח הזמן הבינוני תתרחש שחיקה מואצת של הרוב היהודי, אם מתן היתר כניסה גורף יוביל לשטף מהגרי נישואין פלסטינים לישראל (על רקע מאפייני התופעה שעליהם מצביע סופר

והנימוקים שעליהם הצבענו לעיל). ואולם, השינוי בתחזית תומך בטענה שכלי חיזוי דמוגרפיים מספקים מרחב תמרון המאפשר להימנע מלנקוט צעדי מדיניות קיצוניים (פגיעה גורפת בזכות אדם ואזרח לייסד משפחה במדינת אזרחותו) כבחירה ראשונה.

חיבור זה ער לכך שניסיון לגשר בנימוקים פוליטיים על התהום הערכית הפעורה בין עמדה הפוסלת קטגורית את זכותה של מדינה לנקוט צעדי ויסות הגירה ובין העמדה המנוגדת, התומכת בזכות מדינה לפגוע באופן גורף בזכות חלק מאזרחיה לייסד במדינת אזרחותם משפחה עם בן זוג זר, יהיה שנוי במחלוקת ערכית, מוסרית ונורמטיבית. קבלת ה"ערכים הפוליטיים" - שמירת רוב ומעמד הגמוני כמקור הצדקה וכנימוק לוויסות תנועת מהגרי נישואין, הכרוך בפגיעה בזכויות אדם ואזרח - מותנית, בעיקר, בקבלת הנחות המוצא המופיעות בראשית הדין.

ואולם, עמדה עקרונית הרואה הצדקה לקיומה של מדיניות הגירה פוגענית מנימוקים דמוגרפיים-פוליטיים מן הראוי שתהיה כפופה לשלושה מבחנים: מבחן הנתונים הדמוגרפיים, המספקים בסיס לתחזית של שחיקה מואצת של יתרון דמוגרפי בעתיד נראה לעין; מבחן ערכי ליברלי, המעמיד במרכז את עקרון השוויון ואת החובה להגן על זכויות אדם; ומבחן המידתיות, המטיל חובה לצמצם במידת האפשר את הפגיעה באזרחי ישראל הפלסטינים (Ben-Shemesh, 2008: 19). אימוץ מבחנים אלה כיסודות ערכיים למדיניות הגירה בנסיבות של סכסוך אתני-לאומי חריף וממושך יוכל להצדיק שילוב של מנגנון ויסות כניסת מהגרי נישואין במשטר הגירה, שיבוסס על מפתח של מכסות הגירה. שימוש במפתח זה צפוי לפגוע באופן מדוד ושקול בזכות בסיסית של חלק מבני המיעוט להקים משפחה עם בחיר לבם, אך ייעשה בו שימוש רק לנוכח נתונים ראשוניים המורים שהיקף תנועת מהגרי הנישואין הולכת ומתרחבת, ואם תתמיד, אזי השתקעותם והתאזרחותם של הפרטים המצטרפים עלולות להביא לשחיקה מואצת של המאזן הדמוגרפי שילווה בפגיעה עתידית אפשרית ביכולת קהילת הלאום היהודית לממש את הגדרתה העצמית במדינת לאום. שימוש במפתח זה הוא מידתי משום שהוא אינו שולל באופן גורף את זכותו של אזרח פלסטיני-ישראלי להקים בישראל משפחה, אלא לכל היותר הוא דוחה חלק מן הבקשות מהשנה שבה הוגשו לשנה שלאחריה, אם היקף המבקשים חורג מגודל מכסה הרואה פני עתיד.

ז. סיכום

במדינות דמוקרטיות שקהילות הזהות האתניות-לאומיות בהן שואפות כל אחת להטביע את חותם זהותה הלאומית בדמותה של המדינה, מדיניות ההגירה משקפת דילמה באשר לנוסחת הפשרה הראויה והמוצדקת שתפיג את המתח שבין עקרונות מוסר ומשפט ובין "ערכים" ויעדים פוליטיים. הדילמה מחריפה כאשר אזרחי המדינה המשתייכים לקבוצת המיעוט מבקשים לייסד בה משפחה עם בחירי לבם מקרב בני זהותם הלאומית שאינם אזרחי המדינה, ומהלך זה טומן בחובו פוטנציאל להאצת תהליך צמצום הפער הדמוגרפי בין קהילות הלאום.

מדינה הדבקה בעקרונות ליברליים איננה יכולה להצדיק מדיניות הגירה המונעת באופן גורף כניסת מהגרי נישואין לתחומה, לנוכח חובתה המוסרית להגן על זכות אדם ואזרח להקים משפחה במדינת אזרחותו גם עם בן זוג זר. עם זאת, נסיבות של סכסוך אתני-לאומי חריף וממושך מקנות לקהילת הרוב במדינה הצדקה להפעיל אמצעים כדי לשמור על יתרונה הדמוגרפי, זאת אם קיים יסוד סביר להניח שכרסום מתמשך בו עתיד לפגוע באופן מהותי ביכולתה להשפיע על דמות המדינה וצביונה ולממש בה את שאיפותיה הלאומיות. על פי נקודת מבט זאת, הבוחנת ערכים לאור תוצאות אפשריות, יש מקרים שבהם מוצדק לשלב בארגז הכלים של מדיניות ההגירה אמצעים הפוגעים בזכות חלק מאזרחי המדינה להקים בה את משפחתם עם אזרחים זרים. ברם, השימוש בהם מוצדק רק כבחירה אחרונה המבוססת על נתונים דמוגרפיים שיש בהם להצביע על התפתחות מגמה העלולה לשנות מהותית את יחסי הכוח הדמוגרפיים.

ביבליוגרפיה

- אריאן אשר, ומיכל שמיר, 2011. **הבחירות בישראל 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בנבגי, יצחק, 2010. "צדק, העדפה מתקנת ורב-תרבותיות", ידידיה שטרן (עורך), **צדק שלי, צדק שלך, צדק בין תרבויות**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל והמכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 149-172.
- גביון, רות, 2004. "על היחסים בין זכויות אזרחיות-פוליטיות ובין זכויות חברתיות-כלכליות", יורם רובין ויובל שני (עורכים), **זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל**, תל אביב: הוצאת רמות, עמ' 25-68.
- , 2003. "איחוד משפחות בשתי מדינות", **ידיעות אחרונות**, 24 שעות, 5.8.2003.
- ג'מאל, אמל, 2005. "זכויות קיבוציות למיעוטים מקוריים - היבטים תיאורטיים ונורמטיביים", אלי רכס ושרה אוסצקי-לזר (עורכים), **מעמד המיעוט הערבי במדינת הלאום היהודית**, תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, עמ' 27-44.

פוליטיקה דילמת ניהול מדיניות הגירה במדינות שבהן מתנהל סכסוך אתני-לאומי-דתי מתמשך

- גנז, חיים, 2006. מריכרד ואגנר עד זכות השיבה - ניתוח פילוסופי של בעיות ציבור ישראליות. תל אביב: עם עובד.
- דוידוב, גיא, יונתן יובל, אילן סבן ואמנון רייכמן, 2005. "מדינה או משפחה? חוק האזרחות והכניסה לישראל (הוראת שעה), תשס"ג-2003", **משפט וממשל** ח: 643-699.
- דרור, יחזקאל, 1987. "הימורי-מדיניות: קביעת-מדיניות כהימור עמום", רחל אלבוים-דרור (עורכת), **מדיניות ומינהל, תיאוריה ויישומים לחינוך**, ירושלים: מאגנס, עמ' 185-216.
- דרי דוד, ואילן סלומון, 1995. "אחרי המבול" - אי-ודאות ומדיניות המים בישראל. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- הראל-שלו, אילת, 2005. "חברות מפולגות כאתגר לשרידות של דמוקרטיה - הודו וישראל כמקרי בוחן", עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב.
- זידאן, מוחמד, 2006. "חיים בשוליים: הדו"ח השנתי של הפרת זכויות המיעוט הערבי פלסטיני בישראל לשנת 2006". אתר האינטרנט של האגודה הערבית לזכויות האדם לקידום זכויות מיעוט הפלסטיני בישראל, נצפה לאחרונה 1.9.2011.
<http://www.arabhra.org/Hra/SecondaryArticles/SecondaryArticlePage.aspx?SecondaryArticle=1332&Language=3>
- יונה, יוסי, 2005. בזכות ההבדל: הפרויקט הרב-תרבותי בישראל. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- כבהא, סופיאן, 2002. "בין ישראל לפלסטין: מוקדים פנימיים וחיצוניים של מתח ואינטראקציה", מירון בנבנישתי (עורך), **הבוקר למחרת, עידן השלום - לא אוטופיה**, ירושלים: הוצאת המכון למחקר ע"ש הרי ס טרומן, האוניברסיטה העברית בירושלים, עמ' 129-168.
- מדינה ברק, ואילן סבן, 2009. "זכויות האדם ונטילת סיכונים: על דמוקרטיה, 'תיג' אתני ומבחני פסקת ההגבלה", **משפטים** לט: 47-113.
- סופר, ארנון, 2009. "מה בין אנשי משפט, דמוגרפיה וקיומה של ישראל", **ביטחון לאומי** 7: 30-47.
- קילר, שיון, 2005. "זכות הוותו של מיעוטים לאומיים: מקדוניה, צפון אירלנד ובלגיה", **גיליון עדאלה האלקטרוני** 13 (מאי 2005), נצפה לאחרונה 1.9.2011.
<http://www.adalah.org/newsletter/heb/may05/ar2.pdf>
- רבהון עוזי, וגלעד מלאך, 2008. **מגמות דמוגרפיות בישראל**, ירושלים: מרכז מציל"ה.
- רובינשטיין אמנון, וליאב אורגד, 2006. "זכויות אדם, ביטחון המדינה ורוב יהודי: המקרה של הגירה לצורכי נישואין", **הפרקליט** מח (2): 315-353.
- רוחאנא, נדים, 2002. "מודעות של פיוס במועד לא מציאותי - תשובה", **סוציולוגיה ישראלית** ד (1): 213-216.
- רכס, אלי, 2007 (עורך). **עדכן הערבים בישראל**, גיליון מיוחד 25.1.2007, תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה.
- שיפטן, דן, 2011. פלסטינים בישראל: מאבקו של המיעוט הערבי במדינה יהודית, תל-אביב: זמורה-ביתן.

Ben-Shemesh, Yaacov, 2008. "Immigration Rights and the Demographic Consideration", *Law & Ethics of Human Rights* 2 (1): Article 15.

Carens, Joseph H., 1987. "Aliens and Citizens: The Case for Open Borders", *Review of Politics* 49 (2): 251-273.

- Carmi, Na'ama, 2008. "Immigration Policy: Between Demographic Considerations and Preservation of Culture", *Law & Ethics of Human Rights* 2 (1), Article 14.
- Gans, Chaim, 2008. "Nationalist Priorities and Restrictions in Immigration: The Case of Israel", *Law & Ethics of Human Rights* 2(1), Article 12.
- Gramsci, Antonio, 1977. *Selections from Political Writings (1910-1920)*, Quintin Hoare (ed.), John Mathews (trans.), New York: International Publishers.
- Human Rights Watch, 2010. "Jordan: Stop Withdrawing Nationality from Palestinian-Origin Citizens", *Human Rights Watch website*, accessed 2.11.2012. <http://www.hrw.org/news/2010/02/01/jordan-stop-withdrawing-nationality-palestinian-origin-citizens>
- Joppke, Christian, 2008. "Comparative Citizenship: A Restrictive Turn in Europe?", *Law and Ethics of Human Rights* 2(1), Article 6.
- , 2005. *Selecting by Origin*, Cambridge: Harvard University Press.
- Kusa, Dagmar, 2010. "Country Report: Slovakia", *EUDO Citizenship Observation*, Robert Schuman Centre for Advanced studies in the European University Institute, accessed 2.1.2012. <http://eudo-citizenship.eu/docs/CountryReports/Slovakia.pdf>
- Miller, David, 1995. *On Nationality*, New York: Oxford University Press.
- Orgad, Liav, 2010. "Illiberal Liberalism, Cultural Restrictions on Migration and Access to Citizenship in Europe", *American Journal of Comparative Law* 58(1): 53-106.
- Sayigh, Rosemary, 1977. "Sources of Palestinian Nationalism: A study of a Palestinian Camp in Lebanon", *Journal of Palestine Studies* 6(4):17-40.
- Toft, Monica D., 2002. "Differential Demographic Growth in Multinational States: Israel's Two-Front War", *Journal of International Affairs* 56(1): 75-94.
- Warner, Daniel, 1994. "Voluntary Repatriation and the Meaning of Returning Home: A Critique of Liberal Mathematics", *Journal of Refugee Studies* 7(2-3): 160-174.
- Weiner, Meyron, 1996. "Ethics, National Sovereignty and the Control of Immigration", *International Migration Review* 30 (1): 171-198.
- , 1992. "Security, Stability, and International Migration", *International Security* 17(3): 91-126.

צבי ליבמן

ההסברים למדיניות האירופית כלפי "האביב הערבי" - סיכון מחושב מחוסר ברור והמשמעויות כלפי ישראל

תקציר

ההתרחשויות הדרמטיות הקרויות "האביב הערבי" נובעות מהתקוממויות עממיות נגד המשטרים הסמכותניים ברחבי המזרח התיכון והביאו להפלתם של השליטים במצרים, בתוניסיה ובלוב. כך, למרבה הפלא, שאיפותיהם רבות השנים של גורמים אסלאמיסטיים התגשמו כהרף עין בידי כוחות עממיים המבקשים דמוקרטיה, כלכלה שוויונית וחסול השחיתות השלטונית. אף כי לא ברור מה תהיה דמותם של המשטרים החדשים בעולם הערבי - סמכותניים כבעבר, דמוקרטיים או אסלאמיסטיים - דומה כי רבו הסיכויים שדווקא האחרונים יטלו את רסן השלטון לידיהם.

תגובות האיחוד האירופאי והמדינות החברות בו לנוכח האירועים הדרמטיים מעוררות תמיהה, כיוון שבמשך עשרות שנים התקיימו שותפויות רבות עם רבים מהשליטים הסמכותניים בעולם הערבי ונשמרו יחסי ידידות עמם, במה שנראה כמו מדיניות המנוגדת לערכים אירופיים מרכזיים אשר מתעלמת מהחסך הדמוקרטי במזרח התיכון. עתה, בפרוץ "האביב הערבי", הפנו מנהיגי אירופה עורף לשליטים "ידידותיים" ותמכו נמרצות במתנגדיהם, בהצהרות פוליטיות, במדיניות רשמית ובמעורבת פיזית, זאת למרות חששות מוחשיים כי כוחות אסלאמיסטיים יקטפו את פירות המהפכה. מפנה זה במדיניותה של אירופה מעורר שאלות ותהיות רבות.

במאמר מנותחים השיקולים האירופיים בנקיטת המדיניות כלפי העולם המוסלמי לנוכח האינטרסים החיוניים של אירופה, הכוללים בלימת ההגירה המוסלמית המסיבית; מניעת תגובות אלימות של המיעוטים המוסלמים באירופה; הפחתת השפעות האסלאם הפונדמנטליסטי והרדיקלי במזרח התיכון ובקרב מיעוטי ההגירה המוסלמים; והבטחת משאבי האנרגיה. אינטרסים אלו הם קבועים

ומתמשכים והרצון לשמירתם הוא מאבני היסוד של המדיניות האירופית. ביסודם מצויים ההסברים להיפוך עמוק בהתייחסות לאירועים האחרונים במזרח התיכון, תוך נטילת סיכונים מחושבים וגם מחוסר בררה. לבסוף עולות התהיות באשר למצבה של מדינת ישראל: האם ייתכן שישראל עומדת בפני התגברות הסכנות כלפיה לנוכח "האביב הערבי"? האם האפשרות המסוכנת כי יעלו לשלטון כוחות אסלאמיסטיים קיימת לצד הסיכוי שהאירועים יניבו קידום בתהליכי השלום עם העולם הערבי? גם המדיניות האירופית העתידית כלפי ישראל עומדת בסימן שאלה לנוכח אי הוודאות באשר לעתידו של האזור.

מבוא

המחאות וההתקוממויות שפרצו בעולם הערבי במהלך שנת 2011 אתגרו את קיומם של משטרים סמכותניים. היו אלה אירועים בלתי צפויים עבור מי שעוסקים בעולם הערבי ועוקבים אחר הנעשה בו, והם זכו לתמיכה רחבה במערב ובעיקר באירופה. כך היה עם נפילת מובארכ ובמיוחד עם נפילתו של קדאפי, שנחלה הצלחה בשל המעורבות הפיזית של כוחות נאט"ו.

למרבית ההפתעה, הראשונים להוביל את תהליכי ההתנגדות שהביאו לקריסתם של הסדרים פוליטיים יציבים וותיקים במזרח התיכון לא היו כוחות האסלאם הפונדמנטליסטי והרדיקלי, למרות מאבקם בן כמעט מאה השנים להקמת שלטון המבוסס על השריעה במדינותיהם. תהליכים אלה, המאיימים כעת על המשטרים בסוריה, בתימן, בירדן ובמדינות נוספות, הם פרי ההתנגדות שצמחה בקרב מעמדות הביניים שהתפתחו בעשורים האחרונים, אשר לנוכח עוני מחפיר ומצוקות חברתיות ופוליטיות השכילו להניף את דגל הדמוקרטיה ולהתריס כלפי משטרים סמכותניים במדינותיהם. מנגד, כוחות אופוזיציה אסלאמיסטיים ברחבי העולם הערבי התמידו במשך עשרות שנים בחתירה מתמדת להפלת המשטרים הסמכותניים במזרח התיכון; מאחר שהם מאורגנים יותר ונהנים מתמיכה מבוססת רבת שנים של ההמון, דומה היה כבר מתחילת האירועים כי ישנה אפשרות סבירה שדווקא האסלאמיסטים ייטלו לבסוף את רסן השלטון לידיהם. מסיבה זו יש ספקות ביחס למימושן של דמוקרטיות בעולם הערבי, וחששות כי מדובר במראית עין ובהחלפת משטר סמכותני אחד באחר, אסלאמיסטי באופיו;

אך יש גם מקום לקוות כי בסופו של דבר יעצבו תנועות של האסלאם הפוליטי משטר דמוקרטי או סמי-דמוקרטי, שבו יקחו חלק גם כוחות ליברליים.¹

הכוחות והזרמים המתפרצים מקרב מעמדות הביניים ניזונים מתקשורת חדשנית שהפכה את העולם לגלובלי ומאפשרת לצפות מכל מקום בו-זמנית במתרחש בעולמו. הטכנולוגיה המערבית נושאת מסרים באמצעות האינטרנט, הפייסבוק והטוויטר ובאמצעות מחשבים וטלפונים ניידים, המאפשרים העברת מסרים ותגובות מיידיות, ללא תיווך, להמוני בני-אדם. כך ניתן להגשים מחשבות דמוקרטיות וליברליות ולבטא אותן בדרישות ובאמצעים הנוגדים את אופי המשטרים בעולם המוסלמי, באמצעות התארגנויות המוניות ולעתים אף באמצעות התנגדויות אלימות. באופן כזה הגיעו ההמונים - חלקם צעירים ומשכילים, חלקם אוהדי האסלאם הפוליטי וגם הרדיקלי - מהפכות שיש להן השלכות מרחיקות לכת על עיצוב החברות והמשטרים במזרח התיכון. עם זאת, הכוחות האסלאמיסטיים מאורגנים ומבוססים יותר, בעלי אורך רוח רב שנים ובסיס מאמינים רחב ומשמעותי יותר; אמצעי התקשורת הגלובלית עומדים גם לרשותם, והם מיטיבים להשתמש במדיה לצורכיהם. לפיכך, קיימת אפשרות ממשית שאסלאמיסטים המאופיינים בקוהרנטיות אידיאולוגית ירכבו על גלי המחאה והמרד בלב, במצרים,² בתוניסיה, בסוריה ובתימן,⁴ יקטפו את פירות המהפכה הדמוקרטית ויעלו לשלטון.⁵

¹ מיד עם חיסולו של קדאפי הכריז מוסטפה עבד אל-ג'ליל (Abdel Jalil), מראשי המהפכה בלב, על שחרור ועל בחירות דמוקרטיות, אך הצהיר גם כי לוב היא אסלאמית ויש לנהלה לפי חוקי האסלאם (Sheridan, 2011). בתוניסיה התקיימו לראשונה בחירות חופשיות לפרלמנט והמפלגה האסלאמית "מפלגת התחייה" (Hizb al-Nahdah) זכתה ברוב המושבים בפרלמנט, שאמור להקים ממשלה זמנית ולנסח את החוקה. עתה יבחן תוקפן של ההצהרות על כך שמדובר באסלאם מתון שיקיים את ערכי דמוקרטיה וישלב במערכות השלטון אופוזיציה חילונית (Fadel, 2011). על פי תוצאות הביניים של הבחירות לפרלמנט המצרי, "האחים המוסלמים" זכו בכ-40 אחוזים מהקולות והמפלגה הסלפית בכ-25 אחוזים מהקולות. מנהיגי "האחים המוסלמים" הזדרזו להכריז כי יקימו קואליציה עם המפלגות הליברליות החילונית (Kirkpatrick, 2011).

² רוב הלוחמים המהפכנים בלב ומפקדיהם הם אסלאמיסטיים. במועצה הזמנית הלאומית חוששים שהם ישתמשו בכוחם כדי לקבל תפקיד דומיננטי יותר בעיצוב השלטון, וכפי שצוטט אחד מבכירי המהפכה: "We don't want any vacuums or for those Islamists to steal the revolution". מנגד אמר האימאם אסמאעיל שלבי (Ismail Sallabi) כי החילונים רוצים להשתמש בלוחמים אסלאמיסטיים ולאחר מכן לתפוס את השלטון, אך בניגוד לשאיפותיהם יקום לבסוף שלטון נאמן לאסלאם. הוא דרש מחברי המועצה הזמנית להתפטר כיוון שהם משתפים פעולה עם המערב בהפקעת נכסיה של לוב. חלק מהלוחמים האסלאמיים הם לובים שחזרו לארצם מאפגניסטן, מעיראק ומצ'ינייה עם פרץ המהפכה ולחמו תחת דגל האסלאם, וחלקם חברי ארגונים רדיקליים כמו אל-קאעידה. קיימת תחרות בין "הקבוצה הלוחמת האסלאמית בלב" (The Libyan Islamic Fighting Group) לבין "האחים המוסלמים" ולבין החילונים הליברליים, אך תיתכן פשרה ביניהם. לדברי עבד-אלרזאק אל-ערבי (Abdul Razag el-Arabi), מבכירי האחים המוסלמים, לוב תהפוך לרפובליקה אסלאמית כפשרה בין האסלאמיסטים הרדיקליים לבין החילונים (Nordland and Kirkpatrick, 2011).

אי לכך מתעוררות שאלות קשות לגבי המניעים לתמיכתה של אירופה ב"אביב הערבי". מדוע הפנו עורף באירופה למשטרים סמכותניים שאתם התקיימו דיאלוגים ידידותיים במשך שני עשורים ויותר, אשר נאבקו עד כה באסלאמיזציה, אויבתה המוצהרת של המערב? המגמות האחרונות במדיניות האירופית משרטטות פרדוקס כביכול, כיוון שעד כה התקיימו דיאלוגים ושותפויות רבות שנים עם רוב המשטרים הסמכותניים במזרח התיכון, אך עם פרוץ אירועי "האביב הערבי" חל מהפך ואירופה הפנתה עורף לשליטים "ידידותיים" ותמכה במתנגדי המשטר, הן בהצהרות פוליטיות ומדיניות והן בתמיכה פיזית, כפי שקרה במאבקה של המחותרת בלוב.⁶

3 לאחר נפילתו של מובארכ נצפו התארגנויות רבות של ארגונים סלפים ושל "האחים המוסלמים" במטרה לנצל את תחיית הדמוקרטיה ולהפוך את מצרים למדינה אסלאמיסטית, בהן הפגנת המונים שכונתה "יום השישי לשמירה על השריעה" שנערכה ב-29 ביולי 2011 לאחר תפילות יום השישי בכיכר אל-תחריר. עשרות אלפים המזוהים עם התנועה הסלפית, "האחים המוסלמים" וה"גיאמה אסלאמיה" יצאו בססמאות כמו "העם רוצה שריעה" או "הקוראן הוא חוקתנו". במקביל הם עשו מאמצים לקעקע את האופוזיציה ואת דמותו של מחמד אל-בראדעי (ברק, 2011). ההפגנות, רובן אלימות, נמשכו עד לבחירות לפרלמנט, אך "האחים המוסלמים" פסקו מלהשתתף בהן מחשש שהמועצה הצבאית תדחה את הבחירות, שבהן היה צפוי להם רוב (Pfeffer, 2011).

4 המצב בתימן מורכב כיוון שהמדינה מפוצלת בין סונים ושיעים ובין שבטים שונים. כוחות האופוזיציה האסלאמיסטיים מורכבים מכוחות סונים של אל-קאעידה בדרום וממורדים חותיים שיעים הנתמכים על ידי איראן וחיזבאללה בצפון (גוזינסקי, 2009; ניסים-לובטון, 2011). עזיבתו של הנשיא עלי עבדאללה סאלח לאחר לחץ כבד של מדינות המערב וערב הסעודית, שחששו כי הוואקום השלטוני ינוצל בידי אל-קאעידה, הייתה הישג חשוב עבור כוחות האופוזיציה, אך מהותית המשטר נשאר כשהיה ועבר לידי סנו, עבד רבו מנסור אל-האדי (Ahim and Kasinof, 2011). המיקום הגיאוגרפי של תימן חיוני למערב ולפיכך ייתכנו בה נסיבות שיובילו למעורבות צבאית מערבית, כמו בלוב.

5 באל-קאעידה בירכו על המהפכות בעולם הערבי ושמחו על ההתקוממויות נגד המשטרים, גם אם מלאכתם נעשית בידי אחרים. המהפכות נתפסות כברכה משמים וכשלב חשוב בהקמת האומה האסלאמית שתרחש עם המהפכה השנייה. עם חיסולם של שירותי מודיעין שעסקו בדיכוי הכוחות האסלאמיסטיים במצרים, בתוניסיה ובלוב, שוחררו וברחו אלפי אסירים, ביניהם לוחמים ובכירים של ארגונים רדיקליים, כמו אחיו של אל-זוואהירי במצרים ואחיו של יחיא א-ליבי בלוב, שניהם מבכירי אל קאעידה, והם פועלים באלימות ומנצלים את חולשות המשטרים לטובתם (שוויצר ושרון, 2011). אלפי אסירים אסלאמיסטיים מהקבוצה הלוחמת האסלאמית (Libya's Islamic Fighting Group) שוחררו והצטרפו לכוחות המורדים תחת השם "התנועה האסלאמית הלבית" (Libyan Islamic Movement). במצרים שוחררו חברי הגימעת האסלאמי (Islam Egypt's Jamaat) והצטרפו למתנגדי המשטר (Islam and the Arab Revolutions, 2011).

6 כוחות נאט"ו נכנסו לפעולה צבאית מסיבית בלוב נגד קדאפי בעקבות החלטת מועצת הביטחון 1970 במטרה להגן על אוכלוסיות אזרחיות, ובהתאם להחלטה 1973 הותר להם לנקוט את כל האמצעים הדרושים "all necessary measures" (Operation UNIFIED PROTECTOR: Protection of Civilians and Civilian Populated Areas). זאת אף על פי שרבו הסימנים לכך שכוחם של האסלאמיסטים המקורבים לזרמים של אל-קאעידה, "האחים המוסלמים" ותנועות אסלאמיות מקומיות הולך וגובר, ומפקדי צבא המורדים נחשדו באהדה לאסלאמיסטים. כך, למרות החשש שהמשטר הבא יאופיין באסלאמיזציה, מקווים במערב כי יעלה לשלטון אסלאם מתון שיציית לכללים הדמוקרטיים וייתן ביטוי לכלל הזרמים (Nordland and Kirkpatrick, 2011).

בניגוד לאירופה, מעצבי המדיניות בישראל אינם מאמינים בשינוי שמבשרים תהליכי "האביב הערבי", והוא מכונה בפיהם "חורף ערבי". תהליכים אלה, לגישתם, מחייבים היערכות חדשה לנוכח איומי האסלאם הרדיקלי המשתלט על מדינות ערב, מחשש כי יסוכלו תהליכי השלום ויפתחו חזיתות נוספות נגד ישראל. בעיקר דומה כי ה"חיבוק" שמעניקים במערב לכוחות ההתנגדות, הכוללים כוחות אסלאמיסטיים, מדאיג מאוד את ישראל. אבל האם "מתיחת שרירים" היא אסטרטגיה נכונה לנוכח ההתרחשויות, או שמא כדאי לישראל ליישר קו עם הגישה האירופית ולתת סיכוי לתהליכים החדשים בעולם הערבי?

מהות היחסים של אירופה עם מדינות מוסלמיות ומשטרים סמכותניים במזרח התיכון

מסכת המאבקים בעולם הערבי אינה נוגעת רק לעניינים מדינתיים פנימיים אלא גם למהות היחסים האזוריים⁷ והיחסים הבין-אזוריים, במיוחד בין מדינות אירופה לבין מדינות מוסלמיות. המהפכה האסלאמית באיראן העידה כי האסלאם הפוליטי מוביל לייצוא של פונדמנטליזם ורדיקליזם, להפרת מאזן החימוש, לערעור היציבות האזורית והבין-האזורית, לאיום על ביטחונה של אירופה וכן להשפעות על התנהגותם של המיעוטים המוסלמים בה.⁸ מגמות האסלאם

⁷ המאמר עוסק רק במסכת היחסים האזורית בהיבט הישראלי, אבל עיצוב המשטרים נוגע לכלל היחסים שהתהוו בעולם המוסלמי. כך למשל עליית "האחים המוסלמים" לשלטון במצרים לנוכח האסלאמיזציה בתורכיה יכולה להחריף את המתח עם איראן השיעית וליצור שני גושים אידיאולוגיים המתחרים ביניהם על ההשפעות במזרח התיכון; והחלשת השלטון בתימן עלולה להוביל להשתלטות גורמים אסלאמיסטיים ובכך לפגוע באינטרסים רבים ומשותפים של ערב הסעודית ונסיכויות המפרץ וגם של המערב.

⁸ איראן המהפכנית מעורבת בטרור שפשה במדינות המערב. חוליות חיסול איראניות פעלו באירופה לחיסול מתנגדי המשטר וגולים איראניים (ברגמן, 2007: 203-209). "משמרות המהפכה" וארגון חיזבאללה בלבנון ממחישים את סכנות הטרור נגד מטרות מערביות, מאז אירועי בירות בשנות השמונים בפיגועי תופת בבסיס הנחתים האמריקאים ובכוח הצרפתי, ולאחר מכן בפיצוץ השגרירות האמריקאית (קמחי, 1992: 186, 187). כמו כן, איראן וחיזבאללה פועלים נגד מטרות מערביות במדינות מוסלמיות ובמדינות אירופה ומעודדים מוסלמים מהקהילות המוסלמיות השיעיות להצטרף לשורותיהם (ברגמן, 2007: 247-250). באירופה השפיעה המהפכה האיראנית על המיעוטים המוסלמים בשל פעילותם של סוכנים איראניים. בדצמבר 1983 נסגר מרכז אסלאמי איראני בצרפת ו שלושה דיפלומטים איראניים גורשו מהמדינה; בשנת 1986 חדרו שליחי איראן למקומות פולחן ולאגודות שונות בצרפת על מנת לגייס פעילים לביצוע גל של פיגועים, במטרה להעניש את צרפת על מכירת נשק לעיראק. בתגובה, "הסוכנות למודיעין נגד טרור" (DST) פירקה את הרשת הפרו-איראנית שפעלה במרכז אסלאמי (Al Beith) שבראשו עמד מוחמד בהיר פדאללה (Mohamed Baher Fadlallah), אחיו של המנהיג הרוחני של חיזבאללה (Aichoune et Etchegoin, 1989). מהומות בקרב המוסלמים פרצו באירופה לאחר פרסום ספרו של סלמן רושדי "פסוקי השטן" (The Satanic Verses), בעקבות צו הלכה של האייתוללה חומייני להוציא להורג את הסופר. בבריטניה, בעקבות אי היענות לדרשת "ועד הפעולה לענייני האסלאם בבריטניה הגדולה" (the United)

הפונדמנטליסטי והרדיקלי מסכנות את האינטרסים החיוניים של מדינות אירופה הן במזרח התיכון והן ביבשת. יחסי הגומלין בין המערב למזרח הם משמעותיים ובתהליכי "האביב הערבי" טמונים היבטים רבי כוח והרי גורל, כיוון שהאינטרסים האירופיים אינם כוללים רק את הרצון המסורתי להבטחת משאבי האנרגיה, אלא גם את מניעת השפעות האסלאמיזציה על מיעוטי ההגירה המוסלמים בתוכה. נוסף לכך, ערעור היציבות במזרח התיכון צפוי להגביר את גלי ההגירה המוסלמים, המונים מאות אלפי מהגרים בשנה, שמסתגנים לאירופה מהמזרח התיכון ומאפריקה דרך המגרב.⁹ הגירה זאת אינה רצויה, נתפסת כמסוכנת לזוהות האירופית ומעוררת חששות לגבי הפרת המאזן הלאומי והתרבותי של האומות האירופיות בגבולותיהן, בשל שונותן וזרותן של הקהילות המוסלמיות הגדלות בהן (ליבמן, 2011א; 2011ב).¹⁰

שורשי הסיבות לתלות הגומלין ההדוקה של אירופה במזרח התיכון נעוצים בהתפתחותו של הסדר העולמי החדש, שכתוצאה ממנו איבדו שחקנים מדיניים רבים במרחבים המוסלמיים את חשיבותם. היחלשותם וקריסת חלק מהם השפיעו על המדיניות האירופית כלפי העולם המוסלמי, בעיקר בשל התהליכים המפורטים להלן.

Kingdom Action Committee on Islamic Affairs) לאסור את פרסום הספר, פרצו בינואר 1989 מהומות קשות בעיר ברדפורד (Bradford) (Pauly, 2004: 1, 97).

⁹ במאי 2011 הודיעה הנציבות האירופית לפרלמנט האירופי כי 791,251 מהגרים נמלטו מאז תחילת המשבר בלב, ו-283,318 מהם נמצאים בסמיכות לגבולות מצרים. מהם כ-97 אלף מצרים, כ-112 אלף לובים וכ-72 אלף בני לאומים אחרים - כ-45% מצ'אד, 21% מבנגלדש, ו-18% מניגריה. כ-90% מהמהגרים חסרי אמצעי זיהוי והצלב האדום הנפיק להם אשרות מעבר (laissez-passer). רבים רוצים לחזור למולדתם אך חלקם פונים לחופי אירופה - עד כה הגיעו לחופי מלטה ואיטליה כ-14 אלף מהגרים מלב (Parliamentary questions, 2011), ויש המונים אותם מהגרים-פליטים בכ-25 אלף. הנציבות האירופאית ומדינות אירופה, ובמיוחד מדינות דרום אירופה, החלו להיערך לשינויים בזרמי ההגירה במטרה להדק את הפיקוח על המעברים בגבולות בעקבות האירועים במזרח התיכון (Kanter, 2011).

¹⁰ אנגלה מרקל יצאה נגד הרב-תרבותיות בגרמניה בסברה כי השיטה הזאת נכשלה. לדעתה יש לקבל מהגרים הנחוצים לכלכלה שיש להם דברים משותפים עם גרמניה והם דוברי השפה הגרמנית, ולדחות מהגרים שאינם משתלבים בחברה הגרמנית. לדבריה הייתה זאת אשליה לחשוב כי הגרמנים והעובדים הזרים "יחיו באושר זה לצד זה":

"Of course the tendency had been to say, 'let's adopt the multicultural concept and live happily side by side, and be happy to be living with each other'. But this concept has failed, and failed utterly" (Connolly, 2010).

דייוויד קמרון טען בנאומו בוועידה לביטחון אירופה כי על המוסלמים להיות יותר בריטיים ופחות קשורים לזהותם האתנית מארצות מוצאם. הוא קישר זאת להשפעות של האסלאם וכן להשפעות הטורו וביקש גישה חדשה שאינה רב-תרבותית אלא יותר של אינטגרציה והזדהות לאומית עם בריטניה. כמו כן הדגיש כי הטורו האסלאמיסטי מסוכן ביותר לביטחונה של אירופה, במיוחד כאשר הוא נובע מאזרחיה שלה ("PM's Speech at Munich Security Conference", 2011).

ראשית, קריסת הקומוניזם אפשרה את חדירתן של השפעות מערביות גוברות אל העולם המוסלמי. שנית, הגירת מוסלמים לתוך אירופה הואצה עד כדי כך שיש המכנים אותה "קולוניאליזם הפוך" בשל עוצמתה. הפיחות בחשיבותן של המדינות הקליינטיות מעידן המלחמה הקרה גרם לקריסת הסדרים פנימיים ולעלייתם של גורמים פוליטיים שהרעו עם אוכלוסיות, גרמו לסכסוכים אלימים, לרעב ואף לג'נוסייד והגבירו את המוטיבציות להגירה; כמו כן חלה "גמישות בהגירה"¹¹ שנבעה מחלחול של אמצעי התקשורת המערביים לעולמות שהיו נתונים בקיפאון מחשבתי ופיזי. שלישית, השחרור מהאחיזה הסובייטית אפשר את התעצמותם של תנועות וארגונים פונדמנטליסטיים ורדיקליים שאימו על האינטרסים האירופיים במזרח התיכון ובאירופה. רביעית, במקביל, קריסת המתח הבין-גושי אפשרה את הדיפוזיה של רעיונות הדמוקרטיה המערבית והליברליזם בעיקר לתוך חוגים משכילים במזרח התיכון. כך בהדרגה טופחו תקוות לחופש ולחירות, אשר בתיווך המדיה התקשורתית החדשה אפשרו את פרוץ האירועים האחרונים.

באירופה הגיבו במשך שני עשורים לשינויים בסדר העולמי. אחד הביטויים המרכזיים לכך הוא "תהליך ברצלונה" (Barcelona Declaration and Euro-Mediterranean partnership). הסכמים נרקמו ב"שותפות האירו-ים-תיכונית" (EMP), ובהמשך ב-2007 עם הקמת "איחוד המדינות הים תיכוניות" (U-Med), והם הידקו את השותפויות בין האזורים. לכך נוספו היבטים של "מדיניות השכנות האירופית" (ENP) כלפי המזרח התיכון. יישום המדיניות במסגרות מוסדיות אפשר התקדמות ביחסים עם מדינות במזרח התיכון ופיתוח יחסי גומלין בשותפויות מגוונות שניקמו בדיאלוגים פוליטיים רבים. יחסים אלה כללו הסכמי סחר מסועפים שבהם התחייבו מדינות המזרח התיכון לפעול כדי למנוע תופעות של אסלאמיזציה בארצותיהם, שסיכנו את האינטרסים האירופיים וגם את המשטרים הסמכותניים. במקביל גברה הדרישה לטיפול בהגירה בלתי-חוקית¹² - הגירה שהציפה את אירופה במשך עשורים במיליוני בני אדם שדתם אסלאם. כמו כן התרבו הדיאלוגים שמטרתם ליישב סכסוכים שסיכנו את היציבות האזורית, במיוחד הסכסוך הערבי-ישראלי. צעדים אלו לוו במדיניות פיתוח וסיוע רחבה ובדרישות לרפורמות הכוללות פיתוח כלכלי והקלות חברתיות ופוליטיות,

¹¹ גמישות בהגירה היא בין השאר היכולת לרכוש ידע מעמיק על נבכי תהליכי ההגירה, בעיקר הודות לאמצעי התקשורת המודרניים.

¹² לשון הצהרת ברצלונה:

"Cooperation in the field of illegal immigration, the fight against terrorism..." (Barcelona Declaration and Euro-Mediterranean Partnership).

שנועדו להפחית את התסכול שממנו צומחת הקיצוניות האסלאמיסטית ושמעודד גם את ההגירה לאירופה (ליבמן, 2011ב).

באירופה נוצרה דילמה, כיוון שבניגוד לגישתה האגרסיבית יותר של ארצות הברית כלפי תופעות האסלאם הרדיקלי במזרח התיכון, השאיפה האירופית היא ליצור ביטחון בין-אזורי משותף, וגישתה של ארצות הברית סיכנה לעתים את השותפויות שעליהן סוכם בהסכם ברצלונה (Gillespie, 2003). לאחר ה-11/9 נראה היה כי ארצות הברית נוקטת מדיניות של "עוצמה קשה" (Hard Power) כלפי המזרח התיכון, בעוד שבאירופה מדובר ביחסים מורכבים יותר ובמדיניות של "עוצמה רכה" (Soft Power). כך, דווקא לאחר אירועי ה-11/9 והתגברות פעילותו של האסלאם הקיצוני, התגברו שיתופי פעולה בין מדינות אירופה לבין מדינות המזרח התיכון (Volpi, 2008). בעוד שארצות הברית מתייחסת למזרח התיכון כהגמון במערכת העולמית, מתוך ראיית אינטרסים גלובליים הכרוכים בשמירת האינטרסים הכלל מערביים, הרי באירופה מתייחסים למזרח התיכון כאל חצר אחורית ובעייתית. התייחסות זאת מחייבת יצירת איזונים ובלמים באמצעות שותפויות מוסדיות, בעיקר לנוכח ההגירה המתגברת, התגברות האסלאמיזציה והשפעתה על מיעוטי ההגירה המוסלמים. מדינות אירופה תומכות במדיניות האמריקאית כלפי המזרח התיכון רק לעתים, בגלל רתיעה משימוש בכוח ומחשש להשפעות שליליות בזירתן הפנימית. כך השתקף בחילוקי הדעות לגבי המלחמה בעיראק בשנת 2003. מנגד, כאשר האינטרס האירופי מכתוב שימוש בכוח, ההחלטות במוסדות על-לאומיים וברית נאט"ו מעניקים לאירופה "כסות" ועילות למעורבות כזאת, כפי שאירע באפגניסטן ולאחרונה בלוב.

לנוכח "תחיית האסלאם" הפחיתו באירופה את הדרישות שהופנו בעבר למדינות המזרח התיכון בנוגע לקידום דמוקרטיה.¹³ לאחר המהפכה באיראן התפתחו חששות כי אופוזיציות פוליטיות אסלאמיסטיות, בעיקר "האחים המוסלמים",

¹³ לנוכח האירועים האחרונים היכו באיחוד האירופי על חטא, וכעת מבקשות חברות האיחוד ליישם גישה חדשה שתקדם את הרפורמות הדמוקרטיות במדינות מוסלמיות, כולל קידום זכויות האדם, חופש הביטוי, ריבוי המפלגות, הצדק ושלטון החוק. הגישה החדשה מבקשת לקדם את ההיבטים הדמוקרטיים במקביל למאבק בהגירה הבלתי-חוקית, בסחר בבני-אדם ובטרור בינלאומי, ובד בבד עם שמירת הביטחון ופתרון קונפליקטים במדינות המזרח התיכון. נגד מדינות שניקטו צעדים לא דמוקרטיים, יפעלו באלימות כלפי אזרחיהן ולא יכבדו את זכויות האדם יופעלו סנקציות במקביל לקיום קשרים עם החברה האזרחית ולנקיטת צעדים נוספים לקידום הדמוקרטיה וזכויות אדם. מנגד, מדינות שיעמיקו את ההיבטים הדמוקרטיים הליברליים, כמו תקשורת חופשית ואלקטרונית, חופש הביטוי והתארגנות, שמירת זכויותיהם של פליטים וכדומה, יזכו להטבות כלכליות מהאיחוד בהתאם להתקדמות ההיבטים הדמוקרטיים בארצותיהם באמצעות קידום הכלכלה והסכמי הסחר, עידוד התיירות, חילופי סטודנטים ועוד ("A New Response to a Changing Neighbourhood", 2011).

יתפסו את מקומם של השליטים המסורתיים בבחירות לגיטימיות, ויקומו משטרים אסלאמיסטיים שימוטטו את הסדרים השומרים על האינטרסים החיוניים של אירופה. התרופפות הדרישות האירופיות להקמת משטרים דמוקרטיים במזרח התיכון העידה כי האינטרס האירופי היה לשמר את קיומם של המשטרים הסמכותניים מחשש שיוחלפו במשטרים אסלאמיסטיים. דוגמה לכך היא תמיכת צרפת במשטר הסמכותני ובראשי הצבא באלג'יריה בשנת 1991, לאחר שהמפלגה האסלאמיסטית FIS זכתה בבחירות, וכך גם הסגת עיראק מכווית במלחמת המפרץ הראשונה, שנעשתה תוך כדי שמירת מסגרות שלטוניות סמכותניות במזרח התיכון. אולם היו לכך גבולות, ובכמה מקרים התנהגו מדינות אירופה באופן שונה לחלוטין.

אירופה הייתה שותפה לחיסול משטר הטאליבן באפגניסטן לאחר ה-11/9 ותמכה בהקמת משטר דמוקרטי, זאת כיוון שהמשטר האסלאמיסטי היה בעייתית מאוד עבור האינטרסים האירופיים בשל היותו שותף לאל-קאעידה ולטרור. גרמניה וצרפת נמנעו מהמלחמה בעיראק בשנת 2003¹⁴ אך הן תומכות פעילות בבניית המשטר הדמוקרטי החדש במדינה, במיוחד לנוכח אלימות האסלאם הרדיקלי. כלפי איראן הולכת ומתעצמת הדרישה מצד מדינות אירופה להתמתנות המשטר, בעיקר באמצעות סנקציות כלכליות, בצד תקוות שהאופוזיציה המתונה תעלה לשלטון. באירופה תומכים ברשות הפלסטינית ודורשים בתוקף את הפסקת האלימות הפנימית ואת הכפפת החמאס לרשות, במטרה להכליל את רצועת עזה בהסדרי שלום עתידיים עם מדינת ישראל. בתורכיה, הנתונה לשלטון מפלגה אסלאמית, התרחשו מאז שנת 2003 שינויים בהתאם לדרישות אירופיות, בכיוון שהוא אמנם דמוקרטי יותר אך חילוני פחות. תורכיה שבשלטון ה-AKP, חברת נאט"ו, מעורבת יותר בפוליטיקה האזורית, אך היא דרדרה את היחסים הטובים עם ישראל ושואפת למנהיגות אזורית ולהשגת הגמוניה במזרח התיכון, ולעתים במדיניותה היא מפנה עורף למערב.

הדוגמאות של אפגניסטן ושל עיראק מעידות כי אירופה הייתה מוכנה לתרום רבות להקמתם של משטרים דמוקרטיים, גם באמצעים אלימים, כאשר משטר אסלאמיסטי השתלט על מדינה או כשהיה חשש שיעשה כן, מתוך חשש לפגיעה באינטרסים החיוניים שלה. המקרה האלג'ירי וכן המקרה האיראני העידו, למרות

¹⁴ ניתן להסביר את הסיבות להימנעות צרפת וגרמניה מהמלחמה בעיראק ברצון למנוע הסלמה בעמדותיהם ובמעשיהם של מיעוטי ההגירה המוסלמים, כפי שאירע בעת מעורבותה של צרפת באלג'יריה. לנוכח ההפגנות הרבות נגד המלחמה בערי בריטניה, נראית גישה זאת מוצדקת. הסבר נוסף הוא החשש כי איראן המהפכנית תתחזק בשל חיסולו של משטר סדאם, שהיה יריב מר, והסבר שלישי הוא החשש כי התמוטטות המדינה העיראקית תגביר את גלי ההגירה לכיוונה של אירופה, כפי שאכן התרחש בפועל (ליבמן, 2011ב).

מאפייניהם השונים, כי יש סיכוי טוב שמהפכה או מהפך דמוקרטי עלולים להוביל למשטר אסלאמיסטי שבסופו של דבר עשוי להיות לרועץ לאינטרסים האירופיים והמערביים. המקרה התורכי עדיין בהתהוות, אך הוא מעיד כי התפתחות דמוקרטית ואסלאמיסטית עלולה לפגוע באינטרסים המערביים.

ההסברים לתמיכת מדינות אירופה במתנגדי המשטרים הסמכותניים במזרח התיכון

ההסדרים בין אירופה לבין המשטרים הסמכותניים אפשרו מראית עין של רפורמות חוקתיות והקמתם של פרלמנטים ומפלגות אופוזיציה, אך העומדים בראש המדינה הם שהכתיבו את מדיניות החוץ, הביטחון, הפנים, החברה והכלכלה. בתמורה קיבלו מדינות אירופה והמערב שיתוף פעולה במלחמה בטרור, בענייני הגירה ובענייניהם של מיעוטי הגירה מוסלמים באירופה,¹⁵ וכן ביטחון מסחרי וכלכלי בכל הנוגע למשאבי האנרגיה. בנוגע לאלו האחרונים, נעיר כי האינטרס של שיווק הנפט לאירופה הוא דואלי ולעתים האינטרס של המדינה המפיקה אף עולה על זה של המדינה הצרכנית, ולפיכך מדובר בגורם יציב וקבוע ללא קשר הדוק למשטר במדינה. כך, עיראק של סדאם, איראן של אחרי המהפכה ואף סוריה הרדיקלית לא הפסיקו למכור נפט למערב בשל סיטואציות פוליטיות.

אירועי "האביב הערבי" הובילו למהפך והמדיניות האירופית בשני העשורים האחרונים, שבמסגרתה נרקמו קשרים עם ראשי המשטרים הסמכותניים במזרח התיכון, השתנתה. מנהיגי אירופה הפנו עורף למשטרים אלו, והם מעודדים את המוחים, המפגינים והמורדים, תומכים בהם ומעניקים להם סיוע פיזי. זאת למרות הניסיון הנלמד מאיראן, מאפגניסטן ומעיראק וכן למרות התהליכים המתרחשים בתורכיה. התנהגות זאת מעוררת תהיות: מהם המניעים לתמיכתה של אירופה ב"אביב הערבי"? ומדוע הפנו באירופה עורף למשטרים סמכותניים שאתם התקיימו דיאלוגים ידידותיים במשך שני עשורים?

הטיעון הטנטטיבי הוא כי לא נותרה בידי אירופה חלופה אחרת אלא לתמוך במתנגדים למשטרים הסמכותניים, למרות קיומן של שותפויות ותיקות. אמנם הריאקציה הדמוקרטית יכולה להוביל להקמת משטרים אסלאמיסטיים ולהגשים

¹⁵ על אף מדיניותה של אירופה בסוגיות הגירה ובסוגיות של מלחמה בטרור, ההגירה בשני העשורים האחרונים התעצמה (Libman, 2012) והטרור מצד האסלאם הרדיקלי גבר (ליבמן, 2011), אך ניתן להניח כי אי קיום דיאלוגים בסוגיות אלו היה מעצים את הטרור ואת ההגירה פי כמה.

את הגורמים שבחששות מדינות אירופה, אך לא היה ביכולתן למנוע את ההתרחשויות. עמידה לצד המנהיגות הישנה, או לחלופין התעלמות מהמתרחש, הייתה בוודאי מעצימה את טענותיהם המסורתיות של האסלאמיסטים כי תחלואי השלטון ושחיתותו נובעים מהשפעות מערביות המשחיתות את טוהר המידות בעולם המוסלמי. טיעונים אלה יכולים לחזק את אהדת הקהלים העממיים לתנועות הפונדמנטליסטיות והרדיקליות. הסיכוי היחיד של אירופה להגן על האינטרסים החיוניים לה במדינות שבהן מתרחשים ויתרחשו בעתיד ריאקציות דומות הוא תמיכה בתהליכי ליברליזם, למרות אי-הוודאות הטמונה בהם, בתקווה שהם יובילו לתחייתה של דמוקרטיה ולא לתחיית האסלאם הפוליטי או הרדיקלי. כך, האירופאים מקווים כי יחסי הגומלין ושיתופי הפעולה החיוניים בתחומים הקושרים הגירה ומיעוטי הגירה מוסלמים ומניעת יצוא טרור ופונדמנטליזם, יימשכו ויישמרו בשל הסיבות הבאות:

ראשית, באירופה חרדים מהסלמה בעמדותיהם של מיעוטי ההגירה המוסלמים לנוכח מדיניות ארצות אירופה כלפי ארצות מוצאם. המיעוטים המוסלמים תומכים ברובם בהתנגדות למשטרים המסורתיים במדינות מוצאם. הארגונים המוסלמים הפונדמנטליסטים, שחלקם קשורים ל"אחים המוסלמים" וחלק ממנהיגיהם גולים מארצותיהם, רואים בעין יפה את ההתנגדות למשטרים הסמכותניים. ארגונים אלו גם תומכים במגמות האסלאמיזציה באירופה והובילו הפגנות ומחאות רבות, חלקן הגדול אלים, בתגובה למדיניות באירופה כלפי ארצות מוצאם (ליבמן, 2011).¹⁶ לנוכח ניסיון העבר, סביר להניח כי אילו באירופה היו "יושבים על הגדר" לנוכח המתרחש במזרח התיכון או ממשיכים לתמוך בגלוי בשליטים סמכותניים, במיוחד בעת שאלה טובחים בהמוני

¹⁶ הנה דוגמה בולטת לתמיכה בשינויים המתרחשים לאחרונה בעולם הערבי: פרופ' טריק רמדאן מאוניברסיטת אוקספורד, אנגליה, אדם ששלטונות ארצות-הברית (Department of Homeland Security) שללו את ויזת המרצה שלו (Vidino, 2005) ומבקרו טוענים כי הוא מטיף לאסלאמיזציה במערב באופן מתוחכם, הוא תומך נלהב בנוכחות המוסלמים במערב ופעיל בתנועות אסלאמיסטיות במערב. רמדאן הביע אופטימיות זהירה לגבי השינויים שהביא עמו ה"אביב הערבי", אך הביע גם חשש כי התקוות לדמוקרטיה עלולות לרדת לטמיון כיוון שהקוטביות הפוליטית במדינות ערב עלולה לעצור תהליכים אלו. טענתו היא כי אין מדובר בתחיית האסלאם אלא במוסלמים המעוניינים בדמוקרטיה ובערכים של חופש שיש להם ערכים משותפים עם המערב. לטענתו, מחלקת המדינה האמריקאית אימנה צעירים מצריים בשימוש באמצעים טכנולוגיים לקידום הדמוקרטיה, אך לא הם השולטים בהפגנות ההמונים נגד המשטר, ובמערב תומכים במשטרים סמכותניים מתוך פחד מעלייתם לשלטון של "האחים המוסלמים", אשר נוטלים חלק אקטיבי באירועים (Sibley, 2011). רמדאן הוא נכדו של חסן אל-בנא, מייסד תנועת "האחים המוסלמים" במצרים, ובנו של סעיד רמדאן, מראשי התנועה באירופה (ליבמן, 2011). רמדאן מעיד כי בספרו שעתיד לצאת לאור, העוסק באסלאם ובתחייה הערבית, הוא מתאר את האירועים מתוך אהדה רבה למתקוממים (Ramadan).

המפגינים והמורדים,¹⁷ היו המוסלמים באירופה יוצאים להפגנות אלימות.¹⁸ תמיכה במתנגדי המשטרים יכולה דווקא להשקית את המיעוטים המוסלמים ולעורר בקרבם אהדה כלפי המהלכים האירופיים.

שנית, ההגירה המוסלמית הנמשכת לאירופה והקהילות ההולכות וגדלות של מיעוטי הגירה מוסלמים מעוררות חששות רבים לגבי שיבוש זהותה של היבשת (ליבמן, 2011), בייחוד לנוכח העובדה כי מאות אלפי מהגרים ופליטים מוסלמים צובאים על דלתותיה מדי שנה למרות שיתופי הפעולה המגוונים אשר נרקמו עם מדינות המזרח התיכון (ליבמן, 2011; Libman, 2012).¹⁹ מאז שנת 1992 מכוונת מדיניות הביטחון והחוץ האירופית (CFSP) גם כלפי סיכונים הנובעים מההגירה הבינלאומית הבלתי-חוקית הנושאת עמה סחר בבני-אדם, פשע מאורגן וטרור הנובע מהפונדמנטליזם ומהרדיקליזם האסלאמיסטי. מספר המהגרים לאירופה גדל ב-25 אחוזים בין השנים 2002-2006 (Herm, 2008), וממדי ההגירה החיצונית למדינות האיחוד האירופי בשנת 2006 הוערכו ביותר מ-1.8 מיליון איש, רובם ממדינות האסלאם. בתגובה הוקמו באירופה גופי חקירה משולבים שלהם סמכויות מעצר מורחבות ומדינות אירופה מחליפות מידע ומשתפות פעולה כדי למנוע הגירה בלתי-חוקית, לחזק את ביטחון הפנים ולהילחם בטרור. כמו כן מתקיימים סיורים ימיים משותפים עם מדינות המוצא של המהגרים המוסלמים ועם המדינות שבהן הם עוברים בדרכם לאירופה במטרה לאתרם ולהחזירם

17 סרקוזי וקמרון אמרו בביקורם בלוב כי התערבותם המהירה של כוחות נאט"ו מנעה את מותם של אלפים שהיו נהרגים אילו כוחותיו של קדאפי היו משתלטים על בנגאזי, ולראיה האהדה גדולה שלה זכו בביקורם בעיר (Nordland and Gladstone, 2011).

18 המיעוטים המוסלמים באירופה השתתפו בהפגנות אלימות רבות לנוכח המדיניות כלפי ארצות מוצאם: בערים שונות בבריטניה התרחשו הפגנות אלימות בשנת 1989 בפרשת "פסוקי השטן"; בשנת 2001 חזרו והתרחשו הפגנות סוערות של מוסלמים במדינה. צרפת ידעה גל של פרעות וטרור בשל צידודה במשטר הישן באלג'יריה, לאחר שהמפלגה האסלאמית זכתה בבחירות; סבב נוסף של הפגנות אלימות בערי צרפת מצד המיעוטים המוסלמים נמשך שבועות אחדים במהלך שנת 2005. בכל ערי אירופה ובמיוחד בבריטניה מתקיימות תדיר הפגנות, חלקן אלימות, נגד המלחמה בעיראק ובאפגניסטן. בשנת 2006 סערה היבשת לנוכח הפגנות אלימות חוצות גבולות ואזורים בשל פרשת "קריקטורות מוחמד". הפגנות תמיכה בעד הפלסטינים והחמאס לנוכח מדיניותן של המדינות החברות באיחוד האירופי כלפי הסכסוך הערבי-ישראלי מתקיימות תדיר בערי אירופה. מוסלמים אירופאים ומהגרים מוסלמים אף לקחו חלק בכמה וכמה מאירועי הטרור שפקדו את היבשת, ביניהם הפיגועים בתחבורה הציבורית במדריד ובלונדון, והיו מעורבים בתכנון אירועי טרור רבים אחרים שנחשפו וסוכלו. בבריטניה לבדה תוכננו עשרות אירועי טרור בידי מהגרים ובני מהגרים מוסלמים, חלקם יצאו אל הפועל ורובם לא. המפגעים הושפעו מהטפות של כוהני דת מוסלמים פונדמנטליסטיים והצטרפו לארגונים רדיקליים כמו אל-קאעידה, או יזמו אירועי טרור על דעת עצמם (ליבמן, 2011א).

19 על חששותיהן של מדינות אירופה, הפעולות שהן נוקטות נגד הגירה לא רצויה, החשיבות שהן מקנות למניעת הגירה באמצעות הסכמים עם מדינות המוצא ומדיניות המעבר והמאמצים שהן משקיעות בכך ראו לדוגמה בהסכם בנושא זה בין בריטניה וצרפת (UK-France Declaration on Immigration, 2010).

לארצות מוצאם, ומהגרים רבים נכלאים במחנות מעצר באירופה עד לגירושם. במקביל מנסות מדינות אירופה, באמצעות מדיניות החוץ האירופית, "לדכא" את הגורמים להגירה במדינות המוצא, להעניק עזרה הומניטרית ולסייע בפיתוח תשתיות כלכליות וחברתיות במטרה לצמצם ולמנוע את כל אותם התחלואים הדוחפים את המהגרים אל אירופה (ליבמן, 2011; Council Regulation (EC) No 1257/96, 2 July 1996; Broeders, 2007; Libman, 2012).

התמוטטותם המוחשית של המשטרים הקיימים והקמתם של משטרים חדשים עוינים לאירופה עלולות להוביל לקריסת מדיניות ההגירה, בעיקר בשל העלייה הצפויה והבלתי מבוקרת במספרם של המהגרים המוסלמים.²⁰ התסריט הגרוע מכול עבור מנהיגי אירופה הוא חוסר שליטה בהגירה המוסלמית בשל התמוטטותם של הסכמים עם ארצות המוצא והמעבר המיועדים לבלמתה.²¹ בנסיבות אלו נאלצו מקבלי ההחלטות באירופה לתמוך במתנגדים למשטרים הנוכחיים, מתוך הנחה כי הם יזדקקו בעתיד להמשך שיתוף הפעולה חוצה הגבולות כדי לשלוט בהגירה.

שלישית, ייצוא הרדיקליזם והטרור מהמזרח התיכון אל אירופה התגבר בעשורים האחרונים ותוצאותיו ניכרו עד כה בפיגועים רבים. המלחמה בארגונים האסלאמיים הרדיקליים ובטרור מחייבת שיתוף פעולה בין מדינות אירופה לבין המשטרים במזרח התיכון. עליית משטרים שאינם משתפים פעולה במלחמה בטרור תגביר את הטרור;²² ועל אחת כמה וכמה צמיחתם של משטרים תומכי טרור, אשר יסכנו את המאבק בו ועלולים אף להעצים אותו. במקרה כזה עלולות

²⁰ על פי נתוני מכון גאלופ, בסוף שנת 2011, שנה לאביב הערבי, 26% מתושבי אפריקה הצפונית רצו להגר לצמיתות ו-14% אמרו שיממשו כוונה זו בשנה הבאה (Esipova and Ray, 2011). לנוכח האירועים האחרונים, ולאחר שמדינות באירופה העבירו במשך שנים מיליארדי יורו למצרים, ללב ולתוניסיה כדי שממשלותיהן ישלטו בהגירה הבלתי חוקית ובזרימת הפליטים אל אירופה, גוברים החששות מ"צונאמי אנושי" של מהגרים מהמזרח התיכון, ומדיניות ההגירה האירופית שמצויה כיום בצומת דרכים נוטה לכיוון הגישה של "מבצר אירופה" (Fortress Europe). לפיכך מניחים בבריסל למדינות האיחוד האירופי לנקוט אמצעים נוספים למניעת הגירה מוסלמית (Traynor, 2011).

²¹ מאז תחילת האירועים בפברואר 2010 התגברה ההגירה לאירופה, במיוחד ממצרים, מתוניסיה ומלוב. במקביל, מאז אותה עת עושים באיחוד האירופי מאמצים רבים, בשיתוף עם גורמים בינלאומיים וממשלות ובמימון של מאות מיליוני יורו, לבלום את זרמי ההגירה מלוב ולטפל במהגרים במסגרות אזרחיות בתוך מצרים ותוניסיה במטרה להחזירם לארצותיהם (Migration of Third-Country Workers from Libya, 2011).

²² לוב רוויה בכלי נשק מגוונים הכוללים טילי כתף, ובארצות הברית ובאירופה חוששים כי כלי נשק אלו יפלו בידי ארגוני טרור, ישמשו לפעולות טרור ויסכנו את התעבורה האווירית, ולפיכך נעשים מאמצים לנטרולם (Senior US Official Says Terrorist Groups Interested in Libya's Missing Shoulder Missiles, 2011). בינתיים יש עדויות כי הנשק המוברח מלוב מוצא דרכו לסיני ומשם לרצועת עזה (Fadel, 2011b).

גם להתגבר השפעות פונדמנטליסטיות ורדיקליות בקרב מיעוטי ההגירה המוסלמים. תרחישים אפשריים אלה עלולים לסכן את ביטחונה החיצוני והפנימי של אירופה, והאירופאים חוששים מתוצאותיהם לא פחות מאשר מהגירת המוסלמים ליבשת. תמיכה במתנגדי המשטרים הסמכותניים יכולה להוביל לשיתוף פעולה עם משטרים חדשים שיקומו גם בתחום מניעת הטרור.

אם כן, הדילמה של מדינות אירופה נוצרה בשל החשש מטילים ארוכי טווח ומנשק להשמדה המונית (WMD); מארגוני הטרור האסלאמיים הרדיקלים; מארגוני פשע וסחר בבני-אדם; מהגירה חוקית ובלתי-חוקית (Youngs, 2006); והאיומים הפנימיים שהתגלו בשל הקשרים בין מהגרים מוסלמים באירופה לבין ארגוני הטרור (Roy, 2005; Hill, 2004; Den-Boer & Monar, 2002; Heisbourg, 2003; Kemp, 2003; Hollis, 1997). לנוכח כל אלה נקטו מדינות אירופה מדיניות שיש בה אמנם סיכון מחושב אך גם פרדוקס מסוים בשל הסכנות הטמונות בעלייתו של האסלאם הפוליטי או הרדיקלי. הסיבה לכך היא היעדר אלטרנטיבה טובה יותר. קיימים אמנם מחד גיסא חששות מבוססים למדי כי "האביב הערבי" יוביל לתהליכים דמוקרטיים או סמי דמוקרטיים שיוליכו לעליית האסלאם הפוליטי או הרדיקלי, ובסופו של תהליך עלולים להופיע משטרים דמויי משטר המהפכה האיראנית שיציבו בפני אירופה אתגרים קשים, בתחומי ההגירה והטרור ואף בהתחמשות יתר שתסכן את היציבות האזורית והבין אזורית; אך מאידך גיסא, חוסר תמיכה במתקוממים עלול לגרום כאמור לתמיכה רחבה יותר באסלאם הפוליטי ולקדם את הקמתם של משטרים אסלאמיסטיים. לפיכך נטשו באירופה את המדיניות המסורתית התומכת במשטרים סמכותניים אוהדי המערב, ובחרו לתמוך בריאקציות העממיות ובמרד נגד המשטר בלוב, בתקווה כי בסיום התהליך יישמרו האינטרסים החיוניים של אירופה בשיתוף פעולה ובהסכמה עם משטרים חדשים שיקומו באזור. עם זאת, ייתכן כי יקומו משטרים אסלאמיסטיים קיצוניים ואז תתעורר דילמה חדשה בשל הרצון לשמירת האינטרסים החיוניים של אירופה, אשר תנוע בין שני קטבים: מלחמה לשם הנחלת הדמוקרטיה כפי שהיה באפגניסטן ובעיראק; ומנגד השלמה עם המציאות החדשה ותשלום מחיר כבד בשל קריסת האינטרסים החיוניים.

ניתוח התנהגותה של אירופה לנוכח "האביב הערבי"

נסכם את החלופות האפשריות במדיניות האירופית ואת התוצאות המשוערות הצפויות מכל חלופה בנוגע לאינטרסים החיוניים של אירופה, הכוללים בלימת הגירה מוסלמית, מניעתן של תגובות אלימות והתפרעויות מצד מיעוטי הגירה מוסלמים והפחתת הסכנות מהאסלאם הרדיקלי. בפני אירופה עמדו לנוכח אינטרסים אלו שלוש חלופות: מדיניות של התעלמות, צידוד במשטרים

לוח 1: חלופות אפשריות במדיניות אירופית בעת ההתרחשויות של "האביב הערבי" והתוצאות הצפויות ביחס לאינטרסים החיוניים

מדיניות אפשרית	האינטרסים החיוניים של אירופה	התעלמות	צידוד במשטרים הסמוכותניים	צידוד במתנגדי המשטר
בלימת הגירה מהמזרח התיכון	התגברות גלי ההגירה אל אירופה	התגברות גלי ההגירה אל אירופה	בלימת ההגירה	התגברות גלי ההגירה אל אירופה
מניעת תרעומת בקרב מיעוטי הגירה מוסלמים	תרעומת של מיעוטי הגירה מוסלמים	תרעומת של מיעוטי הגירה מוסלמים	תרעומת מוגברת של מיעוטי הגירה מוסלמים	השקטת מיעוטי הגירה
מניעת תפיסת השלטון בידי כוחות האסלאם הרדיקלי והפוליטי	התמרמרות בקרב קהלים עממיים וחיזוק כוחו של האסלאם הפוליטי והרדיקלי	התמרמרות בקרב קהלים עממיים וחיזוק כוחו של האסלאם הפוליטי והרדיקלי	התמרמרות רבה בקרב קהלים עממיים וחיזוק כוחו של האסלאם הפוליטי והרדיקלי	אפשרות קיימת כי האסלאם הפוליטי ישלוט בסופו של התהליך

מלוח 1 אנו למדים כי האופציה שבחרו מדינות אירופה, של מדיניות המצדדת במתנגדי המשטר, היא מאוזנת דייה בהתייחס לאינטרסים החיוניים שלהן, בעת התרחשותם של התהליכים ועד להתייצבות משטרים חדשים. הבחירה במדיניות זו פירושה סיכויים טובים יותר לכך שמנהיגי האסלאם הפוליטי המתונים יזכרו לטובה את תמיכת המערב אם יעלו לשלטון,²³ והיא אף מגדילה את הסיכוי

²³ עבד-אלחכים אל חיזגי, מאנשי אל-קאעידה ומפקד כוחות המורדים בלוב, אמר כי העזרה שהגיש המערב למורדים נגד משטרו של קדאפי שינתה את הדרך שבה הם מסתכלים על המערב: "It's

לצמיחת דמוקרטיות חופשיות יחסית במדינות ערב. חלופה זו עדיפה עבור אירופה, במיוחד בשל החשש שהוזכר כי התעלמות מהנעשה - ויותר מכך, צידוד במשטרים הקיימים - היו כנראה מגבירים את התמיכה בזרמים הפונדמנטליסטיים והרדיקליים ואת הכעסים כלפי המערב, וכן את התגובות האלימות של המיעוטים המוסלמים.

התוצאות האפשריות של "האביב הערבי" מוצגות בלוח 2 להלן ומצביעות על הסיכון המחושב של אירופה בתמיכתה במתנגדי המשטר. האפשרות הראשונה היא שבסופו של דבר יקומו משטרים סמכותניים בחלק מהמדינות שבהן מתחוללות עתה ריאקציות - הסיכוי לכך קטן, אך יש להניח כי אז תמצא שוב הדרך לחלוק אינטרסים משותפים בין האזורים והמדינות כבעבר. לחצי ההגירה יגברו אמנם במקרה כזה, אך ייתכנו שיתופי פעולה לבלימתם; מיעוטי הגירה מוסלמים באירופה יתמרמרו, אך המאבק נגד גורמים פונדמנטליסטיים ורדיקליים צפוי להימשך. האפשרות השנייה היא הקמת משטרים דמוקרטיים באותן מדינות - או אז יקטפו באירופה את פירותיה של המהפכה והאינטרסים החיוניים של אירופה יישמרו. עם זאת, ייתכן בהחלט כי הקמת דמוקרטיות תדרוש מעורבות מערבית נוספת אם מתנגדי המשטר החילוניים האסלאמיסטיים ייאבקו אלו באלו, כפי שנעשה באפגניסטן, בעיראק ולאחרונה בלוב.²⁴ אך אם יצלח התהליך הליברל-דמוקרטי ההגירה תקטן, ישתרר שקט יחסי בקרב מיעוטי ההגירה המוסלמים והמאבק המשותף נגד הרדיקליזם באסלאם יימשך. ייתכן גם כי במסגרת משטר דמוקרטי יוסכם על פשרות בין החילונים לבין האסלאם הפוליטי המתון ויחדיו הם ייאבקו ברדיקליזם האסלאמי, כפי שאולי מסתמן לאחר הבחירות בתוניסיה. גם במקרה זה צפוי שיתוף פעולה טוב עם אירופה. האפשרות השלישית היא הופעתו של משטר אסלאמיסטי-פונדמנטליסטי, וסיכוי לכך קיים. במקרה כזה יש להניח כי גלי ההגירה לאירופה יתגברו, ההשפעות הפונדמנטליסטיות והרדיקליות על מיעוטי ההגירה המוסלמים יתגברו אף הן והאסלאם הרדיקלי יתחזק על כל המשמעות הנובעות מכך.

changed the way we look at the West. They saved our people and we have to say "thanks" (Islam and the Arab Revolutions: A Golden Opportunity?, 2011). מזכירת המדינה האמריקאית הילרי קלינטון ביקרה בלוב את מנהיגי המורדים, ולנוכח הקריאות "אללה אכבר" הדגישה בפניהם את מחויבותה של ארצות הברית לעמוד לצדה של לוב החופשית (Warrick, 2011).

²⁴ למרות הלקחים והמחיר הכבד של המעורבות באפגניסטן, משטר הטליבאן חלף מהעולם וארגון אל-קאעידה נחלש; גם בעיראק חוסל משטרו של סדאם חוסיין והוקם משטר חדש ודמוקרטי. המעורבות המוגבלת של נאט"ו בלוב העידה כי למרות המחירים הכבדים באפגניסטן ובעיראק מוכנות מדינות המערב להילחם עבור מה שנתפס בעיניהן כסכנה לאינטרסים החיוניים שלהן.

פוליטיקה ההסברים למדיניות האירופית כלפי "האביב הערבי"

האירופאים משתפים אפוא פעולה עם מתנגדי המשטר גם כאשר מדובר במי שמסומנים כטרוריסטים בשם האסלאם, במיוחד בלחימה בלוב, בתקווה שיקום בסופו של תהליך משטר דמוקרטי או היברידי שישתף פעולה עם אירופה והאינטרסים החיוניים שלה לא ייפגעו.

לוח 2: התוצאות האפשריות של "האביב הערבי" והשפעתן המשוערת על האינטרסים החיוניים של אירופה

משטר סמכותני	משטר דמוקרטי	משטר אסלאמיסטי	סוג המשטר האינטרסים החיוניים של אירופה
התגברות גלי ההגירה אל אירופה / אי שיתוף פעולה	בלימת ההגירה / שיתופי פעולה רחבים	התגברות גלי ההגירה אל אירופה / ייתכנו שיתופי פעולה כבעבר	בלימת הגירה מהמזרח התיכון
השפעות הפונדמנטליזם והרדיקליזם על מיעוטי הגירה מוסלמים	שקט יחסי בקרב מיעוטי הגירה מוסלמים	תרעומת של מיעוטי הגירה מוסלמים כבעבר	מניעת תרעומת בקרב מיעוטי הגירה מוסלמים
חיזוקו של האסלאם הפונדמנטליסטי והרדיקלי / סנקציות ואולי מעורבות להחלפת המשטר	התפשרות עם האסלאם הפוליטי המתון / מאבק נגד האסלאם הרדיקלי	התמרמרות בקרב קהלים עממיים / המשך המאבק נגד האסלאם הפוליטי והרדיקלי	מניעת תפיסת השלטון בידי כוחות האסלאם הרדיקלי והפוליטי

בסיכום ביניים ניתן לומר כי סביר מאוד שלאחר המעורבות בלחימה בלוב והתמיכה במתנגדי המשטר בתוניסיה ובמצרים ישאפו האירופאים לשמור על האינטרסים החיוניים להם, וייתכן בהחלט כי מנהיגי אירופה יחתרו לעיצובם של משטרים דמוקרטיים גם במחיר של מעורבות צבאית, במיוחד לנוכח החלופה הרעה לאירופה בדמותם של משטרים אסלאמיסטיים. אירועים קודמים באיראן, התפתחות אל-קאעידה בחסות הטאליבן, עליית החמאס בעזה וכן השתלטות ההדרגתית של חיזבאללה על הזירה הלבנונית - כל אלה הם צלקות מכאיבות; ספק אם אירופה יכולה להרשות התרחשויות דומות באגן הים התיכון. יהיו תוצאות תהליכי "האביב הערבי" אשר יהיו, משטרים שלא ישתפו פעולה עם

אירופה יסכלו את מאמציה לשמור על שלושת האינטרסים החיוניים: בלימת הגירה מוסלמית, מניעת השפעות אסלאמיות על מיעוטיה המוסלמים ומניעת התגברות הרדיקליזם והפונדמנטליזם, שהפרתם טומנת בחובה אופציות מסוכנות לאיחוד האירופי ולמדינותיו.

הצד הישראלי: היבטים של "האביב הערבי" כלפי ישראל לנוכח השיקולים האירופיים

הנקודה הישראלית אינה נוגעת כביכול לאינטרסים האירופיים. המזרח התיכון אינו החצר האחורית של ישראל אלא היא חלק ממנו, והסכנות הצפויות לה אם לא יתגשמו השאיפות הליברל-דמוקרטיות במדינות ערב הן סכנות קיומיות. אם מדיניות המערב לא תצלח, ומשטרים אסלאמיסטיים יתייצבו בסופו של תהליך בראש כמה ממדינות ערב, נראה כי ישראל תעמוד בפני אתגרים ביטחוניים חדשים ומסוכנים פי כמה משל אירופה. כך למשל, עליית שלטון אסלאמיסטי במצרים עלולה לגרום לקריסת הסדרי השלום ואולי אף לפתיחת חזית נוספת מול ישראל.²⁵ ספק אם אירופה, שתהיה שקועה אז בבעיותיה - שיכללו כנראה הגירה מתעצמת, ייצוא רדיקליזם וטרור לגבולותיה והעצמת הסכנות ממיעוטיה המוסלמים - תעמוד לימינה של ישראל, אלא אולי אם יתרחש מהלך מערבי של החלפת משטרים בכוח. שאלת עיצוב המשטרים בעולם הערבי היא קריטית לביטחונה של ישראל, אך אין בידה כלים לקדם את עיצובם של משטרים דמוקרטיים; ולהיפך, צעדים לא נכונים בישראל, כמו התבטאויות נגד האסלאמיזציה, החרפת המאבק עם הפלסטינים ופגיעה בנפש, עלולים למנף את העוינות נגד ישראל בעולם הערבי ולהרחיב את התמיכה בקרב מי שרוצים ומצהירים שיש להיאבק נגדה. עלייתם של אסלאמיסטים לשלטון אמנם תפגע במידה רבה גם באינטרסים החיוניים של אירופה, אך לכוחות האירופיים ולמערב בכללותו יכולות טובות יותר לשנות את רוע הגזרה, אף כי מהלך כזה עלול לבוא על חשבון התמיכה בישראל.

²⁵ ההפגנות נגד ישראל בכיכר תחריר הגיעו לשיא ב-9 בספטמבר 2011, כאשר גרמו להסתלקות צוות השגרירות הישראלית ממצרים. אירוע זה מעיד כי כוחות המהפכה יכולים לשנות את מדיניות השלום והסכם השלום עם ישראל עלול ליפול קורבן לריצוי דעת הקהל. כך אמר עמרו מוסא כי פג תוקפם של הסכמי קמפ דייוויד, ומוחמד אל-ברדאעי הצהיר כי הוא מוכן לשקול מלחמה נגד ישראל. קריאות אלו מעמידות את ישראל במצב עדין ומסוכן לא פחות מהתבטאויותיהם של האסלאמיסטים, שכנראה יוותרו על הסכם השלום עם ישראל אם יעלו לשלטון (צורף, 2011). לפיכך ההערכות בישראל מיוני 2011 כי מצרים לא תפגע בהסכם השלום עם ישראל כיוון ששום שלטון שיעלה לא יוותר על הסיוע האמריקני, וכי מצרים אינה מהווה סיכון אסטרטגי, נראות מוטעות לנוכח אירועי ספטמבר 2011 (איילנד, 2011).

הצהרתו של ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו כי יש אימים חדשים שנוצרו מהשינויים הדרמטיים החלים במשטרים במזרח התיכון לאחר עשרות שנים של יציבות שלטונית (נתניהו, 27 נובמבר 2011) נראית נכונה. לנוכח תחזית זאת לא נותר אלא לקוות כי תהליכי "האביב הערבי" יעלו לשלטון משטרים דמוקרטיים שיקיימו הסכמים בינלאומיים ואזוריים קיימים, ואולי אז יקודמו תהליכי שלום נוספים בין העולם הערבי לבין ישראל. עד אז, דומה כי הבררה היחידה שנותרה בידי מעצבי המדיניות הישראלית היא לשמור על שתיקה, להמתין להתפתחויות, להתכונן לבאות ולקוות כי ניסיונות המערב לייצב משטרים דמוקרטיים במדינות ערב יצלחו.

המתנה כפויה נדרשת מישראל על אף הקשיים והסכנות לביטחונה: ברצועת עזה מתעצמת ההתחמשות בשל נתיבי הברחות בחצי האי סיני בידי הברודים, שמנצלים את הרפיסות ששורה בצבא מצרים;²⁶ המשא ומתן לשלום עם הפלסטינים קפוא ופניית הפלסטינים לקבלת הכרה כמדינה בגבולות '67 זוכה להתייחסות באומות המאוחדות; איראן מגבירה את מאמציה להשגת נשק גרעיני וחזיבאללה ממשיך בהתארגנותו הפנימית בתוך לבנון וזוכה להישגים פוליטיים; ובזירה הפלסטינית הפנימית החמאס ממשיך להתחזק על חשבון הנהגת הרשות הפלסטינית הנוכחית. אמנם ניתן לצפות כי המתנה מאופקת תזכה את ישראל בנקודות זכות אם יקומו משטרים דמוקרטיים במדינות ערב; אך אם משטרים אסלאמיסטיים יעלו לשלטון, מצבה הביטחוני של ישראל עלול להחריף.

לנוכח מסכת האירועים האזורית המורכבת, הצעד היחיד המתבקש שיכול להיטיב את מצבה של מדינת ישראל הוא קידום הסכם שלום עם הפלסטינים. במערב מודעים לכך ובהצהרת הקוורטט האחרונה נעשו כמה וכמה צעדים העונים לדרישות הישראליות לשיבה למשא ומתן עם הפלסטינים.²⁷ עם זאת,

²⁶ נשק ותחמושת הכוללים אמצעי לחימה מתקדמים כמו טילי כתף קרקע-אוויר עושים דרכם מלוב לאל-עירש ומשם מוברחים לרצועת עזה. חלקם אמנם נתפס בידי כוחות הביטחון המצריים, אך טילי SAM, תותחי נ"מ, נשק קל ותחמושת נגישים לסחר ולישימוש בסיני, וחלקם הוזמנו כנראה מגורמים בלוב על ידי ארגונים פלסטיניים. ארסנל הנשק המצטבר ברצועת עזה מערער את הביטחון בישראל ומסכן את שליטתה במרחב האווירי, וקיים חשש כי טילים שהופקרו לאחר נפילתו של קדאפי יישמשו בידי טרוריסטים בסיני, שחלקם מייצגים את אל-קאעידה, ליריט מטוסים אזרחיים ולמעשי טרור נגד ישראל (Fadel, 2011b).

²⁷ בהצהרת הקוורטט לענייני המזרח התיכון מספטמבר 2011 יש שינויים המקלים על הצדדים, ובמיוחד על ישראל, לחדש את המשא ומתן ללא שהיות וללא תנאים מוקדמים, ולהתחיל בדיון בנושאי השטחים והביטחון ללא דרישה מפורשת להקפאת הבנייה בהתנחלויות - הקלות המבטאות היטב את העמדות הישראליות היסודיות. אין בהצהרה תמיכה בפנייה האחרונה של הפלסטינים לעצרת האומות המאוחדות אלא אזכור בלבד. כלל היסודות לשלום בין ישראל לפלסטינים מבוססים לפי ההצהרה על עקרונות ועדת מזריד והחלטות מועצת הביטחון. 242, 338, 1397, 1515. כמו כן מובעת 1850 של שלום תמורת שטחים, "מפת הדרכים" וההסכמים הקודמים בין הצדדים. בהצהרה מחויבות עמוקה למציאת פתרון לקונפליקט הערבי-ישראלי ולשלום מקיף במזרח התיכון,

הגישה הרשמית של ממשלת ישראל, כפי שנשמעה בנואמו של נתניהו בכנסת, מעידה כי קברניטי המדינה אינם נותנים סיכוי כלשהו לשינויים המתחוללים בעולם הערבי. ראש הממשלה מתח ביקורת קשה על מי שעודדו במערב את תהליכי "האביב הערבי" וכינה אותם "תמימים", הדגיש כי אין לו אמון בתהליכי הדמוקרטיה של העמים הערבים, הביע חשש מהתמוטטות המשטר בירדן והצהיר שאינו נכון לוותרים כלפי הפלסטינים כיוון שישראל עומדת בפני אי-יציבות אזורית, ומתוצאות "האביב הערבי" צפוי "גל אסלאמיסטי, אנטי מערבי, אנטי ליברלי, אנטי ישראלי ואנטי דמוקרטי" (Ravid, 2011).

ישראל צועדת אפוא בניגוד למגמות המערביות - בעוד שבאירופה וגם בארצות הברית תולים תקוות בתהליכי הדמוקרטיה המתחוללים בארצות ערב, בתקווה כי אם יקומו משטרים דמוקרטיים או היברידיים שבהם יש רוב לאסלאם הפוליטי הם ישמרו על הסכמים בינלאומיים,²⁸ הרי שבישראל המגמה הפוכה. הביקורת של נתניהו אינה מגדילה את הסיכויים למשא ומתן בין ישראל לבין משטרים שיקומו בעקבות התהליכים העכשוויים במדינות ערב. גם אם צפויים משטרים חדשים בשותפות אסלאמיסטית או בשליטתה, הרי שהאינטרס הישראלי מכתוב שאיפה ליחסים טובים עם מדינות הערביות ולא קריאת תיגר על התהליכים המתקיימים ועל מדיניות המערב.²⁹ לפיכך, במיוחד כעת, הושטת יד לשלום לפלסטינים לשם השגת דו-קיום בין העמים יכולה לשרת יותר מתמיד את האינטרס הישראלי - זאת כיוון שיש בה סיכוי לנטילת העוקץ והטיעונים נגד ישראל מצד המשטרים החדשים אשר יקומו. יתרה מזאת, הבעת אמון במדיניותה של אירופה כלפי המזרח התיכון, ולא רק למראית עין, יכולה להגביר את סיכוייה של ישראל לקבל תמיכה מאירופה במקרים של החרפת העמדות כלפיה כתוצאה מהתהליכים המתרחשים במזרח התיכון. ישראל זקוקה לתמיכת המערב כאוויר לנשימה, דווקא לנוכח הסיכויים המסתמנים לעליית האסלאם

ובקשה לקיום שיחות ישירות ומידיות בין הצדדים והשגת הסכם שלום במהלך שנת 2012 (Statement by Middle East Quartet, 2011).

²⁸ ממשל אובמה עשה תפנית במדיניותו וכיום הוא פונה לכיוונה של מצרים "החדשה" שיש בה רוב ל"אחים המוסלמים" בתנאים הכוללים את שמירת ערכי הדמוקרטיה וכיבוד הסכמים בינלאומיים ובכללם הסכם השלום עם ישראל (Kirkpatrick and Myers, 2012).

²⁹ באירופה מגבשים ערוצים חדשים לרקמת יחסים עם המפלגות האסלאמיות בעולם הערבי. השליח האירופי לענייני "האביב הערבי", ברנרדינו ליאון, נפגש עם בכירי ממשלת ישראל ושידר מסר מרגיע לנוכח החששות הישראליים מהנעשה במדינות ערב. ברנרדינו טען כי אם הקהילה הבינלאומית תתמוך במעבר לדמוקרטיה התוצאות יהיו חיוביות, וישראל אינה צריכה לחשוש מעלייתן של המפלגות האסלאמיות לשלטון - זהו אינו "חורף ערבי" אלא צעד לקראת הקמת דמוקרטיה שבהן קשה להגיע למלחמה (רביד, 2011). כל זאת על אף ההצהרות של מנהיגי "האחים המוסלמים" כי לא יקיימו את הסכם השלום עם ישראל (חורי, 2012).

הפוליטי לשלטון, ולפיכך אימוץ הגישה האירופית וצעידה בדרכי השלום יכולים להועיל לישראל בכל תוצאה שתתגבש מ"האביב הערבי".

לסיום נזכיר כי הגישה של האיחוד האירופי ומדינותיו כלפי הסכסוך הישראלי-ערבי כרוכה לבלי הפרד במדיניותה בעשורים האחרונים כלפי המזרח התיכון בכללותו. באירופה סבורים כי יש קשר הדוק בין הסלמת עמדותיהם של מיעוטי ההגירה המוסלמים והתחזקות האסלאם הרדיקלי לבין יחסה של אירופה לישראל. תמיכת יתר בישראל על חשבון הפלסטינים מזיקה ליחסים הפנימיים עם הקהילות המוסלמיות ומחזקת את מצדיקי הטרור. לפיכך באירופה מבקשים פתרון של שתי מדינות לשני העמים במטרה ליטול את העוקץ הן מטיעוני מיעוטיה המוסלמים והן מטיעוני האסלאם הרדיקלי (ליבמן, 2011ב). דומה שמדיניות זאת מתחזקת בשל ההתרחשויות של "האביב הערבי", ואירופה שואפת להסכם שלום מהיר בין הצדדים לסכסוך לשם טובתה שלה. האינטרס הישראלי כעת הוא כפול ומכתיב כאמור את קבלת העמדה המערבית הדוחפת להסכם שלום מהיר, הן כיוון שהוא יכול להוות נקודת מפנה שלאחריה ישררו יחסים טובים יותר עם שכנותיה והן כיוון שהוא מבטיח את תמיכתם של אירופה והמערב בישראל בתוך מסכת היחסים האזוריים המתהווה מחדש במזרח התיכון.

סיכום

האיחוד האירופי והמדינות החברות בו נקטו מאז תחילתם של אירועי "האביב הערבי" מדיניות שונה לכאורה מהעבר לנוכח התקוממויות עממיות שתכליתן החלפת המשטרים הסמכותניים, ותמכו במתנגדי המשטרים ובשאיפות להקמת דמוקרטיה על אף המגמות האסלאמיסטיות שברקע התהליכים, עד כדי מעורבות פעילה של כוחות נאט"ו בלב. מהפך זה במדיניותה של אירופה מעורר תמיהה ויש בו לכאורה פרדוקס משני טעמים עיקריים: ראשית, ביוזמת מדינות אירופה נרקמו יחסי עלות-תועלת עם רוב השליטים בעולם הערבי במשך למעלה משני עשורים. יחסים אלה שירתו את האינטרסים החיוניים של אירופה בנושאי הליבה: ההגירה המוסלמית לאירופה, מיעוטי ההגירה המוסלמים באירופה והמאבק באיום האסלאם הפונדמנטליסטי והרדיקלי. שנית, החששות המסורתיים באירופה כי כתוצאה מתהליכים דמוקרטיים יעלו לשלטון משטרים אסלאמיסטיים היו למוחשיים ביותר לנוכח אירועי "האביב הערבי". אף על פי שבאירופה לא תמכו באופן פעיל בהקמת דמוקרטיה במזרח התיכון, למעט

במקרים קיצוניים כמו באפגניסטן ובעיראק, ולמרות הלקחים כי תהליכים דמוקרטיים יכולים להוביל לניצחונם של האסלאמיסטים כפי שאירע באלג'יריה ובאיראן - עתה, כביכול במפתיע, חל מפנה במדיניות האירופית ומדינות היבשת תומכות בתוקף בהקמת דמוקרטיות במזרח התיכון.

מתוך בחינת החלופות שעמדו בפני מדינות אירופה באשר למדיניותן כלפי אירועי "האביב הערבי", ניכר כי המדיניות שנבחרה היא בעלת הסיכוי הגבוה ביותר לשמור על האינטרסים החיוניים של אירופה. בפני אירופה עמדו שלוש חלופות עיקריות עם פרוץ "האביב הערבי": התעלמות מהנעשה, תמיכה במשטרים הסמכותניים או תמיכה במתנגדי המשטר. בחינת החלופות מצביעה כי באירופה נקטו - למרות התמיהה והפרדוקס כביכול - מדיניות שקולה ומחושבת כלפי המזרח התיכון. בחירה בחלופה של תמיכה במתנגדי המשטר משרתת את המדיניות האירופית בכמה דרכים: ראשית, מיעוטי ההגירה המוסלמים תומכים ברובם במהלכי "האביב הערבי" ואילו היו האירופאים ממשיכים לתמוך במשטרים המסורתיים היו צפויות להם מהומות והתנגדויות מבית, ביחוד לנוכח הטבח של מתנגדי המשטר בידי השליטים בלוב ובסוריה. שנית, לו הייתה אירופה מתמידה במדיניות הקודמת, יש להניח כי היו מופנות נגדה האשמות כי היא אחראית לתחלואי העולם הערבי - טענה שהייתה מחזקת את הפונדמנטליזם והרדיקליזם באסלאם והייתה גורמת לניכורם של הקהלים העממיים מהמערב. שלישית, לא היה בכוחה של אירופה למנוע את האירועים, והיא תמכה במתנגדי המשטרים הערביים מתוך תקווה כי כל משטר שיעלה לשלטון ימשיך את שיתוף הפעולה ויקיים את ההסכמים עמה. התמיכה במתנגדי המשטרים יוצרת אפשרות לכך שמנהיגי האסלאם הפוליטי יהיו אסירי טובה לכוחות המערב שתמכו בהם במאבקם, אף שייתכן שיצמחו במזרח התיכון משטרים היברידיים בשיתוף עם האסלאם הפוליטי.

עד לפרוץ "האביב הערבי" שירתה מדיניות אירופה כלפי העולם הערבי את האינטרסים שהוזכרו על חשבון ערכים מרכזיים הכוללים דמוקרטיה ליברלית ושלטון החוק, שוויון, חופש ביטוי ושמירה על זכויות אדם; עתה הזדמן בידי האירופאים לנקוט מדיניות שבה טמון סיכוי לשמירת האינטרסים החיוניים לה לצד שמירת ערכים אלה, בתמיכה המסיבית בתהליכים הדמוקרטיים בלוב, בתוניסיה ובמצרים. השאלה הקריטית שעדיין עומדת על הפרק היא כיצד ינהגו באירופה אם יתגשמו הגורמים שבסיוטיהם ובסופו של תהליך יתפסו את השלטון אסלאמיסטים המבקשים לקומם את שלטון השריעה בנוסח הדומה לזה של איראן המהפכנית. אזי תעמוד בפני אירופה דילמה של התערבות בכוח לעומת ויתור על האינטרסים החיוניים לה. ניתן לומר כי באירופה בחרו להמר על

הסיכוי כי חזונו של פרנסיס פוקויאמה (Fukuyama, 1989) יתממש במדינות ערב, דווקא לנוכח הסיכוי הגבוה שתחזיותיו של סמואל הנטינגטון בדבר התנגשות הציוויליזציות (Huntington, 1993) הן שיתגשמו.

רבים צופים שינוי במדיניותה הרשמית של אירופה בתום תהליכי "האביב הערבי", לנוכח השינויים במזרח התיכון ולאחר שיתייצבו משטרים חדשים. סביר להניח כי ייחתמו הסכמים חדשים עם מדינות ערב ו"הסכם ברצלונה" ישודרג שוב, כפי שנעשה בשנת 2007. ראשי האיחוד מנתחים את השינויים בעולם הערבי ומודעים היטב לכך כי יאלצו לערוך שינויים והתאמות בהסכמים הבין אזוריים, וכי הם עומדים בפני דילמות קריטיות לנוכח עלייתן הכמעט ודאית של מפלגות אסלאמיסטיות לשלטון. כך משתקף בניתוח של המוסד ללימודי ביטחון (ISS) של האיחוד האירופי, שם השוו את מגמת עלייתן של המפלגות האסלאמיסטיות לשלטון ב-2011 למשבר באלג'יריה בשנת 1991 עם עלייתה לשלטון של ה-FIS, וכן לתוצאות הבחירות ברשות הפלסטינית ועלייתו של החמאס בשנת 2006 (Brown, Elshobaki and Kausch, 2011). לנוכח ניסיון העבר, הערכת כותב מאמר זה היא כי אם יקומו בעקבות "האביב הערבי" משטרים אסלאמיסטיים בתהליך דמוקרטי, אזי באירופה לא יבחרו מיד בכוח הזרוע על מנת להקים במדינות אלו משטרים דמוקרטיים אוהדים אלא יעשו מאמצים להגיע איתם להסכמות, הן בגלל הצורך לשמירת האינטרסים החיוניים של אירופה והן מתוך הצדקה להגשמת ערכיה המרכזיים באזור הקרוב לה; זאת למרות הסיכוי כי משטרים כאלו יפגו איומים קריטיים לכיוונה.

המצב הנוכחי וההתפתחויות העתידיות האפשריות מציבים דילמה בפני מקבלי ההחלטות בישראל, כיוון שחיזוק כוחו של האסלאם הפוליטי מסכן את הסכמי השלום עם מצרים ועלול להעמיד את ישראל בפני חגורה קוהרנטית של משטרים אסלאמיסטיים. דומה כי ישראל מותחת את שריריה לקראת הבאות, אך ישור קו עם מדיניותה של אירופה וחידוש המשא ומתן לשלום עם הפלסטינים יכולים להקהות את טיעונו של האסלאם הפוליטי ולהגדיל את הסיכוי לכך שהמשטרים אשר יקומו יכבדו את הסכמי השלום עם מדינת ישראל. כך, הדילמה הישראלית נעה בין הסיכוי הקלוש שיקומו משטרים דמוקרטיים שיקיימו את הסכמי השלום, לבין הסיכוי שהמשטרים החדשים ייצרו חגורה של אסלאמיזציה עוינת למדינת ישראל. כפי שמסתמן לעת עתה, יש סיכוי כי יקומו משטרים דמוקרטיים שבהם האסלאם הפוליטי ייתן את הטון, ולפיכך הבחירה האופציונלית של ישראל נעה בין ביקורת על תהליכי האביב הערבי לבין השלמה עמם, בתקווה שיקומו משטרים דמוקרטיים או היברידיים אשר יקיימו הסכמים בינלאומיים - וביניהם הסכמים עם ישראל. ייתכן שתקווה זו תתממש ביתר קלות

פוליטיקה ההסברים למדיניות האירופית כלפי "האביב הערבי"

אם תחתור ישראל בכנות לקימום הסכמי השלום עם הפלסטינים. ובכל זאת, דומה כי מקבלי ההחלטות הישראליים חשים מאוימים, חשדנים וחרדים בפני הבאות.

מקורות

- איילנד, גיורא, 2011. "הטלטה במזרח התיכון וביטחון ישראל", **עדכן אסטרטגי** 14(2), נצפה לאחרונה 12.10.2011.
[http://www.inss.org.il/upload/\(FILE\)1311075209.pdf](http://www.inss.org.il/upload/(FILE)1311075209.pdf)
- ברגמן, רונן, 2007. **נקודת האל-חזור**. תל-אביב: כנרת זמורה-ביתן.
- ברק, מיכאל, 2011. "הסלפים במצרים ומהפכת ה-25 בינואר 2011: למה לי פוליטיקה עכשווית?", **צומת המזרח התיכון** 1(10), נצפה לאחרונה 10.10.2011.
http://www.dayan.org/pdfim/Tzomet_Barak_051011.pdf
- גוז'נסקי, יואל, 2009. "חשיבותה הגוברת של תימן במאבק האזורי", **מבט על** 128(5), נצפה לאחרונה 14.10.2011.
<http://www.inss.org.il/heb/research.php?cat=79&inccat=&read=3244>
- חורי, ג'קי, 2012. "האחים המוסלמים: העם צריך להכריע בנוגע להסכם השלום", **הארץ**, נצפה לאחרונה 1.1.2012.
<http://www.haaretz.co.il/news/world/1.1606163>
- ליבמן, צבי, 2011א. "עיצוב מדיניות חוץ וביטחון כלפי מדינות מוצאם של 'מיעוטי-הגירה' - מיעוטי-ההגירה המוסלמים בבריטניה לנוכח האסלאם הרדיקלי", הני זובידה ודוד מקלברג (עורכים), **דינמיקה של שינוי: הפוליטיקה הישראלית בתקופת מעבר**. ישראל: האגודה למדע המדינה, עמ' 125-157.
- , 2011ב. "השפעת המדיניות של מיעוטי-הגירה (פזורות): המקרה של אירופה לנוכח האסלאם הרדיקלי", עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה.
- ניסים-לובטון, ענבל, 2011. "אחדות או מוות? חזונו של נשיא תימן", **צומת המזרח התיכון** 1(6), נצפה לאחרונה 14.10.2011.
http://www.dayan.org/pdfim/Tzomet_Nissim_YEMEN_060611.pdf
- נתניהו, בנימין, 2011. **אתר משרד ראש הממשלה**, נצפה לאחרונה 3.12.2011
<http://www.pmo.gov.il/PMO/Communication/Spokesman/2011/11/spokeStart271111.htm>
- צורף, מירה, 2011. "מהפכה במלכוד עצמי", **צומת המזרח התיכון** 1(10), נצפה לאחרונה 10.10.2011.
http://www.dayan.org/pdfim/Tzomet_SE1011-Tzoreff_Egypt-Israel_130911.pdf
- קמחי, דוד, 1992. **האופציה האחרונה**, תל-אביב: עידנים.
- רביד, ברק, 2011. "השליח האירופי לענייני האביב הערבי: ישראל לא צריכה לחשוש מעליית האיסלאם", **הארץ**, נצפה לאחרונה 13.1.2012.
<http://www.haaretz.co.il/news/politics/1.1604870>

פוליטיקה ההסברים למדיניות האירופית כלפי "האביב הערבי"

שוויצר, יורם, וגלעד שטרן, 2011. "צדיקים מלאכתם נעשית בידי אחרים", אל-קאעדה והמהפכנות במזרח התיכון", **עדכן אסטרטגי** 14(2), נצפה לאחרונה 14.10.2011
[http://www.inss.org.il/upload/\(FILE\)1311077679.pdf](http://www.inss.org.il/upload/(FILE)1311077679.pdf)

Ahim, Kareem, and Laura Kasinof, 2011. "Yemen's Leader Agrees to End 3-Decade Rule", *The New York Times*, accessed 3 December 2011.
<http://www.nytimes.com/2011/11/24/world/middleeast/yemen-saleh-transfer-power-deal-saudi-arabia.html?hp>

Aichoune, Farid, et Marie-France Etchegoin, 1989. "Bataille pour un Minaret", *Le Nouvel Observateur*, 23 Mars 1989.

"A New Response to a Changing Neighbourhood: A Review of European Neighbourhood Policy", 2011. COM(2011) 303, *EU, Brussels*, 25 May 2011.
http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com_11_303_en.pdf. (Accessed, 14 October 2011).

Barcelona Declaration and Euro-Mediterranean Partnership. EU, *Europa.*, accessed 22 November 2011.
http://europa.eu/legislation_summaries/external_relations/relations_with_third_countries/mediterranean_partner_countries/r15001_en.htm

Broeders, Dennis, 2007. "The New Digital Borders of Europe", *International Sociology* 22(1): 71–92.

Brown, J. Nathan, Amr Elshobaki and Kristina Kausch, 2011. "Egyptian Democracy and the Muslim Brotherhood", *European Union Institute for Security Studies*, accessed 23 November 2011.
http://www.iss.europa.eu/uploads/media/Egyptian_democracy_and_the_Muslim_Brotherhood.pdf

Connolly, Kate, 2010. "Angela Merkel Declares Death of German Multiculturalism", *The Guardian*, accessed 17 October 2011.
<http://www.guardian.co.uk/world/2010/oct/17/angela-merkel-germany-multiculturalism-failures>

"Council Regulation (EC) No 1257/96 of 20 June 1996 Concerning Humanitarian Aid", 2 July 1996, *Official Journal L* 163: 1-6, accessed 15 October 2011.
[http://www.foreign.gov.sk/App/wcm/media.nsf/vw_ByID/ID_3BDE427F1E6259F6C1257669003D6166_SK/\\$File/CouncilRegulation1257_96.pdf](http://www.foreign.gov.sk/App/wcm/media.nsf/vw_ByID/ID_3BDE427F1E6259F6C1257669003D6166_SK/$File/CouncilRegulation1257_96.pdf)

Den-Boer, Monica and Jörg Manor, 2002. "Keynote Article: 11 September and the Challenge of Global Terrorism to the EU as a Security Actor", *Journal of Common Market Studies* 40: 11- 28.

Esipova, Neli and Julie Ray, 2011. "One in Four in North Africa Desired to Migrate Before Unrest; Potential Migrants in Tunisia, Morocco, and Algeria Particularly Drawn to France", *Gallup*, accessed 14 October 2011.
<http://www.gallup.com/poll/147344/One-Four-North-Africa-Desired-Migrate-Unrest.aspx>

Fadel, Leila, 2011a. "In Tunisia, Islamists Flourish as Democracy is Ushered In", *The Washington Post*, accessed 28 October 2011.

http://www.washingtonpost.com/world/middle_east/in-tunisia-islamists-flourish-as-democracy-is-ushered-in/2011/10/26/gIQAmEoIKM_story.html

--- 2011b. "Smuggled Libyan Weapons Flood into Egypt", *The Washington Post*, accessed 15 October 2011.

http://www.washingtonpost.com/world/libyan-weapons-flooded-egypts-black-weapons-market/2011/10/12/gIOA2YQufL_story.html

--- 2011c. "Islamists Emerge in Force in New Libya", *The Washington Post*, accessed 15 October 2011.

http://www.washingtonpost.com/world/middle-east/islamists-emerge-in-force-in-new-libya/2011/09/12/gIOAdU10QK_story.html

Fukuyama, Francis, 1989. "The End of History?", *The National Interest* 16.

Gillespie, Richard, 2003. "Reshaping the Agenda? The Internal Politics of the Barcelona Process in the Aftermath of September 11", *Mediterranean Politics* (8) 2 and 3: 22-36.

Heisbourg, Francois, 2003. "New Security Landscape: the End of the Post-Cold War Era", *Asia-Pacific Reaccessed*, 10(1): 52-63.

Herm, Anne, 2008. "Recent Migration Trends: Citizens of EU-27 Member States Become Ever more mobile while EU remains attractive to non-EU citizens". *Eurostat*. In: 98/2008. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-SF-08-098/EN/KS-SF-08-098-EN.PDF. (Accessed, 4 August 2009).

Hill, Christopher, 2004. "Renationalizing or Regrouping? EU Foreign Policy Since 11 September 2001", *Journal of Common Market Study* 42(1): 63-143.

Hollis, Rosemary, 1997. "Europe and the Middle East: Power by Stealth?", *International Affairs* 73(1): 15-29.

Huntington, P. Samuel, 1993. "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs* 72(3): 22-49.

"Islam and the Arab Revolutions: A Golden Opportunity?", 2011. *The Economist*, accessed 22 October 2011. <http://www.economist.com/node/18486089>

Kanter, James, 2011. "Migration Prompts E.U. to Seek New Travel Rules", *The New York Times*, accessed 17 October 2011. http://www.nytimes.com/2011/09/17/world/europe/17ihtborders17.html?_r=1&ref=europe

Kemp, Geoffrey, 2003. "Europe's Middle East Challenges", *The Washington Quarterly* 27(1): 163-177.

Kirkpatrick, D, David, 2011. "In Egypt, No Alliance With Ultraconservatives, Islamist Party Says", *The New York Times*, accessed 2 December 2011. <http://www.nytimes.com/2011/12/02/world/middleeast/egypts-muslim-brotherhood-keeps-distance-from-salafis.html?src=recg>

Kirkpatrick, David D. and Steven Lee Myers, 2012. "Overtures to Egypt's Islamists Reverse Longtime U.S. Policy", *The New-York Times*, accessed 4 January 2012.

http://www.nytimes.com/2012/01/04/world/middleeast/us-reverses-policy-in-reaching-out-to-muslim-brotherhood.html?_r=1&ref=egypt

Libman, M. Zvi, 2012. "State-to-Nation Balance vis-à-vis Immigrants' Human-Rights: A Comparative View and the Case of Immigration Policy in Israel", in D. Soen, M. Shechory and S. Ben David, (eds.): *Minority Groups: Coercions, Discrimination, Exclusion, Deviance and the Quest for Equality*, New York: Nova Science Publishers, pp. 152-176.

"Migration of Third-Country Workers from Libya", 2011. *Parliamentary Questions, The European Parliament*, accessed 7 October 2011. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=WQ&reference=E-2011-005409&format=XML&language=EN>

Nordland, Rod and Rick Gladstone, 2011. "Cameron of Britain and Sarkozy of France Visit Libya", *The New-York Times*, accessed 10 October 2011. <http://www.nytimes.com/2011/09/16/world/africa/cameron-and-sarkozy-in-tripoli-libya-to-meet-new-leaders.html?scp=2&sq=libia%20&st=cse>

Nordland, Rod and David Kirkpatrick, 2011. "Islamists' Growing Sway Raises Questions for Libya", *The New-York Times*, accessed 10 October 2011. <http://www.nytimes.com/2011/09/15/world/africa/in-libya-islamists-growing-sway-raises-questions.html?ref=rodnordland>

"Operation UNIFIED PROTECTOR: Protection of Civilians and Civilian Populated Areas", *North Atlantic Treaty Organization*, accessed 13 October 2011. http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_2011_04/20110407_unified-protector-protection-civilians.pdf

"Parliamentary Questions", 2011. *The European Parliament*, accessed 2 October 2011. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getAllAnswers.do?reference=E-2011-003796&language=EN>

Pauly, J. Robert, 2004. *Islam in Europe: Integration or Marginalization*, Burlington: Ashgate Publishing Limited.

Pfeffer, Anshel, 2011. "Egyptian Forces, Protesters to Face off as Cairo Unrest Enters Second Week", *Haarezt*, accessed 3 December 2011. <http://www.haaretz.com/print-edition/news/egyptian-forces-protesters-to-face-off-as-cairo-unrest-enters-second-week-1.397543>

"PM's Speech at Munich Security Conference", 2011. *Number 10 Downing Street*, accessed 17 October 2011. <http://www.number10.gov.uk/news/pms-speech-at-munich-security-conference/>

Ravid, Barak, 2011. "Netanyahu: Arab Spring Pushing Mideast Backward, not Forward", *Haaretz*, accessed 3 December 2011. <http://www.haaretz.com/news/netanyahu-arab-spring-pushing-mideast-backward-not-forward-1.397353>

Roy, Olivier, 2005. "Europe's Response to Radical Islam", *Current History* 104(685): 360-364.

"Senior US Official Says Terrorist Groups Interested in Libya's Missing Shoulder-Fired Missiles", 2011. *The Washington Post*, accessed 15 October 2011. http://www.washingtonpost.com/world/middle-east/senior-us-official-says-terrorist-groups-interested-in-libyas-missing-shoulder-fired-missiles/2011/10/14/gIQAP45xjL_story.html

Sheridan, Mary Beth, 2011. "Libya Declares Liberation with an Islamic Tone", *The Washington Post*, accessed 24 October 2011. http://www.washingtonpost.com/world/middle-east/libya-declares-liberation-with-an-islamic-tone/2011/10/23/gIQA4VsbAM_story.html?wpisrc=nl_politics

Sibley, Robert, 2011. "Arab Spring not Islamist Uprising, says Muslim Intellectual", *The Ottawa Citizen*, accessed 19 October 2011. <http://www.ottawacitizen.com/news/Arab+Spring+Islamist+uprising+says+Muslim+intellectual/5117774/story.html>

"Statement by Middle East Quartet", 2011. *UN Secretary General*, accessed 28 October 2011. <http://www.un.org/News/Press/docs/2011/sg2178.doc.htm>

"Tariq Ramadan's New Book: Islam and the Arab Awakening". *Tariq Ramadan*, accessed 17 October 2011. <http://www.tariqramadan.com/Islam-and-the-Arab-Awakening.html>

Traynor, Ian, 2011. "Arabic Exodus Likely to Lead to Tighter Border Controls in Europe". *The Guardian*, accessed 17 October 2011. <http://www.guardian.co.uk/uk/2011/may/08/arabic-exodus-border-controls-europe>

"UK-France Declaration on Immigration", 2010. *The Guardian*, accessed 10 October 2011. <http://image.guardian.co.uk/sys-files/Politics/documents/2010/11/02/02112010UKFranceSummitImmigrationDeclaration.pdf>

Vidino, Lorenzo, 2005. "The Muslim Brotherhood's Conquest of Europe", *Middle East Quarterly* 11: 25-34.

Volpi, Frederic, 2008. "Introduction: Strategies for Regional Cooperation in Mediterranean: Rethinking the Parameters of the Debate", in F. Volpi (ed.), *Transnational Islam and Regional Security – Cooperation and Diversity between Europe and North Africa*, New York: Routledge, pp. xii-xvi.

Warrick, Joby, 2011. "Hillary Rodham Clinton Tells Libyans: 'We're on your side'", *The Washington Post*, accessed 22 October 2011. http://www.washingtonpost.com/world/national-security/clinton-arrives-in-libya-bearing-aid-and-encouragement/2011/10/18/gIQAD5rmtL_story.html?wpisrc=al_comboNP

Youngs, Richard, 2006. *Europe and the Middle East in the Shadow of September 11*, London: Boulder.

אדם רז¹

בדרך לדימונה: ראשיתה של המחלוקת על מדיניות הגרעין הישראלית

"המשמעות המוסרית והמדינית של החימוש הגרעיני היא כי המדינות המוותרות על נשק גרעיני ומימני, כאילו השלימו עם המעמד של מדינות חסות" מוניה מרידור (מרדור, 1981: 36).

"שמא מחפה השלט הביטחוני על אינטרסים שלטוניים?" ישעיהו ליבוביץ (ליבוביץ, 1963: 137).

"עלינו להבטיח כי נהיה מדינה שיש לה כורים גרעיניים, ולא כורים גרעיניים שיש להם מדינה" יגאל אלון²

בשנים שלאחר מבצע קדש התחזקו הקשרים הביטחוניים והמדיניים של ישראל - באמצעות שמעון פרס, מנכ"ל משרד הביטחון - עם צרפת. במהרה הלכה והתפתחה גישה אידיאולוגית ורגשית שמחייבי הברית הישראלית-צרפתית כינו "האוריינטציה על עצמנו". הקשרים בין המדינות כללו זהות אינטרסים ושותפות בין המדיניות הצרפתית והמדיניות הישראלית בנושא הנשק הגרעיני.³ בעקבות התחזקותה של האוריינטציה הצרפתית במדיניות החוץ הישראלית נשמעו בישראל קולות שהתנגדו לצמצום תפוצתו של הנשק הגרעיני וגילו הבנה כלפי

¹ חלק נכבד מהמסמכים שנעשה בהם שימוש אינטנסיבי במאמר זה הועמדו לרשותי לאורך השנים ע"י איל כפכפי ז"ל ויגאל וגנר.

² הרצאה בפני פעילי אחדות העבודה, 6.7.1964.

³ על ההיבט הביטחוני של היחסים בין המדינות התפרסמו מספר חיבורים בשנים האחרונות. המקיף שבהם הוא ספרו של פינקוס, ראו פינקוס, בנימין, 2005. **מאמביוולנטיות לברית בלתי כתובה: ישראל, צרפת ויהודי צרפת 1947-1956**, אוניברסיטת בן גוריון בנגב: מכון בן-גוריון, עמ' 679-709. ראו גם ספרו של בר און, יצחק, 2010. **מטריה ביום סגריר: יחסים ביטחוניים בין ישראל לצרפת 1948-1956**, תל אביב: הוצאת אפי מלצר. ראו גם: Heiman, Gadi, 2010. "Diverging Goals: The French and Israeli Pursuit of the Bomb, 1958-1962", *Israel studies* 15, 2: 104-126.

הניסויים הגרעיניים של צרפת במדבר סהרה;⁴ כל זאת בניגוד גמור למדיניות האמריקנית. ישראל, בהנהגת ראש הממשלה הראשון דוד בן-גוריון ופרס, הביעה תמיכה גלויה במדיניות הצרפתית ה"גוליסטית" שצידדה בהפצת הנשק הגרעיני,⁵ ואף תמכה והתערבה בקשר הצרפתי-גרמני שהוביל שר ההגנה המערב-גרמני, פראנץ יוזף שטראוס, שהיה ממחייבי החימוש הגרעיני האירופי.⁶

איתנותה של הברית בין המדינות באה לידי ביטוי במבצע קדש ובהקמתו של הפרויקט הגרעיני בדימונה. בן-גוריון ופרס ראו בנשק הגרעיני ערובה להרתעת האויב. "לעומת אסכולות חדשות המבקשות להסתמך על הרצון בשלום של נאצר אין שלום, אין חוזה, אין ברית, אין ערובה... יש צה"ל והוא ירתיע את האויב", הכריז פרס.⁷ תחת שרביטם הפוליטי של השניים ובשיתוף פעולה עם המדען ארנסט דוד ברגמן, נבנה הכור בדימונה מאחורי גבה של הממשלה תוך הסתרת הפרויקט, עקיפת תקציב המדינה והטלת ערפול מלא על הנעשה ב"מפעל הטקסטיל" שבנגב.

⁴ אני משתמש בביטוי "גילו הבנה" אף כי בהחלט ניתן לקבוע שישאל בהנהגת בן-גוריון תמכה בסוגיית הגרעין בצרפת ובניסוייה הגרעיניים – גם אם לא במפורש. לדוגמה, בדיון במליאת הכנסת בנוכחות שרת החוץ גולדה מאיר ציין ישראל ברזילי ממפ"ם ש"משרד החוץ לא תמיד שמר על שיווי משקל. למשל, בעניין הניסויים האטומיים בסהרה. בהתאם למדיניותה המוצהרת הייתה ישראל צריכה להתנגד לניסויים אלה, ולכל היותר – מתוך התחשבות מכסימלית בצרפת – להימנע בהצבעה באו"ם. היא לא התנגדה: היא לא נמנעה בהצבעה – ועוררה מורת רוח אצל מדינות אפריקה שונות". מתוך דברי הכנסת, ישיבה מס' 147 של הכנסת החמישית, 26.6.1962, עמ' 2452. זו גם הזדמנות מצוינת להודות לדניאל רקמיסטרק מארכיון הכנסת על הסבלנות והעזרה הרבה שהושיט לי באיתור פרוטוקולים שונים.

⁵ Vanke, W. Jeffrey, 2001. "De Gaulle's Atomic Defence Policy in 1963", *Cold War History* 1, 2: 119-126 ומחקרו הקלאסי של קול, Kohl, L. Wilfrid, 1971. *French Nuclear Diplomacy*, Princeton: Princeton University Press.

⁶ על הקשר הגרמני-ישראלי ניתן לקרוא אצל אהרונסון, **נשק גרעיני במזרח התיכון**, עמ' 221 ואילך. אהרונסון אינו מסתיר את אהדתו הרבה למדיניותו של בן-גוריון בתחום הגרעין ואינו מטשטש את העוינות שלו לאלו שהתנגדו למהלכיו של בן-גוריון בתחום זה. הקוראים גם ייתרמו מקריאת התחקיר על הקשרים בין המדינות שפורסם לאחרונה בעיתון הגרמני "דר שפיגל", *Der Spiegel* 6.4.12. מעניין לציין שמהמאמר שתורגם ופורסם כמה ימים לאחר מכן ב"ידיעות אחרונות" הושמטו כמה פסקאות, וההשמטה לא צוינה בתרגום לעברית. החלק שהושמט מלמד כי לאחר פגישה בין שטראוס, בן-גוריון ופרס שנערכה ב-12.6.61 ובה דובר על הנושא הגרעיני, העיד שטראוס כי "בן-גוריון דיבר על ייצור של נשק גרעיני". בהמשך התחקיר נכתב ש"ישנן אינדיקציות לכך שהממשלה הישראלית קיוותה לקבל תמיכה פיננסית לפרויקט שמשון" (הפרויקט הגרעיני); ישראל ככל הנראה קיבלה תמיכה זו תחת כותרת אחרת. לקוראי "דר שפיגל" לא נותרו ספקות רבים לגבי שיתוף הפעולה הגרעיני בין המדינות, בעוד ש"ידיעות אחרונות" דאג לעמעם ספקות אלה אצל קוראיו באמצעות ריטוש הכוונות המקוריות של כותבי המאמר הגרמני.

⁷ תיאור התפתחותה של האוריינטציה הצרפתית ומשמעותה נמצא אצל בנקו, **מפלגה אחת שתי דרכים**.

האם הפרויקט הגרעיני הצבאי הישראלי בדימונה נולד בהסכמה? בהחלט לא.⁸ נכתבו מספר מחקרים בנושא הגרעין ורק מקצתם מאירים את הוויכוח בצמרת הפוליטית הישראלית בנוגע לשילובה של ישראל בעידן הגרעיני.⁹ רוב המחקרים נוטים להתמקד בתחילת שנות השישים ובמהלכן, ופחות במהלכים שנוקמו מאחורי הקלעים שהובילו לרכישת האופציה הגרעינית במהלך שנות החמישים. גם אם חוסר ההתמקדות בתקופה זו נובע מחוסר בדוקומנטציה גלויה או מהפחתת החשיבות של המחלוקת באמצע שנות החמישים, ניתן למקם את ראשיתו של הוויכוח ביחס למקומו של הנשק הגרעיני עוד בשנים שקדמו לקבלת הכור מצרפת וניתן לעמוד על שורשי הוויכוח הנוגע למדיניות הגרעין.

מאמר זה מסתמך על מסמכים מקוריים מארכיונים בישראל שעד היום נעשה בהם שימוש מועט, אם בכלל. יתרום של המסמכים שיוצגו במאמר הוא בכך שהם נכתבו על ידי הנוגעים בדבר או מדווחים על ידם בצורה בלתי אמצעית, ואינם דיווחים פנימיים של אישים שונים באדמיניסטרציה האמריקנית, שלרוב נעשה בהם שימוש בכתיבה על הנושא. זכי שלום ואבנר כהן¹⁰ עשו שימוש אינטנסיבי ואיכותי בדוקומנטציה האמריקנית כדי לתאר את המדיניות הישראלית לאורך שנות השישים, אולם לא הסתמכו בצורה רציפה על המקורות הישראליים, שרובם לא היו נגישים לחוקרים (בכתיבתו על התקופה הנדונה במאמר מסתמך כהן בעיקר על ראיונות שערך). המאמר הנוכחי מתייחד בכך שלראשונה הוא משתמש במסמכים ישראליים כדי לעמוד על מדיניות הגרעין הישראלית בשלביה המוקדמים ביותר.

⁸ על המחלוקת בנושא הגרעין נכתב בספרות המצוינת במאמר זה. אני מפנה את הקוראים לריאיון שניהלו עזרא דלומי ודני גוטווין עם ארנן עזריהו ("סיני"), עוזרו של ישראל גלילי, אשר חלקו פורסם בשבועון התנועה הקיבוצית **הדף הירוק**, וכן את הדיון שהתעורר בעקבות הריאיון שניהלו השניים עם יגאל וגנר ואדם רז. דלומי עזרא, וגוטווין דני, 2008. "סוד כוחו", "מאזן אימה מול אימה ללא מאזן", "חוג אורנים נגד סיני", "חוג אורנים בעד סיני", **הדף הירוק**, 11.12.2008, 18.12.2008 ו- 25.12.2008; וכן לשיחה הארוכה של בועז לב טוב עם צבי (צירה) צור הנוגעת למחלוקת הפוליטית על מקומו של הנשק הגרעיני במדיניות הישראלית, שנערכה ב-16.8.2000, ותייעוד שלה נמצא בארכיון מרכז רבין.

⁹ בין המחקרים האחרונים בנושא ראו: שלום, זכי, 2004. **בין דימונה לושינגטון: המאבק על פיתוח האופציה הגרעינית של ישראל 1960-1980**, תל אביב ושדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל ומרכז יפה למחקרים אסטרטגיים. שלום מייחד פרק שלם (הפרק החמישי) למחלוקת על מדיניות הגרעין הישראלית; כהן, **ישראל והפצצה**. כהן כמעט איננו מתייחס למחלוקת, וראו במיוחד עמי 180-197. ראו גם את ספרו של אהרונסון **נשק גרעיני במזרח התיכון** (הערה 6 לעיל), על שני כרכיו. על הוויכוח בנושא הגרעיני והקשריו הכלליים יותר ראו גם וגנר, יגאל, 2009. "פוליטיקה ואידיאולוגיה במחלוקת על ארץ ישראל 'השלמה'", יגאל וגנר, אדם רז ומוקי צור (עורכים), **לקראת הימים הבאים: לדרך של יגאל אלון**, גינוסר: הוצאת בית יגאל אלון. כמו כן, מצאתי את הסרט הדוקומנטרי על הקמת הכור הגרעיני בדימונה, ששודר במסגרת תכניתו של אמנון לוי "פנים אמיתיות", אינפורמטיבי למדי. בסרט מתראיינים מספר אישים שלא עשו זאת עד עתה. הוא הוקרן בתאריך 15.7.12 בערוץ 10.

ראו הערה 9.

מתברר שעוד לפני הקמת הכור בדימונה - כלומר עוד לפני מבצע קדש, שתמורת השתתפות ישראל בו סיפקה לה צרפת את האמצעים הדרושים להקמת כור גרעיני - הסתמנו קווי המחלוקת העיקריים והתבלטו האוריינטציות המדיניות השונות שיקבעו את עתידה של ישראל בתחום הגרעיני.¹¹ תחת מעטה הרטוריקה על מדיניות חוץ "פרו-מערבית" או "פרו-סובייטית" נחשף כבר אז הדגש האמריקני או הצרפתי במדיניות החוץ הישראלית. החלופה האמיתית כבר בצבצה: החתירה לאופציה גרעינית צבאית "עצמאית" הייתה מוסווית היטב ב"חזון הפרחת הנגב", "חשמול המדינה" ו"התפלת מים".

בן-גוריון חתר לנשק גרעיני עוד מזמן הקמתה של מדינת ישראל בשנת 1948. הוא נשא עיניים בהערצה לכניסתה של האנושות לעידן הגרעיני, ולא הסכים עם התביעה החלקית שהובילה ארה"ב לאיסורים בתחום הנשק הגרעיני. "מדוע לא להיות בעד איסור כל נשק? במה ההבדל במה הורגים בן אדם, אם בפצצה אטומית או בנשק אחר?".¹² במהלך מלחמת השחרור ומיד עם סיומה הורה בן-גוריון על עריכת סקרים גיאולוגיים בנגב, שבהם התגלו ריכוזי אורניום דלילים. בראש קבוצת המדענים שעסקו בכך עמד ישראל דוסטרובסקי, שלימים ימשיך בפעילות המחקרית בכור הגרעיני בנחל שורק, שהאמריקנים נתנו לישראל במסגרת התכנית "אטום למען שלום". אולם לא דוסטרובסקי וחבריו אלא ברגמן, יועצו המדעי של בן-גוריון, הוא שקלע לדעתו של בן-גוריון בנושא הגרעיני: פיתוח גרעיני צבאי על חשבון פיתוח גרעיני אזרחי, וכפי שהעיד דוסטרובסקי: "...בן גוריון היה מקבל את דעתו של ברגמן ללא ערעור".¹³

¹¹ על מבצע קדש ראו כפכפי, איל, 1994. **מלחמת ברירה: הדרך לסיני ובחזרה 1956-1956**, רמת אפעל ותל אביב: יד טבנקין - מכון גלילי לחקר מדיניות ההתיישבות, הביטחון והחוץ עם העמותה למורשת משה שרת. אשר בן נתן, לימים מנכ"ל משרד הביטחון ושגריר ישראל בגרמניה ובצרפת, אמר למחבר שהשיקול של קבלת כור גרעיני מהצרפתים היה שווה ערך לשאר השיקולים שנסקלו ערב המבצע. בן נתן השתתף בוועידת סבר, שבה נדונו התנאים להשתתפות ישראל במבצע בחשאי מוחלטת, אף מבלי ידיעת כלל חברי ממשלת ישראל. בן נתן למחבר, 5.6.2012.

¹² פרוטוקול הממשלה א/שי"א, 14.9.1950, ג"מ (גנזך המדינה שבירושלים).

¹³ זו סברתו של דוסטרובסקי, וראו דבריו ביום העיון של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בנושא "דוד בן גוריון והתפתחות המדע בישראל", שנערך בכ"ד ניסן תשמ"ז. האקדמיה הוציאה בספר את דברי המשתתפים: **דוד בן גוריון והתפתחות המדע בישראל: יום עיון במלאת מאה שנה להולדת בן גוריון**, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשמ"ט. דבריו של דוסטרובסקי ('הקמתה של הועדה לאנרגיה אטומית') מובאים בעמ' 45-49. הציטוט מעמוד 49.

הוויכוח על המחקר הגרעיני: אזרחי או צבאי?

בעת כניסתו של פנחס לבון,¹⁴ יריבו של בן-גוריון, למשרד הביטחון בסוף שנת 1953, רשם כבר בן-גוריון הישגים בטיפוח המחקר הגרעיני הצבאי במסגרת האגף למחקר ותיכון (אמ"ת; לאחר מכן שונה השם לאגף מחקר ותכנון) שבמשרד הביטחון (שנתון הממשלה תשי"ד: 57). אמ"ת, שהוקם בראשית 1952, זכה לראשי תיבות אלו "כדי לענות על גחמה של בן גוריון; הוא ביקש להדגיש שעל המדענים לחתור אל האמת ולהקפיד על דיווחי אמת" (קציר, 2008: 149). מפקדת חמ"ד (חיל המדע), שגילתה את האורניום בנגב במסגרת הסקר הגיאולוגי שבן-גוריון הורה עליו בזמן מלחמת השחרור, טיפלה בנושא המדעי והטכנולוגי מראשית המחקר בארץ. שאיפותיו של בן-גוריון לגבי העידן הגרעיני קיבלו עידוד מהממצאים הגיאולוגיים: "יש אורניום בפוספטים ואפשר להפיק אותם", כתב ביומנו.¹⁵ היו שקיוו כי ישראל תוכל לייצר בבית את האורניום הנחוץ לצרכיה הגרעיניים.

בקיץ 1952 הוקמה הוועדה לאנרגיה אטומית (להלן: הוועדה) במשרד ראש הממשלה, ובידיה הופקד הנושא הגרעיני כולו. עם זאת, הוועדה הייתה כפופה למשרד ראש הממשלה רק כלפי חוץ, ולמעשה נוהלה על ידי משרד הביטחון שבפועל היה ה"בוס".¹⁶ שמעון פרס, מנכ"ל משרד הביטחון, טען שזהו שקר מוסכם המקובל בכל העולם.¹⁷ משה שרת, שר החוץ דאז, התנגד ל"שקר" של בן-גוריון ופרס, וכששאל את הראשון מתוקף איזו סמכות הקים את הוועדה היתמם בן-גוריון ואמר שנדמה לו שעשה זאת בתוקף מעמדו כראש הממשלה אך אינו בטוח בכך.¹⁸ יש להדגיש שבמחשבה תחילה הייתה סמכות ראש הממשלה עטיפה בלבד, והסמכות הממשית הייתה בידי משרד הביטחון. פרס טען ש"כלפי חוץ יש לנו ועדת אטום אזרחית שמורכבת מאנשי מדע ויושב הראש שלה הוא הפרופסור ברגמן, וכלפי חוץ היא המנהלת את המו"מ. אין משרד הביטחון מופיע כלפי חוץ. בכל מדינה ידוע שאנשי משרד הביטחון עוסקים בזה. כולם מסכימים לשקר הזה שיש ועדות לאנרגיה אטומית אזרחית. גם אנחנו בתוך המשחק הזה. גם באנגליה מחקר זה בתחום משרד האספקה שדומה לאגף האספקה של משרד

14 הביוגרפיה של לבון שכתבה איל כפכפי מתארת את מסכת היחסים בין לבון ושרת לבין בן-גוריון. כפכפי מאירה באור אחר מהמקובל את פרשת "עסק הביש" ואת מה שהתחולל בעקבותיה. כפכפי, איל, 1998. לבון: אנטי משיח, תל אביב: עם עובד.

15 יומן בן-גוריון, 5.9.1951. ארכיון בן גוריון.

16 בן-גוריון לא"ד ברגמן, 24.7.1952, ג"מ פ/707/11.

17 פרוטוקול ועדת החוץ והביטחון, 28.12.1954.

18 בן-גוריון לשרת, 28.11.1954. שרת, יומן אישי, עמ' 606.

פוליטיקה בדרך לדימונה: ראשיתה של המחלוקת על מדיניות הגרעין הישראלית

הביטחון, ושם הוא עוסק רק באספקה צבאית, בייצור אווירונים, בייצור פצצה אטומית ודברים דומים. בכל אופן פרופסור ברגמן משמש בשני הכתרים, גם בכתר האזרחי וגם בכתר הצבאי".¹⁹

רק באמצעות "שקר" זה היה ניתן לעקוף, בינתיים, את ההתנגדות שעתיד הפרויקט הצבאי הגרעיני ליצור בקרב חלק מהצמרת הפוליטית, ולהמשיך במסלול הצבאי במינימום הפרעה. ברגמן דיווח לוועדת החוץ והביטחון כי הוועדה מונתה והיא כפופה לראש הממשלה, אך בפועל הוטלו הביצוע והתקציב על משרד הביטחון עקב הסודיות הנדרשת.

מכל מקום, כל עוד היה בן-גוריון ראש הממשלה ושר הביטחון היה העניין ממילא נתון לסמכותו ולכן היה יכול לשים את עיקר הדגש התקציבי באגף למחקר ותיכון. בהנחיותיו של בן-גוריון ביחס לוועדה, שהועברו ב-24 ביולי 1952 לברגמן, ראש אמ"ת, נמסר כי הוועדה היא שתטפל בבעלות של הממשלה על המחקרים הגרעיניים ועל כל ההמצאות בתחום החומרים הבקיעים והמחקר הגיאולוגי.²⁰ בן-גוריון העביר החלטת ממשלה שלפיה הסמכויות לגבי "המינרלים הרדיואקטיביים" יועברו משר האוצר לשר הביטחון.²¹ רצונו העז להתחיל בהקדם בפרויקט הגרעיני הצבאי הביא להשקעות גדולות בתקציב המחקר הגרעיני ובהשגת קרנות למחקר הביטחוני. ברגמן קיבל יד חופשית למדי, והפיקוח על השכר ששילם לעובדי האגף היה מינימלי; כך על פי הסכם שנחתם בין נציב שירות המדינה לבין ברגמן כראש אמ"ת ב-30.6.52.²² בן-גוריון פעל בנחישות להשגת כספים למחקר הביטחוני ומשכורתם של המדענים הייתה זהה - ולעתים גבוהה יותר - ממשכורתם של מדענים במוסדות אקדמיים אחרים בארץ, בשל הסודיות המתבקשת מעבודתם.²³ בן-גוריון גם היה מעודכן ומעורב בשינויים פרסונליים שנעשו בתחום המחקר.²⁴ מבין המדענים היו שביקרו מראשית הדרך את הסודיות הרבה שנכפתה על העוסקים במחקר וטענו שהיא מחבלת בביקורתיות המדעית ההכרחית למחקר מדעי (אבנימלך, 1953).

בראשית 1953, לפני שהתמנה לשר הביטחון ובעודו מכהן כשר בלי תיק, התבקש פנחס לבון על ידי בן-גוריון לתאם את ענייני המחקר הביטחוני בארץ. לבון הודיע

¹⁹ פרוטוקול ועדת החוץ והביטחון, 28.12.1954.

²⁰ בן-גוריון לא"ד ברגמן, 24.7.1952, ג"מ פ/11/707.

²¹ פרוטוקול הממשלה טו/שי"ג, כרך 29, 7.12.52, ג"מ, הספרייה.

²² הסכם מ-30.6.1952 בין נציב שירות המדינה לבין א"ד ברגמן, יואל אלוני למזכיר הממשלה, 23.7.1952, לגבי 30.6.1952, ג"מ 1590/5441.

²³ יואל אלוני למזכיר הממשלה, 23.7.1952, לגבי 30.6.1952, ג"מ 1590/5441.

²⁴ יומן בן-גוריון, 10.7.1953.

לבן-גוריון שדרוש תיאום קבוע בין מכון ויצמן, הטכניון, המועצה המדעית, האוניברסיטה העברית וחמ"ד. בן-גוריון הסכים בתנאי שחמ"ד א וחמ"ד ב לא יצורפו, מכיוון שעוסקים בהם בעניינים מיוחדים.²⁵ כשנכנס לבון לתפקיד ממלא מקום שר הביטחון נראו לו הסמכויות של אגף המחקר והתיכון רחבות מדי ובלתי מוגדרות (קציר, 2008: 152).

ב-30 באוגוסט 1953, עת שהה בן-גוריון בחופשה, המליץ מפקד חיל החימוש אל"מ עמנואל (מנס) פרת על הפרדה בין המחקר והתכנון. "בחמ"ד חל שיבוש פרשיות. הם עסקו גם במחקר וגם בתכנון", טען באוזני לבון. "חמ"ד מקבל נושא לחקירה. ברגע שנקבע הנושא זה חדל להיות צבאי, אזי זה נושא למחקר. עובדה שבעולם כל המחקרים נעשו על ידי אנשים שלא היה להם קשר לצבא. הצבא האמריקאי משתמש בזה, הוא מזמין מחקר לתאריך מסוים ומשלם לפני הנושא". בן-גוריון מצדו חלק על דעתו של פרת, אולם בעיני לבון הרעיון מצא חן שכן רצה להעביר כמה שיותר תחומי אחריות ממשדד הביטחון למשרדים האזרחיים הרלוונטיים, וכן להעביר את המחקר לאוניברסיטאות, לטכניון ולמכון ויצמן למדע.²⁶

במרכזי המחקר האוניברסיטאיים היו רבים סקפטיים לגבי פיתוח הנשק הגרעיני מסיבות מוסריות, כלכליות ופרקטיות. בשנים 1952-1954 ישב יובל נאמן, כראש מחלקת התכנון בצה"ל, בוועדה לאנרגיה אטומית לצד דוסטרובסקי ולצד יואל רקח, שהיה פיסיקאי בעל שם עולמי. רקח נמנה עם המדענים שהיו יותר מאמביוולנטים ביחס למשרד הביטחון כמעסיק, מכיוון שראו את הניתוק מהקהילה המדעית הנכפה על המדענים המועסקים במשרד. חברי הוועדה התנגדו לניסיון לייצר אנרגיה גרעינית באופן עצמאי בלי שיתוף המעצמות. עמוס דה-שליט, אחד מחברי הוועדה, סבר שהפרויקט הגרעיני הוא נתיב מסוכן והשקפתו על הנושא כולו הייתה מנוגדת לזו של בן-גוריון ושל א"ד ברגמן. (Peres, 1995: 153).

נאמן ולבון הכירו ונפגשו בענייני תכנון מספר פעמים. נאמן סבר שכניסתו של לבון למשרד הביטחון לצד הליכתו של בן-גוריון לשדה בוקר "שמה קץ לכל הפעילות" הגרעינית בחמ"ד, והאמין ש"לבון לא היה שותף לחזון הגרעיני, מחוץ לעצם קיומה של פעילות אקדמית". למעשה, לבון צידד במחקר גרעיני אזרחי אבל התנגד למחקר צבאי. בנקודה זו לבון והמדענים ראו עין בעין, שכן גם הם רצו לעבוד במסגרת מחקרית חופשית שאינה ממלכתית מדי ושאינה כפופה

²⁵ יומן בן גוריון, 4.3.1953. יש לציין כי חמ"ד א ו-ב לא עסקו בתחום הגרעיני.

²⁶ פרוטוקול ישיבה עם קצין חימוש 30.8.53, א.צ. 890/73/2166.

לתכתיבי משרד הביטחון (נאמן, 1995). אפרים קציר מספר בזיכרונותיו על סיור שערך ללבון בראשית שנות החמישים במכון למחקר ביולוגי בנס ציונה. קציר נדהם לשמוע מלבון "כי אינו מבין מה צורך למדינה במוסד כזה... לא היה אפוא מקום להתפלא על כך שתוכניות מרחיקות לכת כמו אלה שהגה ברגמן ביחס למחקר גרעיני נראו לו מיותרות לחלוטין" (קציר, 2008: 152).

מכון ויצמן גייס סכומים ניכרים ממשפחות יהודיות עשירות בעולם - בעיקר ממשפחות זיו, סאקר, וולפסון ועוד - וצבר יוקרה בין-לאומית כמוסד מדעי ללא תלות באגף למחקר ותיכון של משרד הביטחון בראשות א"ד ברגמן. את חלקו השני של הפרויקט, כלומר הפרויקט הגרעיני הצבאי, תממן לימים גם משפחת רוטשילד.²⁷ בעקבות המלצתו של מנס פרת קיבלו לבון ושרת את הצעתם של ראש מכון ויצמן מאיר וייסגל ושל הפיסיקאי עמוס דה-שליט, ומכון ויצמן קנה את המדענים ממשרד הביטחון במאה אלף דולר (נאמן, 1995).

השינויים שנערכו ביוזמת לבון והעברת מדעני הגרעין למכון ויצמן בהתאם לרעיונות של מנס פרת ושל המדענים עצמם נדונו עוד בעת שבן-גוריון כיהן כשר הביטחון. ברגמן, כיו"ר הוועדה לאנרגיה אטומית וכראש האגף למחקר ותיכון, הסתייג מהעברת ששת החוקרים ומהצמצומים באגף, והזהיר את לבון שצעדים אלה יזיקו למחקר השימושי של תעשיית הנשק (מלמן, 1995). ב-1 בנובמבר 1953 כתבו פרופ' א"ד ברגמן ושלהבת פריאר, המנהל האדמיניסטרטיבי של אגף מחקר ותיכון, לשר הביטחון, והתריעו: "אנו רואים עצמנו חייבים להזהיר הנהלת משרד הביטחון מהתוצאות החמורות שהניתוח המוצע יגרום". הם הזהירו כי עובדי האגף יעזבו אותו אם מכון ויצמן ייקח מהם את התהילה המדעית (מרדור, 1981: 114-115). בן-גוריון לא היה נלהב מרעיון העברת המדענים אבל הסכים לו,²⁸ ולבון העביר את חוקרי הפיסיקה הגרעינית למכון ויצמן. בזכות מדעני משרד הביטחון שהועברו למכון ויצמן יכול היה ראש המכון, מאיר וייסגל, לחנוך את המכון לפיסיקה גרעינית במכון ויצמן. את חנוכת המכון כיבד בנוכחותו המדען גילס בוהר, אחד מאבות הפיסיקה הגרעינית (וייסגל, 1971: 230).

וכך מספר לבון על העברת המדענים: "כשאני נכנסתי לתפקיד, היה בצבא איזה גרעין של חקר אטומי. באופן טבעי התחלתי לברר את העניין. כניסתי אז ישיבה, אינני יכול להגיד לכם תאריך, שבה השתתפו פרופ' רקח, עמוס דה-שליט, דוסטרובסקי, הפיסיקאי שהיה ראש המועצה המדעית שמואל סמבורסקי, ופרנץ

²⁷ Karpin, Michael, 2004. *The Bomb in the Basement*, New York: Simon and Schuster, p. 137, וכן גם שיחה של המחבר עם אשר בן נתן, 5.6.2012.

²⁸ פרטוקול ישיבה עם קצין החימוש, 30.8.1953, א.צ. (ארכיון צה"ל) 890/73/2166.

אולנדורף מהטכניון, יחד עם הרמטכ"ל לשעבר יעקב דורי. אינני מומחה לעניין החקר האטומי. התייעצתי אתם מה הדרך הנכונה לעשות את החקר הזה בצורה היעילה ביותר. [...] אין טעם במדינה כמו מדינת ישראל, שבה מכון ויצמן עוסק בחקר אטומי, האוניברסיטה עוסקת בחקר אטומי, הטכניון עוסק בחקר אטומי - שמשדד הביטחון יקים לעצמו גוף נוסף שיעסוק בעניין הזה. [...] ההיגיון והיעילות מחייבים שאותו מספר קטן של מומחים שיש לנו ירוכז יחד בעבודה שיכולה להיעשות במוסדות המדעיים הקיימים מתוך תיאום, וכמובן מתוך הטלת כל ההגבלות של סודיות [...] שהיא תיעשה בדרך המקובלת והנכונה. אני גם היום חושב שצדקתי. [...] אני שומע על כל מיני פעולות הנעשות בשטח זה. אינני כל כך בטוח גם היום אם [...] הן פעולות נחוצות. אם אי אפשר היה על ידי שימוש במוסדות ובכוחות הקיימים, להשיג את אותן התוצאות כפי שמשיגים אותן, מבלי שמשדד הביטחון לתהילת עצמו יקים לעצמו צוות חוקרים ואנשי מדע משלו. אני יודע שבאמריקה זה שונה. שם עוסקים בזה חיל התעופה וחיל הים, [...] אינני יודע אם זה כל כך טוב לאמריקה [...] אבל למדינה כמו שלנו - [...] בענייני שלנו, גם במספר המומחים שלנו שהוא בכל זאת מוגבל, לא צריך לעשות זאת".²⁹

שרת ולבון הטילו ספק בכישוריו של א"ד ברגמן הכימאי וביכולתו לעסוק במחקר גרעיני. לבון טען כי "כל מי שאיננו איש מדע, אבל קצת למד אצל הרב, יודע שמי שהיה כימאי 50 שנה, קשה לו אחרי כן פתאום להפך למומחה למחקר גרעיני".³⁰ אין ספק שהזלזול של לבון בברגמן היה מבוסס על דברים ששמע עליו מפי הפיסיקאים, שנדהמו מבורותו בתחום הגרעיני (כהן, 2000: 35-36). היו אמנם שטענו כי ברגמן החל להתמחות בתחום הגרעיני כשעבד יחד עם ברטראן גולדשמידט, מומחה רדיו-כימי שייסד את הנציבות הגרעינית בצרפת וקנה לעצמו מומחיות בתחום ההפרדה של הפלוטוניום. בתחום זה עשה גולדשמידט חיל, ואילו א"ד ברגמן היה המוציא והמביא גם במכירת הפטנטים להפקת מים כבדים והנוסחה להפקת אורניום מפוספטים - תגלית שצרפת הפיקה ממנה תועלת רבה, במיוחד בניצול הפוספטים בצפון אפריקה.³¹

²⁹ פרוטוקול ועדת החוץ והביטחון 17.10.1960.

³⁰ פרוטוקול ועדת החוץ והביטחון 17.10.1960. בן-גוריון כעס על דברי לבון. רישום בן-גוריון לגבי פרוטוקול ועדת החוץ והביטחון מאוקטובר 1960, א.צ. 2365.

³¹ דברי מרדכי בר-און ביום עיון בנושא מבצע סיני, רמת אפעל 1.1.1997, וכן גולדשמיט, **ההרפתקה האטומית**, עמ' 11-12. ראו גם את הביוגרפיה החדשה והראשונה של ברגמן שהתפרסמה לאחרונה: Jensen, Fenichel and Orchin, 2011, ובעיקר פרק 9 "ברגמן והפצצה". המחברים, כמו רוב החוקרים בתחום זה, מתעלמים כמעט לחלוטין מחילוקי הדעות בין ברגמן ללבון ובטח מהמחלוקת עם שרת. המחברים יודעים לציין עובדה הידועה כבר שנים רבות - שבשל המחלוקת בין ברגמן לשאר המדענים התפטרה הוועדה לאנרגיה אטומית, אולם אינם עושים כל ניסיון להסביר את המחלוקת ברמה הפוליטית. סביר להניח שמכיוון שהמחברים כתבו שיר הלל לברגמן הם מעוניינים להצניע את המחלוקת עם שרת, ולפיכך הם לא מציינים אותה ולו במשפט אחד. את המחלוקת עם

היה זה עימות על המקום שבו יתנהל המחקר הגרעיני בישראל. לכול היה ברור שמוסד שיזכה לשכן בין כתליו את מרכז המחקר הגרעיני ייהנה מיוקרה ומהשפעה, אך מעבר לשיקולי היוקרה הייתה לכך גם משמעות מדינית מרחיקת לכת: ההחלטה תקבע באיזו מגמה ייערך המחקר הגרעיני - האם בכיוון תעשייתי, חקלאי ומדעי כללי או במגמה אחרת.

המדענים נגד "אנשי המעשה"

פנחס לבון רצה בפיתוח המחקר הגרעיני האזרחי וגם בהקמת "בית חרושת לאורניום", אך סבר שיש לעשות זאת באופן מידתי ביחס לעניינים אחרים ותוך שיתוף פעולה הדוק עם האוניברסיטאות. ככל הנראה הניח לבון שישראל תוכל לקבל מהאמריקנים כור גרעיני ניסיוני.³² שמעון פרס, מנכ"ל משרד הביטחון, דיבר בוועדת החוץ והביטחון נגד מדיניות השר שאותו היה אמור לשרת. לא טוב עשה לבון כשריכז את המחקר באוניברסיטאות, טען פרס, מאחר ש"האוניברסיטה היא בית חרושת לסטודנטים והטכניון בית חרושת למהנדסים, אבל אין להם אמצעים לקיים פרופסורים לעבודה מדעית". פרס גם הזכיר אפשרות לבנות כור לייצור פלוטוניום, המיועד למטרה צבאית. בניגוד לפרס ולברגמן, ח"כ יצחק בן-אהרון הניח שלישראל אין כוונה לייצר נשק גרעיני ולכן המחקר הגרעיני צריך להיות אזרחי ורצוי להעביר אותו ממשרד הביטחון.³³

לנוכח הפרסומים בסוגיית הגרעין זימן ח"כ יעקב ריפתין ממפ"ם דיון בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, ובו הציג פרס את הצוות: פרופסור ברגמן, מנהל אגף מחקר ותיכון, ושני עוזריו - שלהבת פראיר ומוניה מרדור. פרס הסביר כי על פי ההסכם עם מכון ויצמן יעסוק המכון בצד התיאורטי "ומשרד הביטחון עוסק יותר בצד הפרקטי", וברגמן ציין שבאמ"ת עובדים כ-96 איש בתחום הגרעיני. באותו דיון טען פרס כי יותר משישראל חושפת את סודות הגרעין שלה בפני צרפת, צרפת היא המגלה את סודותיה הגרעיניים בפני ישראל. נוסף לכך, בניגוד למדינות אחרות המפתחות יכולת גרעינית ישראל איננה מעמידה כמעט תנאים מדיניים, כך שכל הסכם גרעיני עם מדינה אחרת מסכן את ישראל בשל התחייבויות שונות שיהיו כרוכות בו. ייחודו של ההסכם בין ישראל לצרפת שהוא

לבון הם מציינים, כמעין הערה, ויודעים שהדבר אולי אפילו מוסיף נקודות לברגמן שכן ההיסטוריוגרפיה מציגה אותו כמעט כפושע מלחמה.

סיכומי הישיבה השבועית, 22.7.1954, א.צ. 6/1170/83. 32

פרוטוקול ועדת החוץ והביטחון, 28.12.1954. כך חשב גם פנחס ספיר, פרוטוקול סיעת מפא"י בכנסת, 24.1.1955, ארכיון מפלגת העבודה, 11-2-6. 33

"בין שני חברים שווי דרגה". פרס גם קשר באורח הדוק את ההסכם הגרעיני עם צרפת להסכמים בשאר תחומי הרכש, ואף טען כי העובדה שצרפת קושרת עצמה בתחום הגרעיני עם ישראל מסייעת גם למכירת נשק קונוונציונלי לישראל. את הקשר בין שני התחומים תיאר פרס כבר במהלך 1954:

"כאשר ברגמן שהוא ראש חמ"ד בא לצרפת ואומר: יש לנו תהליך של מים כבדים, או יש לנו תהליך להפקת אורניום, אנחנו מוכנים לתת לכם זאת אם נקבל פרטים על תהליך אחר - אז זה משא ומתן אחר לגמרי [...] כל אנשי המדע מאורגנים פחות או יותר במסגרת צבאית, בין גלויה ובין נסתרת. גם בשטח הנשק האחר [...] אין שר בממשלת צרפת שאיננו יודע על ההסכם בינינו לבין צרפת. כאשר אנו באים לדבר בעניין הנשק מדברים אתנו לגמרי אחרת. פרופסור ברגמן [...] מדבר גם על כלים חיוניים אחרים שמעניינים אותנו ולא רק על הכוח האטומי".³⁴

שרת ולבון התנגדו למדיניות הגרעין האנטי-אמריקנית של פרס וברגמן שהוביל בן-גוריון, ועם הזדחנתו של לבון ב-25 בפברואר 1955 נשלחה הודעה לשגרירות בווינגטון האוסרת מגעים כלשהם בתחום הגרעיני עם ארצות הברית.³⁵ זמן קצר לאחר שברגמן השתחרר מאחיזתו של לבון הגישו המדענים כהן, סמבורסקי ורקח את התפטרותם מהוועדה לאנרגיה אטומית לראש הממשלה שרת, וזאת כפעולת מחאה נגד יו"ר הוועדה ברגמן ובהקשר של החוזה עם ממשלת ארה"ב בעניין הכור הגרעיני. שרת העביר את הטיפול בעניין לבן-גוריון.³⁶ יש להניח שהתפטרותו של סמבורסקי קשורה גם לכך שחש שהוא הולך שולל מבחינת אחריות תפקידו. גריס מציין ש"בן גוריון נתן לסמבורסקי להבין שהוא הניצב בראש הפירמידה של ארגון המחקר בארץ וניהולו, אבל באותו הזמן כבר איפשר לברגמן למדר את סמבורסקי בכל הקשור לתכניות העבודה והפיתוח של המחקר הצבאי" (גריס, 2009: 123). פרס זלזל בהתפטרות המדענים כי ממילא הוועדה "קיימת רק ב'פרו-פורמה", ועם שובו של בן-גוריון למשרד הביטחון הציג פרס את לבון, שר הביטחון שרק פרש, כמי שאיננו מבין את חשיבות המחקר. לאמתו של דבר לא חשב פרס שלבון אינו מבין את חשיבות המחקר, אלא רק מטה אותו לכיוונים מנוגדים המנטרלים את המחקר המאפשר פיתוח צבאי. היה ברור שבבסיס הוויכוח בין לבון לקבוצת בן-גוריון-פרס עמדה המחלוקת על

34 פרוטוקול ועדת החוץ והביטחון, 28.12.1954.

35 ברגמן לאיתן 17.2.1955, שילוח למשרד 14.3.1955, איתן לאבן 28.2.1955, גיימ 4374/20.

36 מ.כהן, ש. סמבורסקי, י. רקח למשה שרת 7.6.1955, א.צ. 890/73/2084.

אופי העבודה: בעוד שלבון חשב למכור אורניום, פרס ובן-גוריון חשבו על כור פלוטוניום. לבון, באופן מובהק, דגל בכלל באי-הפצת הנשק הגרעיני.³⁷

מעשים אלה לא העלו את חנו של לבון בעיני ברגמן, וחוסר האהדה היה הדדי. לדעת ברגמן, לבון כמעט חיסל את המחקר הצבאי בתחומי הפיסיקה הגרעינית, הכימיה והביולוגיה. עבור ברגמן כניסתו של לבון לתפקיד שר הביטחון הייתה אסון, כי השר הטרי לא התחשב בעצתו ובינתיים הוא "מחסל זרועות חמ"ד לאט לאט ובשיטתיות [...] איננו מקשיב ואין אפשרות להסביר לו".³⁸ ברגמן היה קרוב להתפטר אולם פרס הגיאו מכך. למעשה, גם פרס עצמו חשב להתפטר עקב המחלוקת עם לבון, אבל נשאר מתוך רצון לסכל את מדיניותו של האחרון שפעלה למניעתו של פרויקט גרעיני צבאי. פרס יעץ לברגמן להתאזר בסבלנות ולחכות לשובו של "הזקן". לא היה זה סוד שפרס, משה דיין וברגמן שמרו על קשר הדוק עמו, בלי להתייעץ יותר מדי עם שרת ולבון בנושאים הגרעיניים ובכלל.³⁹ שלא כלבון, לדיין ולפרס הייתה נגיעה הדוקה לתחום פיתוח אמצעי הלחימה, הגלוי והסמוי כאחד, אך סביבם לא התפתחה חרושת שמועות.⁴⁰

ב-20 בינואר 1954 הבטיח לבון כי השילוב עם מכון ויצמן יחכה עד להקמת הממשלה. בינתיים נוהלו הדיונים על העברת המדענים למכון ויצמן על ידי אפרים קציר, שהבהיר שחוקרי הפיסיקה הגרעינית יעסקו במכון במחקר טהור בלבד, רחוק משימושים צבאיים (מרדור, 1981: 114-115). יובל נאמן, שהעריך את לבון ביתר התחומים, ראה במעשה זה קוצר ראות בתחום הגרעיני, ותיאר כיצד "פרישת בן גוריון לשדה בוקר שמה קץ לכל הפעילות ההיא. שרת ולבון לא היו שותפים לחזון הגרעין, מחוץ לעצם קיומה של פעילות אקדמית" (נאמן, 1995).

מוניה מרדור ושלהבת פריאר ניסו להגיא את המדענים מלעבור למכון ויצמן. המדענים נימקו את רצונם לעבור לשם בשאיפתם לעסוק במחקר גרעיני טהור

³⁷ פרוטוקול ועדת החוץ והביטחון, 7.6.1955, 26.6.1955; סקירת בן-גוריון בממשלה, 24.4.1955, א.צ. 890/73/1413. ראו גם את דברי לבון בכנס מסבירים של מפא"י, 18.5.1955; לבון, **בנתיבי עיון ומאבק**, עמ' 158.

³⁸ יומן נחמיה ארגוב, 30.5.54, א.צ.

³⁹ שרת כתב על מכירת נוסחת האורניום מפוספטים ועל הפטנט לייצור מים כבדים, שתמורתו הובטחו לישראל מים כבדים מהמתקן הצרפתי, "מי החליט?", שרת, **יומן אישי**, עמ' 565. והשוו יומן בן-גוריון, 20.8.1954.

⁴⁰ כהן, **ישראל והפצצה**, עמ' 60, מקבל ללא היסוס את טענותיו של שבתי טבת נגד לבון, אף על פי שהוא מודע לכך שלבון התנגד לחזונו הגרעיני של ברגמן ונעתר ליוזמה של וייסגל ודה-שליט להעביר את המדענים ממכון 4 למכון ויצמן. כהן בהחלט ער לכך שלבון קיצץ בכלל - לדעת מרדור - את הפיתוח של אמצעי הלחימה העצמיים ולא רק את "החזון" הגרעיני, והוא ער לתבונתו כשהשתכנע מטענותיהם של המדענים, שם, עמ' 62. ובכל זאת, כהן איננו מעמיד בסימן שאלה את אמיתות ההשמצות של טבת נגד לבון.

וטענו שבכך יתרמו למדינת ישראל. הם היו ספקנים ביחס ליכולת "להקים מערכות נשק מתוחכמות בישראל", ולדעתם לא היה משרד הביטחון מסגרת נאותה לפיתוח הייצור; הם חלקו על אנשי משרד הביטחון כי רצו לרכז את המחקר באוניברסיטאות ואת הייצור בבתי חרושת אזרחיים. המדענים הועברו במאי 1954 והיו מרוצים כי נפתחה בפניהם האפשרות למחקר טהור "ללא הכתבת פרויקטים". מרדור הודה שבהעברת המדענים תרם לבון תרומה נכבדה למכון ויצמן, אבל אגף מחקר ותיכון במשרד הביטחון זועזע. במטרה להביא לחיסכון נוסף במערכת הביטחון ניסה לבון לאחד תחת מנהל ייצור אחד את כל גורמי הייצור של מערכת הביטחון, אבל לא הצליח בכך (מרדור, 1981: 116-117).

ראשיתה של האוריינטציה הצרפתית

ב-1955, "עם שובו של בן-גוריון משדה בוקר ועוד יותר מכך לאחר שחזר לראשות הממשלה, היה הנושא הגרעיני בין היעדים העיקריים שאליהם חתר" כתב יובל נאמן. האחרון, כאיש אמ"ן, קיבל מבן-גוריון הסבר מקיף על חיוניות "היעד הגרעיני", וגם כאן עמד על ידו ברגמן, שהיו לו קשרים הדוקים עם בכירים בתחום הגרעין בצרפת (נאמן, 1995: 37).

כאמור, לא היה ויכוח על כך שהנושא הגרעיני הוא חיוני ויש להתקדם בו, והמחלוקת התמקדה במגמותיו ובאופי השילוב שלו עם סיוע מעצמתי. ברגמן דיווח לשרת על האפשרות להפיק אורניום מפוספטים. האחרון כנראה לא דייק כשאמר ש"תגליתנו זו שימשה דחף לגילוי אורניום גם בפוספטים של צרפת וארה"ב".⁴¹ מכל מקום, גם ברגמן הודה שלא די ביכולת המדעית והכלכלית של מדעני ישראל לפיתוח פרויקט גרעיני. "יש לאל ידנו להקים כור גרעיני ולייצר עוצמה אטומית, אולם זה עסק יקר מדי וחורג מתחום יכולתנו. לעת עתה אנו מתרכזים בייצור אורניום ובשכלול תהליך הפקת מים כבדים. את האורניום נוכל למכור. מחירו הרשמי מאתיים אלף דולר לטונה. בשוק השחור באירופה שלוש מיליון דולר. ייצורה של טונה ייעלה לנו שלוש מאות וארבעים אלף דולר. להפקת טונה אחד דרוש עיבוד של עשרת אלפים טון פוספטים" (שרת, 1978: 400).

לשרת נודע על מחלוקת בין ברגמן ופרופסור שמואל סמבורסקי, מנהל המועצה המדעית במשרד ראש הממשלה. "ברגמן בטוח כי אנו יכולים להגיע לייצור ממשי של אנרגיה ע"י הפקת אורניום מפוספטים ותעשיית מים כבדים ע"פ

⁴¹ ההסתייגויות של שרת ביחס לאמינותו של ברגמן, שהובעו ביומוני האיש, נסמכו - כמו הסתייגותו של לבון - על טענות המדענים כלפי ברגמן. ראו כהן, **ישראל והפצצה**, עמ' 53.

תהליך מיוחד שפיתחנו בעוד שסמבורסקי רואה את כל התוכניות האלו כחלומות שווא וטוען כי אין לנו אלא להשכיר אנשים ולהניח את מלאכת הייצור למעצמות". "סגריר המים" האמריקני אריק ג'ונסטון, שניסה להביא להסכם על חלוקת מי הירדן בין ישראל לשכנותיה הערביות, הבטיח לישראלים לסייע להם בתחום הגרעיני אם יסייעו להגיע להסכם בעניין חלוקת המים (שרת, 1978: 534).

תסכול מהמחשבה המדעית של בן גוריון, פרס וברגמן ביטא לימים פרופסור שטיין, שעמד בראש המחלקה לכימיה פיסיקלית באוניברסיטה העברית. שטיין, שהיה חבר הוועד לפירוז גרעיני של האזור הישראלי-ערבי כתב לימים ש"הוחלט לבחור בהקמת כור המיועד לא לייצור כוח, למשל, שאומנם מייצר פלוטוניום אך עם זאת מפיק חשמל לצורכי המשק. ההחלטה נפלה בידי מר בן גוריון ומר פרס, שמנעו את השתתפותם של מיטב מדעני ישראל במאמץ המדעי טכנולוגי לטובת המדינה ובטחונה. לא זו בלבד שפרס הגיע למסקנה שעלינו לפתח נשק בלתי קונבנציונאלי, אלא רצונו להמשיך ולהחזיק את כל התכנית האטומית של המדינה בראשותו הבלעדית של משרד הביטחון. בנאום בדימונה הכריז סגן שר הביטחון כי הוא מתכנן המתקת 1000 מליון מטרים מעוקבים לשנה בכור האטומי [...] התברר שדבריו מבוססים על קטע עיתון אמריקני המספר כי בארה"ב חושבים על כך לתכנן אולי בעוד 10 שנים [...] מר א' ויגר מנהל תה"ל הצהיר שאין יסוד לדברי פרס אבל פרס חזר שוב על חזון הנגב הירוק. מאמרו מלווה בתצלום כור כוח רגיל שבעל המאמר תוך סילוף מתארו ככור להתפלת מים! האם גם החלטות ביטחוניות גורליות על כורים אטומים נקבעו ע"י איש זה, לאחר קריאה שטחית של מאמר שאת תוכנו הטכנולוגי מדעי איננו מסוגל להבין ובלי להיעזר בביקורת ועיון?" (שטיין, 1964: 122-123).

ישראל דוסטרובסקי, יגאל תלמי ואהרון קציר ממכון ויצמן תמכו בקבלת כור גרעיני מארה"ב להפקת אנרגיה וגם לקידום הידע המדעי, וזאת אף על פי שידעו היטב שהאמריקנים מתנים מסירת כור למחקר גרעיני בהתחייבות להימנע מפיתוח גרעיני צבאי. זו הסיבה העיקרית שבגללה ברגמן לא נטה להיעזר באמריקנים והעדיף פיתוח עצמאי (שרת, 1978: 548). חלוקת הסמכויות בתחום המדיניות הגרעינית נקבעה ככל הנראה על ידי בן-גוריון בזמן שהותו בשדה בוקר, אגב קיום קשרים הדוקים עם ברגמן כל אותו הזמן.⁴² לאחר דיווח מפורט של טדי קולק לראש הממשלה ב-8 באוגוסט 1954 בענייני הגרעין, שבו דיווח על

42 א.צ. 77/74/5. בן-גוריון כאזרח לא רק שמר על קשרים עם המערכת הביטחונית והמחקרית בכל הקשור לגרעין, אלא אף ניהל את העניינים בפועל מאחורי הגב של הגורמים הרשמיים (מלבד כמובן הרמטכ"ל דיון ומנכ"ל משרד הביטחון פרס, שהיו עושי דברו של בן-גוריון, יחד עם ברגמן). ראו גם מכתבי בן-גוריון לאישים שונים בתאריכים אוגוסט-ספטמבר 1954 המעידים על כך, א.צ. 77/74/11-10.

נוסחת אורניום מפוספטים שישראל מכרה ב-190,000 דולר, על מאיץ חלקיקים שישראל מכרה, על הפטנט לייצור מים כבדים, שתמורתו הובטחו לישראל מים כבדים מהמתקן הצרפתי, ועל החלטות נוספות שהתקבלו, כתב שרת ביומנו: "מי החליט?" אפשר להניח שבן-גוריון הוא שהחליט, כי כשחזר ברגמן מנסיעתו לפריס הוא מיהר לדווח לבן-גוריון בשדה בוקר,⁴³ ומסקנתם המשותפת של השניים הייתה "ההכרח בחיזוקו של חמ"ד. תשובתנו לזיונם של הערבים צריכה להיות [...] הגברה רצינית של יכולת חמ"ד".⁴⁴

בעניין זה לבון, כשר ביטחון, שמר על קשר הדוק עם שרת, שהיה מעורב בתחום הגרעיני (שרת, 1978: 235). בנקודה מהותית זו תמך לבון בשרת, שרצה להשיג כור מארצות הברית - כפשרה בין סמבורסקי, שדחף למחקר טהור, לבין ברגמן, שחתר לשיתוף פעולה עם צרפת בתחום המחקר הגרעיני הצבאי (שרת, 1978: 604). גם שר הפיתוח דב יוסף היה מעורב במאמצים לפיתוח המחקר הגרעיני ולהפקת האורניום מפוספטים.⁴⁵ בוועדת החוץ והביטחון חשו ברגמן, פרס ומרדור באהדה גדולה למגמתם בפיתוח המחקר הלא קונוונציונלי באגף מחקר ותיכון.⁴⁶

הודות לפיתוח של דוסטרובסקי בתחום המים הכבדים והפוספטים קיבל ברגמן "קלפים" ישראליים שיהיה אפשר לקבל עבורם תמורה מהצרפתים ומהבריטים. ב-15 בנובמבר 1954 חשף אבא אבן באו"ם כי ישראל השיגה הישג ניכר במחקר האטומי, וסיפר כי מנהל מחלקת האיזוטופים במכון ויצמן ברחובות, ד"ר דוסטרובסקי, הצליח להפיק מים כבדים במפעל ניסיוני של המכון. אבן נשא דברים לאחר נציג צרפת ז'יל מוש, שהזכיר בנאומו את שיתוף כוח ההמצאה הישראלית עם הטכנולוגיה הצרפתית (נאור, 1987: 76). אבן תמה על ממשלת צרפת, שחשפה בעצרת האו"ם את ההסכם בינה לבין ישראל שהקנה לצרפתים זכות להשתמש בידע של ישראל לייצור מים כבדים. נציג צרפת ז'יל מוש הצהיר כי בכוונת ממשלתו לעבור בהקדם לייצור עצמי, על פי התהליך שהומצא בישראל. אבא אבן נשא נאום מרשים ביותר; אפילו שארל מאליק, נציג לבנון באו"ם, הביע התרשמותו (מרדור, 1981: 109). נראה שהייתה מחלוקת במשלחת, ואבן החליט להרחיב בנאומו על הנושא הזה בניגוד לדעת אחרים.

43 יומן בן-גוריון 20.8.1954.

44 יומן נחמיה ארגוב 23.8.1954. א.צ.

45 דב יוסף לאלהיה אילת, 30.6.1954, ג"מ 707/11.

46 ביחס לפרוטוקול ועדת החוץ והביטחון מיום 28.12.1954. ראו מרדור, רפא"ל, עמ' 119.

שר הביטחון לבון שאף לדיסקרטיות מוחלטת בכל הנוגע ליכולות הגרעיניות של ישראל. הוא לא הסתיר את הסתייגותו מדברי אבן, ואף התפרץ כלפי מיופה הכוח האמריקני, פרנסיס ראסל, בדבר הגוזמאות שהפריח אבן לגבי חקר האטום בישראל. אפשר להניח שלבון רצה לטשטש את הגילויים של אבן. הוא תבע ממשרד החוץ לדעת מי נתן לאבן את החומר המפורט בענייני הגרעין שבו השתמש בנאומו, והביע מורת רוח בפני ראש הממשלה על המידע שנמסר לאבן ועל ניפוח העניין. הרי רק זמן קצר קודם לכן הוחלט במטה משרד הביטחון להמליץ בפני שרת שישראל לא תצטרף לארגון האירופי לחקר גרעיני.⁴⁷ בניגוד ללבון, שרתח על חשיפת הסודות ועל ההגזמות בדברי השגריר אבן, פרס לא התכוון להשאיר את התהילה על ההישגים הגרעיניים של ישראל בידי אבן (צור, 1968: 102), במיוחד לאחר שזה הפך את במת האו"ם "לבמת תעמולה למכון ויצמן"⁴⁸ וכך לא פרסם ברבים את תרומתו המכרעת של משרד הביטחון. בישיבה השבועית עם לבון ב-18.11.54 הציע פרס לקיים יום עיון בנושא האנרגיה האטומית בהשתתפות שרי ממשלה, מספר אנשי ציבור, פקידים וקצינים גבוהים. לבון דחה את ההצעה.⁴⁹

כיוון שכך, ובניגוד למדיניות שרת-לבון להנמיך פרופיל, פורסמה מיד לאחר מכן בגיליון "במחנה" מ-25.11.54 הכתבה "על סף התקופה האטומית". בראש הכתבה הועמדו שתי תמונות גדולות - בראשונה מופיע בן-גוריון בבגדי חאקי אופייניים ומתחתיו הכיתוב: "אבי הרעיון והתוכנית בסיוור במחצבי הנגב"; ובשנייה ברגמן העומד במעבדה ליד מבחנות עם הכיתוב: "ד"ר ארנסט דוד ברגמן, יו"ר הוועדה לאנרגיה אטומית". בין השאר נכתב בכתבה כך: "כפצצה אטומית ממש נפל הדבר בעיתונות בשבוע שעבר. נקודת המוקד שממנה יצאה ההתפוצצות היה הבניין המפואר של האו"ם בניו יורק. הצהרותיהם של נציגי צרפת וישראל באו"ם, ז'יל מוק ואבא אבן על שיתוף הפעולה בין מדינותיהם בשדה המחקר האטומי, הכו גלים בכמה מבירות העולם - פריז, לונדון, וושינגטון, מוסקבה וקהיר. אך יותר מכל הפעיעו את לבבות הישראלים. ישראל יצרה מים כבדים, הפיקה אורניום. ישראל מסוגלת לתרום תרומה ממשית לייצור אנרגיה אטומית".

התגליות הגרעיניות יוחסו כמובן ל"העזה" של בן-גוריון. "העיז אדם שההעזה הייתה אישיותו. היה זה האיש שכיום עדיין לא ניתן לדעת ולהעריך את כל אשר עשה להקמת המדינה וכינונה בשנים הגורליות שלאחר מלחמת העולם השנייה -

47 מטה שה"ב (שר הביטחון), 9.9.1954, א.א.צ. 890/73/2163.

48 טדי קולק לוויקטור זלקינד, 19.11.1954, ג"מ 5454/1848.

49 מטה שה"ב 18.11.1954, א.א.צ. 890/73/2163.

דוד בן גוריון. איך העזנו להיכנס לתחומם של הגדולים? כדי לקבל תשובה לשאלה זו דפקנו לפני ימים מספר על דלת הצריף בשדה בוקר. 'אתם החיילים, אינכם צריכים לשאול איך העזנו', השיב בן גוריון, 'אתם העזתם לעמוד ב-1948 בפני הערבים. אלו שנטלו את הגורל בידם והכריעו את הכף להקמת המדינה, הם שראו במחקר השימושי של אנרגיה אטומית צורך ממשי למדינת ישראל'."

בכתבה לא חסרו רמזים לכיוון מי שלא היה מעוניין במחקר הגרעיני מטעמי חיסכון. "גם אצלנו לא היו חסרים אנשים 'מעשים' אשר פקפקו אם ההוצאות הגדולות יצדיקו בסופו את המאמץ. כי עוד מראש היה ברור דבר אחד: יהיה צורך באמצעים רבים. אנשי הכספים נכנעו ל'שיגעון' של בן גוריון. כיצד התחיל הדבר? בדו"חות חיל המדע של צה"ל, אשר הלך בעקבות הכוחות המנצחים, הועלו בתוך עפרות הפוספאטים בכל מקום הימצאם. מה שבא בעקבות הדוחות סופר בשבוע שעבר למאזיני 'קול ישראל' מאת פרופסור א"ד ברגמן, ראש 'הוועדה לאנרגיה אטומית'". ברגמן הביע הערצה לבן-גוריון: "ברטט כבוד מעלה אני את השם של אותו איש, אשר גם בשטח זה יצר יש מאין - מר דוד בן גוריון. הוא סמך את ידיו על תוכנית שהובאה לפניו על ידי קומץ אנשים צעירים, אשר לא הצטרפו להססנים ולספקנים, כי אם יזמו את 'הוועדה לאנרגיה אטומית', ועודד את עבודתנו בחזון ובאהבה".

ברגמן סיפר שהפקת מעט אורניום מהטונות הרבות של הפוספטים שישראל חוצבת נעשית בשיטה שכבר נוסתה במתקן חצי חרושת, והוא סבר שיש סיכויים טובים לכך שמדינת ישראל תוכל לייצר אורניום בקנה מידה תעשייתי בעתיד הלא רחוק. בן-גוריון טען שהוא רואה באנרגיה האטומית את מנוף הפיתוח הענקי שישקה את הנגב כולו. לעיתונאים שביקרו בשדה בוקר אמר בן-גוריון שמומחים עדיין לא מצאו פתרון כלכלי להעברת מי הצפון לשטחי הנגב הדרומי למטרות השקיה, אולם השימוש באנרגיה אטומית עשוי לפתור את הבעיה. מעריצי בן-גוריון גלגו על אנשי המעשה כביכול, המתייחסים להשקיית הנגב באמצעות הכוח הגרעיני כ"עוד שיגעון" של בן-גוריון.

ב"במחנה" העלו על נס את חזון הפוספטים המפיקים אורניום, ולמרות הכותרות השמנות על "מעטה הסודיות" סופר על תכניות הגרעין כ"שיגעון" של בן-גוריון. הכתבה יצרה רושם שבן-גוריון הוא המניע מאחורי כל המחקר הגרעיני במוסדות המדע בישראל: למן הטכניון ועד האוניברסיטה ומכון ויצמן למדע, ובעיקר האגף למחקר ותיכון של משרד הביטחון. הובא לידיעת הקוראים שנחתם הסכם רשמי בין הוועדות האטומיות של צרפת וישראל, שחוקרים ישראלים הביאו את ההצעות הישראליות לצרפת ושחוקרים צרפתים עבדו ועובדים במתקנים ישראלים. לאחר שלבון הטיף מוסר לאבן בוודאי לא היה לו נוח למצוא את

הכתבה הזאת ב"במחנה". למי שעמד מאחורי הכתבה היה חשוב להדגיש לא רק כי "כוח ההמצאה המדעי של ישראל בשטח האטומי הגיע לשיאו האחד בפיתוח שיטות לייצור מים כבדים - אחד משני חומרי היסוד בכור האטומי", אלא בעיקר את "עיבוד שיטה להפקת אוראניום מן הפוספאטים והקמת מתקן חצי חרושתי למטרת ניסויים תעשייתיים", ולהבליט את חלקו של אגף מחקר ותיכון במשרד הביטחון בהפקת מים כבדים; אם כי בכתבה גם נאמר שד"ר דוסטובסקי המציא את השיטה להפקת מים כבדים בין כותלי המעבדות של המחלקה למחקר באיזוטופים במכון ויצמן, שבראשה הוא עמד מאז שנת 1948. מכל מקום בישרה הכתבה כי "המדינה עומדת על סף תקופה אטומית", וכמובן הדגישה את המגמה של פיתוח גרעיני רק לצורכי שלום (מנדלסון ולוינסון, 1954). כעבור שבוע דאג "במחנה" לפרסם את העובדה ששמעון פרס, המנהל הכללי של משרד הביטחון, נמנה עם חברי הוועדה לאנרגיה אטומית.

בוועידה הבין-לאומית לענייני גרעין שנערכה בז'נווה בלטה נוכחות מסיבית של מדענים יהודים במשלחות - כ-300 מתוך 1,400 המדענים שהשתתפו בה, ו"ישראל נמנתה עם תריסר המדינות המתקדמות במחקר הגרעיני". אך אליה וקוץ בה: לדברי שרת, "נתגלו במעמדנו פיגורים ממאירים ומחפירים. ארגונה המרושל והבלתי מאוזן של ועדת חקר האטום שלנו נתן אותותיו באופייה הפגום והמרוסק של עבודתו. איתן (ולטר איתן, מנכ"ל משרד החוץ - א.ר.) מתריע זה כבר על ליקויים חמורים אלה ותובע להדיח את א"ד ברגמן מתפקיד היו"ר ולמנות במקומו אדם בעל היקף משקי וחברתי וכן להעניק לוועדה מעמד עצמאי. א"ד ברגמן הוא כימאי השוקע עצמו במחקר ובהוראה ואין ביכולתו להקיף את הבעיה". המחקר הוזנח, לפחות בכל הנוגע לניצול חומרים ותהליכים מסוימים לקידום החקלאות והתעשייה (שרת, 1978: 1154). לבון, כפי שראינו, היה שותף לשרת בביקורת על א"ד ברגמן.

הקשר בין המדיניות הגרעינית לאוריינטציה על צרפת

מה הייתה המדיניות הגרעינית הצרפתית? "אוטונומיה" גרעינית מארה"ב. מחייבי כוח ההרתעה הגרעיני העצמאי הצרפתי, מדינאים ואנשי צבא, טענו כי כוח גרעיני חיוני לאינטרסים הלאומיים של צרפת מכיוון שהוא יאפשר לה לא להיות כפופה לארה"ב. לימים טען הגנרל גלואה, מתכנן האסטרטגיה הגרעינית הצרפתית וממעצבי מדיניותו של דה-גול, כי המדיניות האמריקנית מכוונת להקפאת המצב הקיים המאפשר לה ולבריה"מ לחלק ביניהן את העולם; כשיהיה לצרפת כוח

גרעיני עצמאי משלה תוכל לאלץ את בעלת בריתה - ארה"ב - להגן על אירופה כנגד הלחץ הסובייטי. בבסיס התזה/אסטרטגיה הצרפתית עמדה ההנחה שכמה פצצות גרעיניות שתשלח צרפת לעבר רוסיה יאלצו את האחרונה להגיב באופן דומה וכך ארה"ב תיאלץ להתערב; ומכאן חשיבותו הרבה של כוח ההרתעה.

המדיניות הגרעינית הצרפתית התעטפה בטיעוני ה"אוטונומיה" וה"כפיפות". מאחורי חילוקי הדעות עמדה השאלה אם הפסקת הניסויים ומניעת הרחבת המועדון הגרעיני יהיו מחסום יעיל בפני הסכנה של התלקחות מלחמה גרעינית. גם צרפת לא חשבה שתגן על עצמה לבדה במלחמה גרעינית טוטלית, תהא יכולתה הגרעינית אשר תהא. בהקשר זה ניתן לדבר על עצמאותה של ארה"ב לא פחות מאשר על "עצמאות" צרפת, שהרי על פי מחייבי החימוש הגרעיני הצרפתי במקרה של מלחמה גרעינית תוכתב המדיניות האמריקנית על ידי ממשלת צרפת ואף גורל ארה"ב יוכרע על ידה, בניגוד גמור לקו המדיני של ממשלת ארה"ב. בכל מקרה, כפי שאנו רואים, למדיניות צרפתית זו נמצאו שותפים ומתנגדים בהנהגה הישראלית.

שובו של בן-גוריון לשלטון ניתנה חשיבות מחודשת לנושא הגרעיני ולנושאים המדעיים הקרובים אליו בכל הנוגע לפיתוח שימושים צבאיים. לבון הוצג כמי שאינו מבין את חשיבות המחקר, בעוד שבן-גוריון, בדבריו ב-16 בדצמבר 1954 בכינוס ב"אוהלו", דיבר על "פיתוח המדע" ועל כך שבינו לבין א"ד ברגמן שררה הבנה שמדובר בפיתוח אופציה גרעינית, "ששניהם הגו בה מכבר".⁵⁰ מחברי הביוגרפיה של ברגמן מציינים שעם חזרתו של בן גוריון לראשות הממשלה הוא "החזיר על כנה את התוכנית [הגרעינית], הפעם עם מטרה ארוכת טווח ומפורשת (explicit) ולא מרומזת (implicit) לפתח נשק גרעיני" (Jensen, Fenichel and Orchin, 2011: 200). טענותיו של בן גוריון נגד שר הביטחון הקודם קיבלו גם צידוק כלכלי שכן "מיליונים אחדים בשטח זה עלולים לחסוך לנו עשרות מיליונים", כפי שקבע בן גוריון.⁵¹

מי שבן-גוריון כינה בזלזול "אנשי המעשה" בסיעת מפא"י בכנסת לא התפעלו במיוחד מתנופת הפיתוח, בטענה שההשקעות החשאיות בתחום הגרעיני גורעות מההשקעות בחיפושי נפט או בפיתוח מחצבים תעשייתיים כמו אשלג. ספיר טען שהאורניום יכול לחכות עוד שנה, גם אם משרד הביטחון מעוניין בהפקת אורניום מהפוספטים. "אינני מתרגש מן המילה המצלצלת הזאת [...] אני מציע למדינה

⁵⁰ אהרונסון, נשק גרעיני במזרח התיכון, עמ' 27. בן, "הפרויקט שלפני האופציה הגרעינית".

⁵¹ פרוטוקול ועדת החוץ והביטחון, 7.6.1955.

להשקיע את הדולרים באשלג [...] גם אם משרד הביטחון מבקש זאת".⁵² גם אשכול הסכים עם ספיר, וטען שהמיליונים שמוציאים על מחקר האטום והמים הכבדים מכבידים על תקציב המדינה ואינם תורמים לחברה.⁵³ למעשה, מקימי הכור הגרעיני העצמאי ידאגו בעתיד לגייס כספים עבורו "מהצד", כלומר לא דרך התקציב המאושר בכנסת; פרס יגייס למטרה זו 40 מיליון דולר - כמחצית עלותו של הכור (Peres, 1995: 157).

לבון צידד בהתקשרות מקיפה ככל האפשר עם האמריקנים, שבהדרגה החלו לסייע למדינות אחרות בפיתוח הגרעיני בעזרת כורים גרעיניים ניסיוניים,⁵⁴ אך תוך הקפדה על אי הפצת הנשק הגרעיני.⁵⁵ נטיית לבון, כמו של רבים בצמרת מפא"י ורבים מהמדענים, הייתה מנוגדת למדיניות הגרעינית האנטי-אמריקנית והפרו-צרפתית של ברגמן ושל פרס (כהן, 2000: 39). לאחר שנוכחו כי האמריקנים אינם מעוניינים במיוחד אישרו שרת ולבון כאחד את ההתקשרות הגרעינית עם הצרפתים והבריטים למכירת שני הפטנטים החשובים שנזכרו לעיל - פטנט שפיתחו דוסטובסקי וחבריו לייצור מים כבדים ופטנט להפקת אורניום מפוספטים.

ואומנם, לא עבר שבוע מהתפטרות לבון ממשרד הביטחון ושיבת בן-גוריון בפברואר 1955, והאוריינטציה השתנתה. ברגמן שלח הוראות לשגרירות בווינגטון האוסרות מגעים כלשהם בתחום הגרעיני עם ארצות הברית.⁵⁶ למעשה לא היה זה וטו על הידברות עם ארה"ב בתחום הגרעיני אלא וטו על מעורבות משרד החוץ הישראלי בהידברות זו. היבט נוסף של תחום הפיתוח הגרעיני נגע ליחסים שבין סגל שגרירות ישראל בארה"ב לבין ברגמן ואנשיו, שנקשרו באופן בלעדי לצרפת. ברגמן לא הכיר בוויקטור זלקינד, איש מכון ויצמן שניהן כנספח המדעי בשגרירות ישראל בארה"ב,⁵⁷ והאשים את ראובן שילוח ואנשיו שניהלו על דעת עצמם מגעים עם האמריקנים בנושא הגרעיני. שילוח הודה שאכן בא בדברים עם המומחה האמריקני לפיתוח גרעיני למטרות שלום, כדי שישראל לא תקופח אם האמריקנים יהיו מוכנים לשתף פעולה בתחום זה. שילוח טען כי האמריקנים רמזו לישראלים בווינגטון על אפשרות של מחקר גרעיני והישראלים לא יכלו להתייחס אליה "כי לא היו לנו הוראות". שילוח לא

52 פרטוקול סיעת מפא"י בכנסת, 24.1.1955, 11-2-6.

53 שם.

54 סיכומי הישיבה השבועית אצל שר הביטחון, 22.7.1954, א.צ. 6/1170/83.

55 לבון בכנס מסבירים של מפא"י, 18.5.1955; לבון, **בנתיבי עיון ומאבק**, עמ' 158.

56 ברגמן לאיתן, 17.2.1955, שילוח למשרד, 14.3.1955, איתן לאבן, 28.2.1955, ג"מ 4374/20.

57 שילוח למשרד, 14.3.1955, ג"מ 4374/20.

תיאר לעצמו שמדיניות ישראל שוללת התקשרות עם ארה"ב בתחום הגרעיני; הוא ידע שלבון לא סתם את הגולל על הקשרים עם ארה"ב, מה גם שהתנהל משא ומתן עם חברה אמריקנית (Babcock Wilcox) העוסקת בבניין כורים, שנתבקשה להגיש הצעה לבניין כור בארץ. ברגמן עמד על דעתו שהוחלט שישראל לא תתקשר עם ארה"ב בתחום הגרעיני באמצעות משרד החוץ.⁵⁸

ולטר איתן, מנכ"ל משרד החוץ, חזר על דברי ברגמן: "אין זו בהחלט מדיניותנו להתקשר בשטח זה עם גורם כלשהו בארה"ב, ודיבורים כלשהם על רכישה אפשרית על ידינו של ריאקטור (כור - א.ר.) קטן בארה"ב הינם מסוכנים מאוד. אם מישהו רוצה לערער על מדיניות זו של אי התקשרות עם ארה"ב [...] יעלה את טענותיו על הכתב וישלחן אלי לשם העברה לוועדה לאנרגיה אטומית, שתענין בהם בכובד ראש". איתן קבע - ללא ספק לאחר שנועץ עם שרת - כי "הרשות היחידה היא הוועדה לאנרגיה אטומית".⁵⁹ ובאמת מי שנשאו ונתנו עם האמריקנים היו מדענים ישראלים ולא השגרירות.

ריכוז המו"מ בתחומי הוועדה לאנרגיה אטומית לא מנע את חילוקי הדעות הקשים בין המדענים לבין ברגמן (כהן, 2000: 70-71), שבגנים התייצבו המדענים כהן, סמבורסקי ורקח בפני שרת והודיעו על התפטרותם מחברות בוועדה לאנרגיה אטומית כמחאה על צורת הניהול של ברגמן. לימים ייקנה הכור הקטן בארה"ב וישמש לצורכי מחקר. ההזדקקות לארה"ב בתחומי המחקר הגרעיני לא תיפסק.⁶⁰

לבון היה אחד המכשולים. סילוקו הכשיר את הצירוף הגרעיני-צרפתי, יחד עם התרחבות האימפריה של משרד הביטחון. סמוך להדחת לבון שיגר פרס הודעה דחופה למרדור וקרא לו לשוב לעבודה במשרד הביטחון שממנה פרש בזמן כהונת לבון, ובאפריל 1955 מונה מרדור למנהל האדמיניסטרטיבי של אגף מחקר ותיכון. אחרי שיבת בן-גוריון לשלטון הוא הפיתוח של נשק לא קונוונציונלי מכל הסוגים, וההכרעה בתחומים אלה רוכזה בידי בן-גוריון לבדו.

שרת ולבון היו ספקנים באשר ליישומים האפשריים של המדע הגרעיני בישראל. הם היו מודעים לעניין הגרעיני בעולם, והצטערו על האשליות שהתבדו לאחר מלחמת העולם. לבון דיבר במרירות על הפער בין השאיפות הרמות למציאות. "לפני עינינו ממש מתהווה תהליך חדש, שאיש לא יכול לראות את מסקנותיו

58 ברגמן לאיתן, 17.2.1955, ג"מ 4374/20.

59 איתן לאבן, 28.2.1955, ג"מ 4374/20.

60 חיים יערי לרלף גולדמן, הלשכה לסיוע טכני, משרד ראש הממשלה, ירושלים, 7.12.1954, ג"מ 388/1.

הסופיות. קרה דבר וקבוצת מלומדים המציאה המצאה מדעית איך לפוצץ את האטום [...] קודם כל יצרו את הנשק האטומי ומהנשק האטומי הגיעו לנשק מימני. איש אינו יודע לאיזה נשק עלולים להגיע בעוד כמה שנים. ההמצאה הזאת החרידה את העולם כולו, מפני שהעולם התחיל פתאום לחשוב, להבין ולהרגיש שהשאלה המרכזית הזאת תופסת שאלה אחרת: השאלה הפשוטה אם בכלל נתקיים. יש פה שינוי ערכים רציני ביותר. ייתכן מאוד שזו ראשית התעוררות ההכרה העמוקה בלב העולם כולו שמשחקים כבר הפעם לא בחמישה מיליון ובעשרה מיליון קורבנות, ולא בהרס כזה ואחר, כי אם בעצם קיומו של המין האנושי. ייתכן שכתוצאה מזה האנשים נעשו קצת יותר מרוסנים. נולדת מעין ענוותנות, הנובעת אמנם מהפחד מפני הבלתי ידוע, אבל ענוותנות מחנכת. ייתכן שהיא מתחילה לסלול איזה כביש או שבילים חדשים. על כל פנים קיים עולם אחד. בשבילנו כיהודים, על אחת כמה וכמה קיים עולם אחד. יכולים להיות בתוכו פילוגים כאלה ואחרים, חלק של העולם יכול להיות סגור ומסוגר בפנינו, אבל בשבילנו בתור עם יהודי מפוזר - העולם הינו ויהיה אחד".⁶¹

בן-גוריון וחסידיו צידדו בעמדה מנוגדת; הם ראו בעוצמה הגרעינית הצבאית ובעוצמה הבלתי קונוונציונלית מבחן לריבונותה של ישראל. מוניה מרדור, שירש את שלהבת פריאר בניהול האדמיניסטרטיבי של אמ"ת ב-1955, ניסח זאת כך: "המשמעות המוסרית והמדינית של החימוש הגרעיני היא כי המדינות המוותרות על נשק גרעיני ומימני, כאילו השלימו עם המעמד של מדינות חסות" (מרדור, 1981: 36).

העימות בין לבון לפרס בתחום הבעלות של משרד הביטחון על הפיתוח המדעי היה משולב בתפיסה הכוללת על משרד הביטחון כמוקד היוזמה בישראל. פרס חשב את כל המתנגדים לריכוז היוזמות בתחום הגרעין והמדע במשרד הביטחון לקצרי רואי. משלא היה יכול להתווכח בגלוי על האופציה הגרעינית הוא דיבר על הנעשה בצרפת, והתכוון לישראל:

"הטילים והנשק האטומי ביטלו בבת אחת - כמעט לחלוטין - את ערכם של האימפריות, הבסיסים, גודל הצבאות, ואפילו את ערכם של הבריתות [...] לצרפת כמו מנהיגים שראו בבהירות, ובזמן, את המשמעות המפתעת הזאת - ולא היססו להסיר מסקנות מרחיקות לכת. ראינו כיצד מנהיגיה של צרפת מתפרקים מיתרונות קודמים, שהפכו למועקות בעולם המודרני - ומאמצים לעצמם, ועל אחריותם, את האפשרות החדשות שצמחו בתחום המדע. מאמצה העצמי של צרפת עורר בתחילה הרבה לגלוג [...] אמרו שצרפת קטנה מכדי להתמודד עם

⁶¹ לבון בכנס מסבירים של מפא"י, 18.5.1955; לבון, **בנתיבי עיון ומאבק**, עמ' 158.

אתגר זה. טענו שהיא ענייה מכדי לשלם את המחיר הנדרש. הצהירו שהיא איננה אחראית דייה לשאת בנטל המדיני הכרוך בבעלות אטומית. ברם, צרפת הוכיחה שגם הלגלוג וגם הביקורת היו מוקדמים [...] אם היא הייתה קטנה מדי להכיל עוצמה אטומית - הרי העוצמה האטומית הגדילה את מימדה וערכה. אם הייתה ענייה מדי, הנה היא הקימה רשת כורים ומתקני הפרדה, ולא רק שלא רוששה את עצמה, אלא גם כאילו הזריקה לתוכה סם חיים חדש של מחקר וטכנולוגיה, שהביאו לאינטנסיפיקציה ומודרניזציה של כל מערכת של התעשייה והמחקר שלה. ואשר למצבה המדיני - הרי שכוחה האטומי תרם לעיצוב דיוקנה החדש כמדינה עצמאית, שוחרת שלום, ומכבדת עצמאותן וכוח שיפוטן של מדינות אחרות. לד"ר ב. גולדשמיט [...] חלק ניכר בחזונה [...] של צרפת [...] שיטה מקורית להפרדת פלוטוניום [...]” (גולדשמידט, 1965: 12-11).

מסתבר שלפני דימונה כבר הסתמנו קווי המחלוקת בתחום הגרעיני: התומכים בפיתוח צבאי מול התומכים בפיתוח אזרחי. לזכות זה הייתה השפעה מכרעת על מדיניות החוץ והוא שקבע את הגישה שאימצה ישראל במערכת העולמית: האם אוריינטציה צרפתית התומכת בהתחמשות גרעינית צבאית, או אוריינטציה אמריקנית השואפת לצמצם את תפוצת הנשק הגרעיני ותומכת בשימושים אזרחיים של האנרגיה הגרעינית. תחת סמאות שונות ו"חזון" ציוני בדמות הפרחת הנגב והתפלת מים, היו שכיוונו לחתירה לאופציה גרעינית ישראלית.

שמעון פרס טווה את החזון של השותפות הישראלית עם צרפת, שבסוף 1954 כבר הייתה מצויה במלחמה קולוניאלית עם מבקשי העצמאות באלג'יריה. השותפות נארגה בחוטי השתי הסמויים של דימונה ובחוטי הערב של הנשק הקונוונציונלי, והיא תצא לפועל רק לאחר שיסולקו שני המדינאים היריבים, לבון ושרת בעלי האוריינטציה האנטי-צרפתית, שהאמינו כי המעצמה המרכזית שעמה על ישראל להסתדר היא ארצות הברית, למרות כל הקשיים.

טוויית החוטים של פרס תגיע לשיאה ב"מבצע קדש" שנערך מאחורי גבה של הממשלה. אמת פשוטה זאת התמוססה עם השנים ויחד עמה אחת ממטרות העיקריות של המבצע: הספקת ציוד וטכנולוגיה גרעינית לישראל תמורת השתתפותה של ישראל בברית הבריטית-צרפתית להפלת משטרו של נאצר. ב-18 ביוני 1956 פיטר בן-גוריון את משה שרת מתפקיד שר החוץ על רקע חילוקי הדעות בין השניים, שהפריעו לבן-גוריון ליישם את מדיניותו שחתרה להתקרבות לחוגים הקולוניאליים בבריטניה ובצרפת. באותו זמן היו שתי האחרונות מצויות במלחמה נגד תנועות עממיות המבקשות את עצמאותה של אלג'יריה ונגד תנועות השחרור הערביות. עזיבתו של שרת סללה את הדרך למבצע קדש

באמצעות יצירת קשרים ובריתות עם צרפת ובריטניה, וכל זאת ללא ידיעת הממשלה וללא ידיעת שרת החוץ גולדה מאיר.

המשכה של המחלוקת הגרעינית - אפילו

החלטת ממשלת צרפת להעניק כור גרעיני לישראל השתלבה באסטרטגיה הכללית של ממשלת צרפת בהנהגתו של גי מולה ולאחר מכן בהנהגתו דה גול. מסיום מבצע קדש ועד שנת 1960 נבנה בחשאי "מפעל הטקסטיל" בנגב, וזאת בסודיות גמורה ובניגוד לדעתם של רוב ראשי מפא"י. במאי 1960, בעקבות לחציו של שר החוץ הצרפתי קוב דה מרוויל, חל שינוי במדיניות הצרפתית. ממשלת דה-גול הודיעה לשגריר ישראל בצרפת, ולטר איתן, כי לא תספק אורניום לכוור; כמו כן דרשו הצרפתים שישראל תדווח לעולם על בניית הכור בדימונה ותסכים לפיקוח זר עליו. בן-גוריון ודה-גול, בפגישתם ביוני אותה שנה, מצאו פשרה שלפיה ישראל תמשיך לבדה בבניית הכור אולם החברות הצרפתיות ימשיכו את עסקיהן עם ישראל. לאחר מספר חודשים הגיע פרס להסכם עם צרפת שלפיו היא תיסוג מדרישתה לפיקוח זר על דימונה.⁶² הסכם זה הציל את תכנית הפיתוח הגרעיני של ישראל מהתמוטטות והוא התקבל בניגוד לדעתם של גולדה מאיר, פנחס ספיר ואחרים (בר זוהר, 1997: 1388-1389).

המחלוקת המתוארת בעמודים האחרונים הייתה ראשיתה של המחלוקת על עתידו של פרויקט הגרעין הישראלי. עם הזמן, כשדימונה הפכה לעובדה קיימת, התקיים ויכוח על המדיניות הגרעינית שעל ישראל לנקוט. נדבך מרכזי במחלוקת היה השאלה אם ישראל צריכה לאמץ מדיניות "עמומה" בכל הקשור לפרויקט הגרעיני או שמא עליה לאמץ הרתעה גרעינית גלויה.⁶³ לאורך שנות השישים,

⁶² במחצית השנייה של שנות ה-60 הייתה צרפת מהמתנגדות הבולטות ביותר לאמנה למניעת הפצת נשק גרעיני (NPT). פרס, שהתנגד לחתימת ישראל על האמנה, ציין שאמנה זו, כדבריו, היא "הגרועה מכולן ועל ישראל לאמץ את עמדת צרפת, מאחר שכמו כל דבר צרפתי, יש בה גם היגיון וגם תקווה לישראל" (עיתון העיתונאים בת"א, 19.3.67).

⁶³ דיון על יתרונותיה של מדיניות העמימות הישראלית נמצא אצל עברון, יאיר, 1987. **הדילמה הגרעינית של ישראל**, רמת אפעל: יד טבנקין. השקפה הפוכה, הטוענת שעל ישראל לזנוח את מדיניות העמימות שראשיתה בחטא, ניתן למצוא אצל כהן, אבנר, 2005. **הטאבו האחרון - סוד המצב הגרעיני של ישראל ומה צריך לעשות איתו**, אור יהודה: כנרת זמורה-ביתן. לסיכום העמדות השונות ראו: רז, אדם, 2011. "נוכח איראן גרעינית: יתרונותיה של מדיניות העמימות הישראלית", **עידן אסטרטגי**, תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, כרך 14 גיליון 3, עמ' 15-27.

באופן הבולט ביותר, המחלוקת בין שתי הגישות המתוארות התבטאה פומבית במחלוקת על אוריינטציה צרפתית או אמריקנית.⁶⁴

שמעון פרס תיאר זאת כך: "התפתח בתוכנו וויכוח, שיצר במשך הזמן מעין שתי אסכולות. האחת, שהאמינה כי התקווה הטובה ביותר לצאת מן המבוכ מצויה בושינגטון; והאחרת, שטענה שיש לנסות ולפלט דרך גם לפאריס ובתוך פאריס. בראש האסכולה הראשונה, זו שענייה היו נשואות לארצות הברית, עמד משה שרת ז"ל [...] היה לו מה לסמוך בגישתו זו" (פרס, 1970: 29-30). שותפו הקרוב של פרס, משה דיין, קבע כי "התגבשו דעות חלוקות וגישות שונות אודות מדיניות הביטחון הקשורה ביחסי ישראל-צרפת. חילוקי דעות אלה נשמעו בקרב חוגי ציבור בישראל, ומדי פעם אף בממשלה, אשר באותה תקופה התחוללו בה חילופי ראש ממשלה, שרי החוץ ושרי הביטחון. המאמצים המיוחדים לרכש כוונו בעיקר לשתי כתובות: האחת, כתובתה של ידידה ותיקה - ארה"ב, והשנייה - צרפת, ומען זה הופיע באותה תקופה. השוני בגישותיהן של מדינות אלה היה יסודי, ובעקבותיו נתחדדו חילוקי הדעות בין הקובעים את מדיניות הביטחון בשאלות המדיניות והבטחוניות [...]" (אדר, 2004: 23).

לאחר מבצע קדש, בשיחה שנערכה באוקטובר 1957 בבית ברל, ניסה שרת לחדור לעומקם של רעיונות וערכים ולהציג את שורש הוויכוח בין הגישות השונות לחימושה של ישראל ולמדיניות הביטחון שלה: "גישה אחת אומרת שהערבים מבינים רק לשון של כוח, מדינת ישראל היא כה קטנה, כה בודדה, היא כה חלשה, שאם לא תכפיל את הכוח הממשי שלה במקדם גבוה מאוד של פעילות מופגנת - רעה נגד פניה - מדינת ישראל צריכה מזמן לזמן, להוכיח בעליל, כי היא חזקה והיא מסוגלת ונכונה להשתמש בכוח באופן מוחץ ויעיל מאוד. אם לא תוכיח זאת יבלעו אותה, היא עלולה להימחות מעל פני האדמה. ואשר לעניין השלום, אומרת גישה זו - הוא בין כה וכה מפוקפק, על כל פנים רחוק מאוד. אם יבוא השלום, הוא יבוא רק אם ישתכנעו, שאי אפשר להכריע את המדינה הזאת. יש יתר סיכויים שיבוא באמצעות שכנוע שבכוח מאשר באמצעות דיבורים על רצונה הכן והאמיתי של ישראל לשלום. בעיית השלום אינה צריכה לכן להופיע כשיקול מסייג, כאשר עומדת על הפרק שאלה של הפגנת כוח בקנה מידה גדול למען פתרון בעיית ביטחון שוטף. אם פעולות אלה, מעשי-תגמול, מלבנות מחדש את השנאה, אין להיבהל מזה; האש מלוכה ממילא... לעומת זאת, אם נמנע מתגובה חריפה מחשש ליבוי נוסף, יצא שכרינו בהפסדנו.

⁶⁴ לדיון על המאבק בין האוריינטציות השונות ראו א.גשר, "המערך העולמי החדש", מן היסוד, 1963-1.8.1963-27.6. ארבעת המאמרים הללו נכתבו בפסבדונים. הם חשובים במיוחד לעניינו מכיוון שלבון הקדים למאמרים מספר מילים ובכך הדגיש את חשיבותם. ראו כפכפי, לבון, עמ' 408.

מה אומרת הגישה השנייה? אסור שייעלם מחשבוננו, אף לרגע אחד, עניין השלום. אין זה רק חשבון מדיני; בטווח הארוך זה חשבון בטחוני מכריע. בלי להפחית משיקולי ביטחון שוטף, עלינו להביא תמיד את עניין השלום במערכת חישובינו; עלינו לרסן את תגובותינו. ועומדת תמיד השאלה: האם באמת הוכח כי מעשי-התגמול פותרים את בעיית הביטחון שלשמה נועדו?⁶⁵

עם גילוי דימונה ופרסום הפרויקט הגרעיני (תמיד "על פי פרסומים זרים") התחדד הוויכוח ונקשר למאבקים פוליטיים נוספים. חגי אשד, שותפו לעט של שמעון פרס, מתייחס לוויכוח על הפרויקט הגרעיני בספרו "מי נתן את ההוראה" - העוסק בפרשת "עסק הביש" וב"פרשה" - במונחים של אסכולות. לדידו, ישנם ה"צעירים" שבראשם עומדים שמעון פרס ומשה דיין, ההולכים אחרי בן-גוריון. "עד להתפטרותו הסופית של בן גוריון ביוני 1963, תהיה המערכה למען השלמת הכור הגרעיני בדימונה אחת הסיבות העיקריות לדחיית ההתפטרות. זו הייתה אחת הסיבות העיקריות להמשך כהונתו ואחת המטרות העיקריות של קרב המאסף, קרב הנסיגה הכאוב וכפוי הטובה שעדיין נותר לבן גוריון למלא כראש ממשלה וכשר ביטחון לישראל" ובכל מקרה פרויקט זה היה כרוך "בהתגברות על התנגדות פנימית בישראל ואף בהשגת מימון [...] (אשד, 1979: 284).

מיכאל בר-זוהר, הביוגרף הרשמי של בן-גוריון, כותב כך: "הלחצים שנאלץ לעמוד בהם הזקן לא באו רק מארצות הברית. גם כמה מידידי הקרובים ביותר ובראשם גולדה מאיר, התווכחו עימו בלהט. גולדה חששה שעומות עם האמריקנים בנושא הכור בדימונה עלול להזיק ליחסים עם ארצות הברית. כמוה טען גם איסר הראל. [...] השנים הציעו לבן גוריון לנקוט צעדים מסוימים שפירושם המעשי היה חיסול התוכנית האטומית של ישראל. פעם אף הזעיקו גולדה ואיסר את שמעון פרס מביקור בסנגל להתייעצות דחופה בשדה בוקר בנושא הכור. אולם כמו שעמד בן גוריון בפני לחצו הכבד של קנדי מבחוקן, כך דחה את עתירותם העקשניות של שרת החוץ גולדה והממונה [...] פנחס ספיר אף הוא היה שותף לאזהרות האלה והתנגד לכור" (בר זוהר, 1997: 1522).

מול העמדה שייצגה אסכולת בן-גוריון עמדה אסכולה שנכון יהיה לתאר את יגאל אלון כעומד בראשה. לאורך כל שנות פעילותו היה אלון ממובילי הקו האנטי-גרעיני בפוליטיקה הישראלית והתנגד להכנסת המזרח התיכון לעידן הגרעיני. הראיונות שנערכו עמו זמן קצר לפני שנפטר מעידים עד כמה נשארה התנגדותו איתנה לאורך השנים: "אינני רואה כל סיבה שבעולם לקדם את

⁶⁵ הרצאתו של שרת הודפסה תחת השם "ישראל וערב - מלחמה ושלום" באות, שנה א, חוברת 1, ספטמבר 1966, עמ' 5-10.

התהליך, בייחוד שלנו יש יתרון מדעי טכנולוגי על פני כל העולם הערבי בתחום זה. מדוע לתת עילה לערבים להתקדם מהר יותר, ואני אינני מתעלם מהעובדה שהם חותרים לכך, כאשר לנו יש יתרון של זמן, יתרון מוחלט של זמן? אינני רואה סיבה! אני חושב את זה לשיקול דעת אסטרטגי אינפנטילי עד כדי פסילת האנשים האלה לעמוד בראש פירמידת ההכרעות המדינית והאסטרטגית. עד כדי כך! ואני לא אומר את זה, אינני אומר את זה בפומבי ואני מקווה שלא, לעולם לא אצטרך לומר את זה בפומבי. בעיני מספיק תפיסה כזאת כדי לפסול אדם!"⁶⁶ עד פטירתו בטרם עת היה אלון המבטא המובהק בכתב ובעל פה של האסכולה שהתנגדה לכניסתו של נשק גרעיני לאזור המזה"ת.⁶⁷ ביקורת זו של אלון כלפי אישים כפרס ודין הושמעה - לא בפומבי - בשנת 1979, אולם שרת קבע כבר בשנת 1957 דברים דומים על פרס: "אני שולל את פרס תכלית השלילה, ורואה בעליית קרנו קלקלה מוסרית ממארת ביותר. אקרע קריעה על המדינה אם אראנו יושב על כיסאו של שר בישראל" (שרת, 1978: 2301).

אם לאורך השנים התייחסו היסטוריונים ופרשנים ליגאל אלון לעומת משה דיין ושמעון פרס כנציגי הגישות השונות באסטרטגיה המדינית והביטחונית של ישראל, הרי שמטרתו של המאמר הנוכחי להראות שאת ה"שורשים" של תפיסתם של אלון, גלילי, רבין, גולדה ואחרים ניתן למצוא במדיניות משה שרת ופנחס לבון. המשך המחלוקת לאורך שנות השישים, שכבר הוצגה במספר חיבורים, היא אופרה אחרת, או מערכה נוספת באותה אופרה.

⁶⁶ מתוך ראיונות שנערכו עם יגאל אלון במכון דיוויס כשנה לפני מותו. שיחה מס' 19, 28.8.79, א-5001/21. ג"מ. באותו עניין ראו גם רז, אדם, 2009. "שותפות אינטרסים או חרב להשכיר? - אלון ו'אסכולת ששת הימים'", **לקראת הימים הבאים: לדרכו של יגאל אלון**, עמ' 246-273.

⁶⁷ על מדיניות הגרעין של אלון ניתן לקרוא אצל עברון, "יגאל אלון והסוגיה הגרעינית", **לקראת הימים הבאים**, עמ' 295-304. אני מוצא לנכון להביא את דבריו של ארנן "סיני" עזריהו, מי שהיה במשך שנים רבות איש סודו, יד ימינו ויועצו של ישראל גלילי ועם השנים גם יעץ לראשי ממשלה. עזריהו היה מהראשונים בארץ שעסקו בהיבטים הפוליטיים של תפוצת הנשק הגרעיני. בספרו הוא כותב "מאז 1945 ליוויתי את נושא הגרעין בהתהוותו. [...] בשנת 1954 פרסמתי בכתב העת של הקיבוץ המאוחד 'מבפנים', מאמר בשם 'פצצת האטום-משקלה הפוליטי והצבאי'. הרעיון המרכזי במאמר היה שטילים גרעיניים עשויים להביא להכרעה צבאית בתוך עשר דקות. אין זמן להתייעץ וכל המערכות הדמוקרטיות אינן רלוונטיות..." אני מביא את הדברים הללו מתוך עדויות רבות שבידי, שחורגות ממסגרת המאמר הנוכחי, כדי לקבוע שהתפיסה האסטרטגית של "אסכולת אלון" המשיכה את המדיניות הגרעינית של שרת ולבון והתפתחה במקביל אליה. הציטוט של עזריהו מתוך ערמוני, אורה, 2008. **חבר ואיש סוד: שיחות עם סיני**, יד טבנקין: הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 203. המאמר שעזריהו מציין התפרסם בכתב העת של הקיבוץ המאוחד, וראו עזריהו, ארנן, 1945. "פצצת האטום - משקלה הפוליטי והצבאי", **מבפנים** יז, חוברת ד, עמ' 623-632.

מקורות

- אבנימלך, משה, 1953. "חקירת חמ"ד בנגב", **הארץ**, 29.6.1953.
- אדר, בנקו, 2004. **מפלגה אחת שתי דרכים**, אורנים: חוג אורנים.
- אהרונוסון, שלמה, 1994. **נשק גרעיני במזרח התיכון**, ירושלים: אקדמון.
- אשד, חגי, 1979. **מי נתן את ההוראה**, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- בר זוהר, מיכאל, 1997. **בן גוריון**, תל אביב: עם עובד.
- גולדשמיט, ברטרנד, 1965. **ההרפתקה האטומית**, תרגום: בבה ינאי, תל אביב: מערכות.
- גריס, אמיר, 2009. "מנהיגות רוחנית וכוח פוליטי - המקרה של דוד בן גוריון", ישראל רוזנסון ועודד ישראלי (עורכים), **חיל ברוח - בטחון ומחשבה חינוכית בתקומת ישראל**, תל אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור, עמ' 90-147.
- וייסגל, מאיר, 1971. **עד כאן**, ירושלים: ויידנפלד וניקולסון.
- כהן, אבנר, 2000. **ישראל והפצצה**, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- ליבוביץ, ישעיהו, 1963. "החימוש הגרעיני מבחינת מדיניות פנים", **חימוש או פירוז אטומי, אסופת מאמרים בהוצאת הוועד לפירוז אטומי**, תל אביב: עמיקם, עמ' 135-143.
- לבוך, פנחס, 1968. **בנתיבי עיון ומאבק**, תל אביב: עם עובד.
- מלמן, יוסי, 1995. "רגע לפני הפיצוץ עם האמריקאים", **הארץ**, 10.12.1995.
- מנדלסון דניאל, ורינה לוינסון, 1954. "על סף תקופה אטומית", **במחנה**, 25.11.1954.
- מרדור, מוניה, 1981. **רפא"ל: בנתיבי המחקר והפיתוח לביטחון ישראל**, תל אביב: משרד הביטחון.
- נאור, מרדכי, 1987. **ספיר**, גבעתיים: פפירוס, עמ' 76.
- נאמן, יובל, 1995. "ישראל בעידן הנשק הגרעיני: איום והרתעה מעבר ל-1995", **נתיב** (5) 46: -42-35.
- פרס, שמעון, 1970. **קלע דוד**, ירושלים: וידנפלד וניקולסון.
- צור, יעקב, 1968. **יומן פאריס: המערכה הדיפלומטית בצרפת**, תל אביב: עם עובד.
- קציר, אפרים, 2008. **סיפור חיים**, ירושלים: כרמל.
- שטיין, גבריאל, 1964. "שיקול טכנולוגי ופיתוח גרעיני בישראל", **חימוש או פירוז אטומי**, עמ' 124-117.
- שנתון הממשלה תשי"ד, משרד הביטחון.
- שרת, משה, 1978. **יומן אישי**, תל אביב: ספרית מעריב.

Jensen, William B., Fenichel Henry, Orchin Milton, 2011. *Scientist in the Service of Israel*, Jerusalem: The Hebrew University Magnes Press.

Peres, Shimon, 1995. *Battling For Peace: Memoirs*, London: Orion.

מנחם רצון

הגות האמנה החברתית - תומס הובס וג'ון לוק: בין מתודולוגיה מדעית להרמנויטיקה מקראית

מטרת מאמר זה לבחון את אופן השילוב בין מתודולוגיה מדעית לבין הרמנויטיקה מקראית בכתיבי הוגי האמנה החברתית תומס הובס וג'ון לוק, ואת התייחסותם לדמות הממשל במדינה העברית (*republica Judaica*) או (*republica Israelis*) כמודל לחיקוי. הובס (1588-1679) ולוק (1632-1704) נחשבים להוגים הראשונים שכתבו מדע מדינה מודרני. הגותם המדינית הושפעה מהכתיבה המדעית בעת המודרנית, אך בה-בעת ניתן לראות שהם ניסו לבסס את תכני מסקנותיהם הפוליטיות על פירוש המקרא.

אין ספק שההקשר הפוליטי שבו חיו ופעלו שני ההוגים מילא תפקיד משמעותי בעיצוב הגותם המדינית. השקפת עולמם לגבי הממשל המדיני המתאים נגזרה מהמציאות הפוליטית האנגלית בתקופתם, וגם העובדה ששניהם היו אישים המעורבים בפוליטיקה, בעלי קשרים עם אישי שלטון וחברים באגודות פוליטיות היא בעלת חשיבות גדולה להבנת השקפתם המדינית.

הובס הוא מהוגי הדעות שעיצבו את כיווני התפתחותה של המחשבה המדינית בעת החדשה. הוא נולד בעיר ווסטפורט באנגליה, בן לכומר אנגליקני, וחי בתקופה סוערת מבחינה פוליטית ואינטלקטואלית. דודו העשיר מימן את לימודיו בקולג' מודלן באוקספורד ובתום לימודיו היה הובס המורה הפרטי של וויליאם קאוונדיש, בנו של הרוזן מדבונשייר. קשריו עם המשפחה אפשרו לו לבסס קשרים עם מדענים והוגים בני התקופה כמו פרנסיס בייקון, שממנו הושפע. בשנת 1634 יצא למסע באירופה עם הרוזן, ובין היתר פגש את גלילאו. בשנת 1642 פרצה באנגליה מלחמת אזרחים בין המלך לבין האצולה והפרלמנט, שחברו לפוריטנים, והיא הסתיימה בהדחת המלך צ'ארלס הראשון ובכינון רפובליקה פוריטנית בראשותו של אוליבר קרומוול. זמן קצר לפני מלחמת האזרחים הגיע הובס לצרפת ושם נעשה למורה של צ'ארלס השני, מלך אנגליה לעתיד. בגלל המצב הפוליטי באנגליה מצא לנכון למקד את כתיבתו בתחום הפוליטי ולא בפילוסופיה כללית. בשנת 1651 קיבל היתר לחזור לאנגליה, לאחר

שהמצב בה התייצב, ולאחר זמן קצר נקלע למחלוקת ולפולמוס משפיל עם הבישוף בראמהל בנושא חופש הרצון. לאחר הרסטורציה והדחת קרומוול חזר הובס לחצר המלוכה. בתקופת המגפה והשרפה הגדולה הועלתה הצעה בפרלמנט לאסור את האתיאיזם, תוך הצבעה על ספרו "לוייתן". לאחר זמן קצר ירד הנושא מסדר היום, ככל הנראה נוכח התערבות המלך, אולם נאסר על הובס לפרסם את דעותיו.

הובס הוא ראשון הוגי האמנה החברתית ורבים רואים בכתיבתו את ראשית ההגות המדינית המודרנית. הוא נתפס כראשון שהשתמש בשיטות חקירה ובמונחים מהמדעים המדויקים וממדעי הטבע, בהשפעתה המתודולוגית של המהפכה המדעית במתמטיקה ובפיסיקה בתקופתו, וכתב מדע מדינה בתור כתיבה שיטתית ביקורתית המבוססת על עקרונות מדעיים.¹ הובס אימץ מתודולוגיה מדעית שיטתית ובנה מודל לוגי היפותטי-תיאורטי אשר מתאר שלושה שלבים בהתפתחות הפוליטית: מצב טבעי, כיוון אמנה חברתית ומצב מדיני.

ג'ון לוק היה בן למשפחה פוריטנית מהעיר סומרסט באנגליה. אביו היה עורך דין שנלחם לצד הפרלמנט במלחמת האזרחים. הוא החל לימודיו בקולג' כרייסט צ'רץ' באוקספורד, קיבל פטור מהסמכה לכמורה וביכר ללמוד רפואה. כבר מצעירותו עמד במרכז הסערה הפוליטית והאינטלקטואלית באנגליה. הוא יצר קשרים עם מדענים מרכזיים בתקופתו, כמו הכימאי רוברט בויל ואייזיק ניוטון, התיידד עם אישים מה"חברה המלכותית" שנוסדה אז ונבחר לחבר האגודה ב-1668. בשנות השלושים לחייו עזב את אוקספורד והצטרף לבני ביתו של אנתוני אשלי קופר, הרוזן הראשון של שפטסברי, מייסד מפלגת הוויגים (Whig). לוק התמנה לעוזר כללי של הרוזן ובתקופת צ'ארלס השני, כשהיה הרוזן בעמדת השפעה ומונה ללורד צ'נסלור, כיהן לוק במשרה ממשלתית. בשנות השבעים של המאה ה-17 סייר בצרפת ופגש הוגים ומדענים. בשנת 1683 כתב נגד המלך צ'רלס השני ואחיו ג'יימס השני, וכנראה השתתף בקשר נגדם. מחשש להיעצר על ידי סוכנים בריטיים גלה לוק להולנד וכתב שם שלושה מחיבוריו הפוליטיים המרכזיים: "איגרת על הסובלנות" ו"שתי מסות על הממשל". מניחים שהחיבורים נכתבו כעשר שנים לפני שראו אור, ולוק עיכב את פרסומם מחשש שיואשם בבגידה. בשנת 1689, לאחר שוויליאם מאורנג' הדיח את ג'יימס השני, חזר לוק

¹ כתבי תומס הובס בהגות מדינית: *לוייתן* (*Leviathan*); *יסודות החוק* (*Elements of Law*); *על האזרח* (*De Cive*); *בהמות* (*Behemoth*). ראו בסוף המאמר את רשימת הפרסומים של כתביו שבהם נעשה שימוש במאמר זה. ההפניות לכתביו מופיעות תוך ציון הפרק בספר המקורי והעמוד בספר המתורגם, אם יש כזה.

לאנגליה. הוא המשיך לכתוב ושב לכהן במשרות ממשלתיות - כיועץ כלכלי וכמזכיר מועצת המסחר והמושבות (1696-1700). למותר לציין שעובדה זו, בהקשר של ההתיישבות האנגלית באמריקה, מילאה תפקיד מרכזי בעיצוב השקפת עולמו של לוק בנושא הקניין.

הגותו הליברלית של לוק² השפיעה רבות על הוגים בתקופתו. רעיונותיו תרמו להצדקה התיאורטית של המהפכה הצרפתית ומצאו ביטוי במגילת העצמאות ובחוקה של ארה"ב. ניתן לראות את תורתו המדינית הליברלית של לוק כפולמוס עם הגותו הפרו-מלוכנית האבסולוטית של הובס. בגלל הצורך להתמודד עם הובס, לוק האמפיריציסט היה חייב להשתמש במתודולוגיה ובמונחים דומים; אי לכך אימץ את המודל התלת-שלבי של הובס בדבר מצב טבע, כינון אמנה ומצב מדיני.³

מאמר זה בא להוכיח שלמרות הגישה המדעית של שני ההוגים והסתייגותם מהסכולסטיקה, הרי שהגותם מבוססת על הרמנויטיקה - פרשנות כתבי הקודש. בהתאם למגמה הרווחת של ההבראיזם הפוליטי במאה ה-16 ובמאה ה-17, שניהם נשענים על התנ"ך לחיזוק עמדתם, הן כדבר האל, כציווי נורמטיבי בדבר הדרך המדינית הנאותה שיש לילך בה, והן כמקור לדוגמאות היסטוריות מתולדות עם ישראל.⁴

הובס מצהיר מפורשות כי הוא מנסה לאשש את מסקנותיו הפוליטיות באמצעות שני מקורות: עקרונות התבונה וסמכות כתבי הקודש. הוא מצהיר על הקשר בין מאפייני זה בכתיבתו לבין דבריו על "מלכות האלוהים (בניהולו של משה) על

² כתבי לוק בהגות מדינית: **איגרת על סובלנות** (*A Letter on Toleration*) להלן: סובלנות; **שתי מסות על הממשל: המסכת הראשונה - על הפטריארכיה, המסכת השנייה - על הממשל המדיני** (*The Second Treatise of Civil Government*) להלן: ממשל; **והמסה על הדעת האנושית** (מסה על שכל האדם - *An Essay Concerning Human Understanding*), הנחשב לחיבורו הפילוסופי המרכזי. ראו בסוף המאמר את רשימת הפרסומים של כתביו שבהם נעשה שימוש במאמר זה. ההפניות לכתביו מופיעות תוך ציון הפרק בספר המקורי והעמוד בספר המתורגם, אם יש כזה.

³ בהקשר לזה יש לציין שההתבססות על המודל הלוגי זכתה לביקורת מצד השמרנים חסידי האמפיריציזם, הסולדים מתיאוריות מדיניות מופשטות. ראו גם Goldsmith, 1996; Skinner, 2002; Ceaser, 1990.

⁴ על ההבראיזם הפוליטי ראו מלמד, אברהם, 2011. **אחותן הקטנה של החכמות: המחשבה המדינית היהודית בימי הביניים**, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 276; Nelson, Eric, 2010. *The Hebrew Republic: Jewish Sources and the Transformation of European Political Thought*, Harvard: Harvard University Press; Oz-Salzberger, Fania, 2000. "The Jewish Roots of Western Freedom", *Azure* 13: 88-132; Hill, Christopher, 1993. *The English Bible and the Seventeenth-Century Revolution*, London: Penguin Press; Reventlow, Henning G., 1985. *The Authority of the Bible and the Rise of the Modern World*, Philadelphia: Fortress Press; Eisenach, Eldon J., 1981. *Two Worlds of Liberalism: Religion and Politics in Hobbes, Lock, and Mill*, Chicago: Chicago University Press.

היהודים, שהם העם המיוחד לו בברית" (לויטן ל עמ' 233-234).⁵ כמו כן, הובס מצהיר שהוא רואה בתנ"ך ספר בעל תכלית פוליטית: הוא נכתב כדי להביא בני אדם לציית לאל המיוצג על ידי הריבוניים הפוליטיים (שם לג עמ' 270), ו"כדי לייסד מחדש את מלכות האלוהים בכריסטוס" (שם מג עמ' 428).

גם לוק, אבי הליברליזם, מבסס את טיעונו במקרים רבים על אותם שני מקורות: "בין שנשאל את השכל הטבעי [...], ובין שנטה אוזן למסופר בכתבי הקודש" (מסות ה 25 עמ' 21).⁶

הוגים אלה, שהושפעו מהמקרא, הכירו את הפרשנות הפוליטית שלו על ידי אבות הכנסייה. פרשנותם של האחרונים היא ביטוי להעברת הרעיונות הסטואיים בדבר המשטר המעורב והחוק הטבעי - כמו אלה של פוליביוס וקיקרו (שהושפעו מאריסטו) - להגות הנוצרית בימי הביניים. ברוח זאת תיאר תומס אקווינס את הממשל שבני ישראל כוננו כמשטר אלוהי שנבנה בהתאם לדגם המשטר הרצוי.

כמו כן, דיון זה ימחיש כי למרות המתודולוגיה הדומה - ניסוי לוגי לצד הרמנויטיקה - שני ההוגים מגיעים למסקנות פוליטיות מנוגדות בתכלית הניגוד, והתכנים שהם "יוצקים" למודל הלוגי הזהה שלהם, הנובעים מפרשנות המקרא, הם הבסיס להבדלים הגדולים במסקנותיהם. שני ההוגים המדיניים הללו מפרשים את התנ"ך כל אחד על פי השקפת עולמו, לעתים בצורה מנוגדת לחלוטין, ולכן הובס מוצא ביסוסים מקראיים למכביר לצורך בשלטון אבסולוטי, ולוק לעומתו מתבסס על התנ"ך כדי להוכיח שהשלטון הראוי הוא שלטון ליברלי. הדבר ממחיש את העובדה שההבראיזם הפוליטי כשיח תיאולוגי-פוליטי דומיננטי היה תשתית עיונית הן למלוכנים והן לרפובליקנים באותה תקופה.

פרקי מאמר זה כוללים את ניתוח השקפת עולמם של שני ההוגים בנושאי היסוד המרכיבים את המודל הלוגי: טבע האדם ומצב טבע; כינון האמנה; ומאפייני המצב המדיני.

⁵ על יחס הובס לתנ"ך והיסודות התיאולוגיים בהגותו ראו ספרות נבחרת: Elazar, Daniel J., 1992. "Hobbes Confronts the Scripture", *Jewish Political Studies Review* 4 (2): 1-24; Pangle, Thomas L., 1992. "A Critique of Hobbes's Critique of Biblical and Natural Religion in *Leviathan*", *Jewish Political Studies Review* 4 (2): 25-57; Glover, Willis B., 1985. "God and Thomas Hobbes", in K. C. Brown (ed.), *Hobbes Studies*, Oxford: Basil Blackwell, pp. 141-168; Hood, Francis C., 1964. *The Divine Politics of Thomas Hobbes: An Interpretation of Leviathan*, Oxford: Clarendon Press.

⁶ חיבורים מרכזיים בנושא: Waldron, Jeremy, 2002. *God, Locke and Equality: Christian Foundations of Locke's Political Thought*, Cambridge: Cambridge University Press; Oz-Salzberger, Fania, 2008. "The Political Thought of John Locke and the Significance of Political Hebraism: Then and Now", *Hebraic Political Studies* 1(5): 568-592.

א. המצב הטבעי

כאמור, הובס הגה מודל לוגי ובתוכו מתואר מצב טבעי א-היסטורי. מצב הטבע התיאורטי משמש אמצעי בידוי לבחינת טבע האדם בהעדר שלטון מדיני, וממנו הוא שואף להסיק מסקנות לגבי המצב המדיני הראוי. הוא מסביר שבמצב הטבע אין כוח אכיפה אולם יש אקסיומות מוסריות של חוקים טבעיים.⁷ הובס נדרש למושג החוק הטבעי, שרווח בהיסטוריה של המחשבה המדינית מהעת העתיקה, בהגות היוונית הקלאסית, אצל הסטואיקנים ובסכולסטיקה. הוא מתאר את החוק הטבעי כחוק תבוני, נצחי וכללי, ומפרט רשימה של 19 חוקים טבעיים: החוקים הטבעיים היסודיים מכוונים לשמירת הקיום, הנקשרת לציוויים "בקש שלום ורדפהו"⁸ ו"מה ששנוא עליך אל תעשה לחברך" (ליתן יד עמ' 92). ניתן לראות שהובס מבסס את תפיסת החוק הטבעי כולה על הציווי לרדוף שלום מתהילים לד, טו. משני חוקים יסודיים אלה נגזר החוק הטבעי השלישי, ה"צדק", שראשיתו עם כינונה של קהילה. מתוך האקסיומות המוסריות הבסיסיות הללו הובס מתאר בפירוט את משמעות הצדק ואת היותו עולה בקנה אחד עם התבונה, ומציג לצורך כך עיבוד משלו לאמור בתהילים (יד, א; ג, ב): "אמר נבל בלבו, 'אין שום צדק'". לפי הובס, הנבל מפרש את התבונה במובן אגואיסטי קיצוני בהעדר פחד מאלוהים, כי "הרי אותו נבל אמר בלבו 'אין אלוהים'" (ליתן טו עמ' 101-102). ניתן לראות שהובס מבסס את כל מערך הטענות שלו בהמירו את המילה "אלוהים" המופיעה בתהילים במילה "צדק". הוא קושר בין הציווי השכלי לשמירת החיים לבין מימוש הצדק. אימת האל היא הבסיס לכינון האמנה, והנבל המתכחש לאל מתכחש גם לאמנה.⁸ הדבר עולה בקנה אחד עם תפיסת הובס את החוקים הטבעיים כחוקים המכוונים לשמירת המוסר ביחסי בין בני האדם, זאת בהקשר "חובה הטבעית של מתן כבוד לריבונו האלוהי" (שם לא עמ' 248). הובס מוסיף ומפרט מעלות מוסריות נוספות כמו שלום, דין יושר, צדק, חמלה וענווה (שם כו עמ' 197-198). הוא סבור כי מלכות אלוהים טבעית היא מלכות שבה בני אדם טובים ותבוניים הם, ומציייתים לחוקים הטבעיים כציות לתכתיבי

⁷ ראו הגדרת החוק הטבעי בסטואה, למשל אצל קיקרו, ובסכולסטיקה, למשל אצל תומס אקווינאס: Cicero, Marcus Tullius, *De Republica* III, XXII (trans. Clinton W. Keyes), London: Heinemann, 1928; תומס אקווינס, "סיכום התיאולוגיה", ברוך זיסר דודו צור (עורכים), **המחשבה המדינית – מבחר כתבים**, ירושלים ותל אביב: שוקן, 1990.

"החוק הטבעי" נתפס כחוק הכולל ציוויים אוניברסליים, שכלים ומוסריים-חברתיים. על פי הסטואה ישנו שכל או נפש לעולם. זהו עקרון ה"טוב" בבסיס טבע היקום. אקווינס מצביע על "החוק הנצחי", שהחוק הטבעי הוא ביטוי במהויות שביקום כולו. ניתן להקביל זאת לאידיאות ה"טוב" האפלטונית. ראו גם, Warrender, 1969; Fuller, 1992; Von Gierke, 1950; Warrender, 1960; Warrender, 1960, p. 311.

⁸ זייטשיק, תש"ם.

השכל (שם יב עמ' 82). כפי שיוצג להלן, ניתן להבין מדברי הובס שהוא מזהה את המושג "אלוהים" עם מושג "החוק הטבעי" ועם המוסר האוניברסלי.

הובס יוצר הקבלה בין החוקים הטבעיים לחוקי התורה, וקובע שתבונתו הטבעית היא דבר אלוהים (שם לב עמ' 257). הוא מתבסס על כתבי הקודש כדי להראות שהציוויים המוסריים שבהם הם החוקים הטבעיים: "כאשר לפי הכתובים נאמר שהדבר ייכתב בלב האדם, כגון תהילים לו: לא; ירמיה לא: כג; דברים ל: יא, יד, ובעוד הרבה מקומות כיוצא באלה" (שם לו עמ' 296).⁹ הובס לא מסתפק בהצגת האקסיומות המוסריות כציווי השכל והוא חותר להציגן כמצוות האל - שהוא הריבון, המלך - כי לדעתו רק חוק שנחקק על ידי בעל סמכות לצוות יאפשר את מימוש העיקרון השכלי הלכה למעשה.¹⁰

הובס חושף את טבע האדם בעזרת תרגיל לוגי, כשיטת מחקר שאותה אימץ על רקע המהפכה המדעית בתקופתו. כאמור לעיל, הוא מציג מודל תיאורטי-היפותטי שבא לבחון כיצד בני האדם יתנהגו ב"מצב טבעי", כלומר מצב ללא שלטון מדיני, ומהתנהגותם מנסה להסיק מהי צורת השלטון המתאימה לאדם.¹¹ אין ספק שאירועי אותה תקופה באנגליה, האנרכיה ומלחמת האזרחים, מילאו תפקיד מהותי בעיצוב השקפתו לגבי המצב הטבעי. הובס מסיק שבאדם יצרים דומיננטיים, והפחד הוא היצר היסודי ביותר שמניע אותו.¹² אי לכך, התנהגותו נובעת מזהירות רציונלית בשל החשש מהמוות. עוד מסיק הובס כי ה"טוב" הוא תוצר תשוקה וה"רע" הוא תוצר סלידה, ודומיננטיות היצרים מביאה את האדם אל "משוא פנים, גאווה, נקם וכיוצא באלה" (ליתן ז עמ' 161).¹³ בגלל טבעו זה של האדם, התוצאה היא שבמצב הטבעי "אדם לאדם זאב", ולמעשה שוררת מלחמת הכול ככול. למרות זאת הובס רואה באדם יצור רציונלי: האדם מציית לחוק הטבע - שהוא כאמור צו התבונה - לשמירה עצמית, ולכן הוא מחליט לסיים את מצב הטבע וליצור מצב מדיני. אם כן, הובס משתמש במושג המקראי

⁹ ראו ליתן כו עמ' 192; טו עמ' 111; יסודות החוק א יח, ד; על האזרח ג, כט. הוא מסתמך על "דרשת ההר" של ישו, מתי ה 18; לוקס טז 17. פסוקים אלה מובאים גם ביסודות החוק א יח, ב; על האזרח ד, ב. לכן החוקים הטבעיים אינם כתובים - ליתן כו עמ' 188; כו עמ' 203; מג עמ' 417; יסודות החוק א יז, יב; יח, ג; על האזרח ג, לג; ד, א. הדבר מתיישב עם קביעתו של הובס ש"הטבע [הוא] האומנות שבאמצעותה יצר אלוהים את העולם ובאמצעותה הוא מושל בו" (ליתן מבוא עמ' 5).

¹⁰ על מושג זה ראו גם ליתן טו עמ' 102; על האזרח ג, לג; ב, א.

¹¹ השווו למשל טבעת גייגס אצל אפלטון, פוליטיאה (תרגום: יוסף ליבס, **כתבי אפלטון**, ב, ירושלים ותל אביב: שוקן, תשל"ט, עמ' 204).

¹² ליתן ו עמ' 39, 40; יב עמ' 75; לא עמ' 246; על האזרח טו.

¹³ על יצרי האדם ראו ליתן ו עמ' 35-44; יג עמ' 87, 90; יד עמ' 96; טו עמ' 106-108; יז עמ' 117-118; יט עמ' 131; על האזרח א, א-ב.

"אלוהים" כדי לתאר ישות שלטונית בעלת עוצמה, נוכח מסקנותיו המדעיות על אודות טבע האדם.

הביסוס השני לעמדתו של הובס בדבר טבע האדם נובע מפרשנותו את המקרא. הובס מצביע על הקלקול שחל בטבע האדם עם חטאו של אדם הראשון, שעה שיצרו התגברו על תבונתו. הוא מסביר כי אדם וחווה חטאו בכך שהם "התנשאו ליטול בעצמם את תפקידו של אלוהים, דהיינו השיפוט בין טוב ורע" (שם כ עמ' 145).¹⁴ חווה בסיפור זה מייצגת את השאפתנות, שאותה רואה הובס כיצר שגורם לאדם להפר את החוק הטבעי (שם ו עמ' 39). גם סיפור קין והבל משמשו לתיאור המצב הטבעי וטבע האדם הרע והא-חברתי: סיפור זה ממחיש שאפילו אח עלול לרצוח את אחיו ומוכיח שהפחד מהאל וציווי המוסר בדמות החוקים הטבעיים אינם מספיקים לשמירת השלום, שלא ייכון ללא חוקים אנושיים וריבון ארצי.¹⁵

* * *

לוק מאמץ את המודל ההובסיאני על מושגיו ואת מצב הטבע ההיפותטי-תיאורטי ככלי לוגי שבא לחשוף את טבע האדם וממנו להסיק לגבי טיב השלטון הראוי לו. בדומה להובס גם הוא משלב בין מתודולוגיה מדעית לבין הרמוניטיקה מקראית, ומבסס את הגותו בדבר האמנה החברתית ועקרונות היסוד של כינונה על כתבי הקודש. לוק מקבל את נקודת המוצא התיאורטית של הובס בדבר מצב טבע, אולם מתארו באורח שונה לחלוטין. למרות היותו אמפיריציסט מובהק המסתייג מהסכולסטיקה, הוא מאמץ את מושג "החוק הטבעי" המטאפיזי כאקסיומה במכלול הגותו, וקובע שבמצב הטבעי מתקיים חוק כזה שהוא שכלו של האדם.¹⁶ ואולם, בניגוד להובס, הוא קובע שבני האדם מצייתים לחוק הטבעי. כמו הובס, גם הוא מציג את ציווי השכל כציווי האל וקושר חוק זה לעקרונות הזכויות הטבעיות והשוויון הטבעי: "כי כל בני האדם הם יצירי-כפיו של בורא אחד כל-יכול וחכם לאין-סוף" (ממשל ב עמ' 5-6). ניתן להיווכח שלוק צמוד יותר למשמעות הסכולסטית המקורית של החוק הטבעי, כמו גם להנחת היסוד שבני אדם מצייתים לו. גם הוא רואה את הציווי "ואהבת לרעך כמוך" בתור החוק הטבעי המוסרי היסודי ביותר (שם ב עמ' 4), ומסביר ש"זהו הבסיס לאותו החוק הטבעי הגדול 'שופך דם האדם, באדם דמו יישפך'. עד כמה משוכנע היה

¹⁴ באופן פרדוקסלי זה גם הבסיס להצגת זכות השיפוט של השליט כנובעת מפעולת אדם הראשון, כפי שיוצג להלן.

¹⁵ ראו Thornton, 2002.

¹⁶ על החוק אצל לוק ראו Gough, 1955; Von Leyden, 1954; Kleven, 1997; Willey, 1962; Feinberg, 1970.

קין שכל אדם זכאי להשמיד פושע כזה, על כך תעיד הקריאה שקרא לאחר שרצח את אחיו: 'והיה כל מוצאי יהרגני'; כי הדבר חקוק בלב האדם בכתב ברור" (שם ב 11 עמ' 9). מפרשנות המקרא שלו הוא מסיק שכבר במצב הטבעי החוק הטבעי היה בר יישום, נוכח האינטואיציה הבסיסית הטבועה באדם לעשות צדק. ניתן לראות שבעוד אצל הובס לא היה כוח מדיני שאיים בעונש על קין, ולכן אירע הרצח מלכתחילה, לוק גורס שקין ידע שעליו לחשוש מעונש כי כלל בני החברה האנושית - הקיימת טרם כינון מדינה - רואים בו אויב. המסקנה שלו מסיפור קין והבל היא שמצב הטבע הוא "מצב של חירות אך לא הפקרות" (שם ב 6 עמ' 5).

מדברים אלה עולה שלוק והובס מגיעים למסקנותיהם המנוגדות כפרשנים של כתבי הקודש. שניהם נוקטים דרך של חקירה לוגית על פי המודל המדעי, אולם כל אחד יוצק למודל תכנים השאובים מפירושו את המקרא. המתודולוגיה דומה אך עקרונות היסוד שבהם מחזיקים ההוגים הם תוצר של הבנתם את האמור במקרא לגבי טבע האדם, ומההבדלים בפרשנויות השונות מסתעפות שתי הגויות פוליטיות מנוגדות בתכלית.

ב. כינון האמנה

ממצאי הובס לגבי טבע האדם - שהתקבלו מהשימוש במודל המדעי ומפירושו כתבי הקודש - מבססים את המסקנה שיש הכרח לצאת ממצב הטבע ולכונן אמנה חברתית. טבעו הבעייתי של האדם משמעו אי-ציות וולונטרי לחוק הטבעי והתוצאה היא חיים בלתי אפשריים (לויטן יז עמ' 117).¹⁷ כאמור, אליבא דהובס, הפחד הוא המניע הבסיסי של האדם, אולם במצב המצוי בני האדם פוחדים יותר מעוצמה גלויה מאשר מהעוצמה הסמויה של האל (שם יד עמ' 99), ובכך פחדם הוא ביטוי לפחד שאינו תבוני. אם כן, מן הראוי היה שבני האדם יצייתו לחוקי הטבע מפחד האל, מחוקקם של חוקים אלה - או אז היה זה ביטוי לפחד תבוני מעוצמת האל הסמויה. במצב כזה של ציות לחוקים הטבעיים, קרי האלוהיים, בני האדם היו כפופים למלכות אלוהים טבעית והיו בעלי "דת אמת". אולם, כאמור, התנכרותם לחוקים אלה ופגיעתם זה בזה - כפי שהוכיחו המודל הלוגי ופרשנות כתבי הקודש - מחייבות כינון ממשל מדיני אנושי (שם יז עמ' 117).¹⁸ הובס סבור

¹⁷ לויטן יג עמ' 87-89; על האזרח א, ב.

¹⁸ הובס מסביר שאילו שמרו בני האדם על חוקי הטבע, "לא היו - וגם לא היה צורך שיהיו - ממשל מדינתי או מדינה בכלל, כי היה אז שלום בלי שעבוד". ראו לויטן יז עמ' 118; לא עמ' 245-246; על האזרח טו, ד, וכן ראו Hampton, 1986.

שהגם שהאדם במידה רבה פועל ממניעים יצריים, ביכולתו גם לפעול על פי ציווי התבונה. הדבר מתבטא בכך שהאדם שוקל את העלות אל מול התועלת ומסיק שכדאי לו לוותר ויתור מוחלט על זכותו הטבעית לחירות למען הבטחת זכותו הטבעית לחיים. מפה, מאפייני המצב המדיני הם תוצר ישיר של המסקנות בדבר טבע האדם (שם סיקור וסיום עמ' 512).

הובס ממשיך את הבריאה המלאכותית של הקהילה לבריאת העולם והאדם. ההסכמים והבריתות ביסוד המדינה "דומים הם לאותו צו 'הי', או לאותו 'נעשה אדם', כדבר אלוהים בבריאה" (שם הקדמה עמ' 6). האדם יוצר את בעל החיים המלאכותי, הוא "אותו לוינתן גדול הקרוי מדינה (ובלטינית סיויסט), שאינו אלא אדם מלאכותי" (שם עמ' 5).¹⁹ הובס מסביר:

[האלוהים] מכנה אותו "מלך כל בני שחץ":²⁰ "אין על עפר משלו", אומר הוא, "העשוי לבלי חת. את כל גבה יראה, הוא מלך על כל בני שחץ" (איוב מא: כה-כו). אך הואיל ובן-תמותה הוא, הנתון לבליה ככל שאר היצורים עלי אדמות, והואיל והדבר שעליו לפחד מפניו ולציית לחוקיו נמצא בשמים (אם כי לא על הארץ), [ו...]חוקי הטבע שהוא כבול לציית להם (לוינתן כח עמ' 221).²¹

ניתן להיווכח שהלוינתן כמשל למדינה הוא מעין "אל" בעל עוצמה אדירה. הובס מציגו כישות נצחית²² אולם מתארו גם כבן תמותה, הוא ישות טבעית אך גם מלאכותית. דברים אלה ממחישים את מורכבות ישות זו:²³ ישות המדינה בעצם קיומה היא עובדת טבע בהתאם לחוק הטבע, מעין אידיאה נצחית, אולם מדינות שונות יכולות להתפורר בתנאים שונים של מחלות בגוף המדיני, כפי שמתאר הובס בספרו. מדברי הובס עולה שבעקבות החטא הקדמון, שהוא הביטוי להתגברות היצרים על התבונה, הפחד מהלוינתן צריך שישען על הפחד האי-רציונלי מהעוצמה הגלויה, והחוקים המדיניים יהיו חלופה לציית לחוקים הטבעיים, המבטאים פחד רציונלי מהעוצמה הסמויה.²⁴ יוצא אם כן שייסוד

¹⁹ על המשלת המדינה לגוף האדם ראו גם לוינתן, יז עמ' 120; כד עמ' 170-175; כט עמ' 222-231; מב עמ' 410.

²⁰ באנגלית "בני גאוה", וראו Strauss, 1952, pp. 12-13.

²¹ ההדגשות והסוגריים המרובעים הם תוספות של המחבר.

²² לוינתן כט, עמ' 222; לח עמ' 313; יסודות החוק ב א, ד.

²³ על הערפול סביב הלוינתן והבעיה בראיית יצירתו עבודה זרה ראו לוינתן, הקדמה עמ' 5-7; יז עמ' 120; כח עמ' 221; ל עמ' 235; מה עמ' 463. בהקשר זה ראו Parker, 2007: על פי המאמר משתמש הובס, חסיד השפה המדויקת והמחשבה הבהירה, בשם מעורפל זה כחלק מיצירת האל וכביטוי למורכבות בהגותו. ראו גם Hull, 2002; Springborg, 1995.

²⁴ לוינתן לא עמ' 245-246; על האזרח טו, ד.

המדינה וכינון שלטון אנושי ריבוני נעוצים בחטא הקדמון. תיאור זה של הובס את כינון המדינה דומה לתפיסה הדתית הנוצרית, ובמרכזה תפיסתו של אוגוסטינוס, בדבר החטא הקדמון והצורך לכונן ממשל מדיני עקב הפגם שחל בטבע האדם.²⁵ זהו ביטוי לקישור בין המודל המדעי לבין התיאור בספר בראשית. עם זאת, ההיבט המודרני בדברי הובס הוא שהליתן הוא החלופה לאל.

למרות תפיסת ההתאגדות החברתית כמלאכותית, ניתן להיווכח שיש בה אלמנטים טבעיים משמעותיים. ראשית, עצם הקמתה הוא ציווי של חוקי הטבע ככלי להבטחת החיים. כך למעשה תכליתה יכולה להיות מוגדרת "טבעית" בכך שהיא אוכפת את חוקי הטבע ובמרכזם הציווי על כל המהויות - לשרוד. כשם שכינונה הוא תוצר החוק הטבעי, גם קריסתה היא תוצר מחלות בגוף המדיני ומוצגת כ"עונש טבעי" (ליתן לא עמ' 254). הובס גם קושר בין האמור בתנ"ך על כוח הדיבור של בני האדם לבין תפקיד האל בכינון החברה (שם ד עמ' 21). אף על פי שלפי המודל הלוגי האדם במצב הטבעי נתפס כאטום בעל חירות אינסופית, הרי שמהפרשנות המקראית של הובס ניכר שהוא רואה באדם גם יסודות חברתיים טבעיים.²⁶

יוצא אם כן שמקורות המדינה אצל הובס נקשרים לגישות השונות במחשבה המדינית: רעיון האמנה הוא ביטוי לתפיסת המדינה כישות מלאכותית הנוצרת משיקולים תועלתיים. נוסף לכך ניתן לראות אצל הובס גם אלמנטים של "מדינה בחדס האל" ברוח ההגות הדתית הנוצרית מימי הביניים, הנשענת על המקרא: המדינה היא כלי שיצר האל לריסון היצרים של האדם עקב החטא הקדמון. כמו כן, יש בהגותו של הובס גם אלמנטים של "המדינה כישות טבעית", ברוח ההוגים היוונים הקלאסיים ובראשם אפלטון ואריסטו.

* * *

שלא כמו הובס, לוק רואה את האדם כטוב וכיצור חברתי מטבעו, המציית לחוק הטבעי בלי צורך בכפייה חיצונית. גם הוא, ברוח הסכולסטיקה, רואה בדיבור

²⁵ הובס מתאר את החטא הקדמון בדומה לאוגוסטינוס, וראו ליתן לח עמ' 313-314. להרחבה: Goldsmith, Maurice M., 1966. *Hobbes's Science of Politics*, New York: Columbia University Press, p. 177; Oakeshott, Michael, 1975. *Hobbes on Civil Association*, Oxford: Basil Blackwell, pp. 56-58, 82-83; Moloney, Pat, 1997. "Leaving the Garden of Eden: Linguistic and Political Authority in Thomas Hobbes", *History of Political Thought* 18: 242-266.

²⁶ דברים אלה הם ביטוי לסתירה בין המסקנה הלוגית בדבר זיהוי כינון החברה עם המדינה, לבין דברי המקרא בדבר קיום חברה טרם כינון מדינה והעמדת ריבון. על הדיבור כהוכחה לטבעו המדיני-חברתי של האדם ראו אריסטו, **פוליטיקה**, ספר א, פרק ב 8 (תרגום: נורית קרשון, תל אביב: רסלינג, תשס"ט); ותומס אקווינס, "על המלוכה", I, 2-1, **המחשבה המדינית – מבחר כתבים**, עמ' 106-107 וראו הערה 7.

אלמנט טבעי המוכיח את היות האדם יצור חברתי.²⁷ מאפיין זה של האדם הוא המאפשר כינון חברות קדם-מדיניות, וחיי החברה מאפשרים לאדם למלא את צרכיו כשהוא חי בגפו (ממשל ב 15 עמ' 12). לוק מתבסס על התנ"ך כדי להוכיח שהחברה היא תוצר של כוונת האל עם הבריאה, בקביעתו "לא טוב היות האדם לבדו". על פי לוק, כוונת פסוק זה היא שהאל "יצר מניעים חזקים של צורך, של נוחות ושל נטייה, כדי להמריצו לחיי חברה, וגם נתן לו בינה ושפה כדי שימשיך בהם וייהנה מהם" (שם ז 77 עמ' 59). לוק קושר את ציווי החוק הטבעי להתרבות ולשרוד לכינון חיי חברה: ציוויים אלה עומדים בבסיס ההתחברות בין הזכר לנקבה כמו גם בבסיס אגירת הקניין (שם ז 79 עמ' 60; 80 עמ' 61).

לוק מסביר שאף על פי שמצב הטבע הוא מצב חברתי טוב יחסית, וחוקי הטבע המוסריים הם ברי יישום נוכח היות האדם טוב ותבוני, יש אחדים שלא מציינים לחוק הטבעי בשכלם. לוק מתבסס על ניתוח לוגי של טבע האדם ועל הדוגמה המקראית של קין שרצח את אחיו. כמו כן סבור לוק כי בהעדר שופט אובייקטיבי שישפוט ללא משוא פנים תהא ענישת העבריינים קיצונית ביחס לעברה, ודבר זה בעצמו מהווה פגיעה בציווי התבונה והחוק הטבעי (שם ב 8 עמ' 7). אי לכך הציווי הטבעי, שהוא ציווי אלוהי, מורה למעשה על כינון מדינה באופן וולונטרי כדי להתגבר על בעיות אלה. לוק אמנם מתאר את החברה המדינית כישות וולונטרית אך עם זאת כבעלת יסודות טבעיים המתבטאים בטבע האדם ובכוונת האל, כמוצג בתנ"ך. כך, בדומה להובס, גם הגותו של לוק היא ביטוי להתפתחות ולהמשכות באופן תפיסת מקור המדינה במחשבה המדינית.

לוק טוען שהוא מבסס את מסקנותיו בנוגע לכינון האמנה הן על המודל הלוגי והן על הוכחות היסטוריות-אמפיריות (שם ח 104 עמ' 77), אולם הוא נתקל בקושי למצוא ביסוס היסטורי-אמפירי לדבריו ומודה שמדינות, כמו בני אדם, אינן יודעות בדרך כלל על מקורותיהם, "חוץ מחברת בני ישראל, ששם התערב האל בעצמו" (שם ח 101 עמ' 75-76). כלומר הדוגמה ההיסטורית היחידה המוכחת לשיטתו היא הדוגמה יוצאת הדופן, והיא מתארת כינון אמנה בהתערבות אלוהית. הוא פונה להיסטוריה של עם ישראל המתוארת במקרא כדי לבסס את טענתו בנוגע לכינון אמנה. לוק מסביר ש"בקרוב בני ישראל, נראה הדבר ששופטיהם ומלכיהם הראשונים נועדו בעיקר להיות קציני מלחמה ומפקדים לגדודיהם", וסבור שהעם פנה לאישים כמו יפתח, יותם ואבימלך בבקשה לכרות הסכם מתוך מניעים ביטחוניים. באורח דומה כוננה המלוכה הראשונה בישראל:

²⁷ השוו לאריסטו, פוליטיקה, ספר א, פרק ב 3-1; אקווינס, "על המלוכה", שם עמ' 103.

וכשנלאו בני ישראל לשאת את מעשיהם הרעים של בני שמואל, וביקשו להם מלך באמרם "והיינו גם אנחנו ככל הגויים, ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו ונלחם את מלחמותינו" (שמואל א ת, כ), נענה האל לבקשתם ואמר לשמואל: "אשלח אליך איש, ומשחתו לנגיד (במקור האנגלי captain - מצביא) על עמי ישראל, והושיע את עמי מיד פלשתים" (שם ט, טז). כאילו מוטל היה על המלך התפקיד היחיד לצאת בראש צבאותיהם ולהילחם להם; הילכך, כשיצק שמואל את פך השמן על ראשו של שאול במשחו אותו למלך, אמר לו: "הלוא כי משחך ה' על נחלתו לנגיד" (שם י, א). ולכן, לאחר שנבחר שאול חגיגת למלך במצפה והעם הריע לכבודו, לא טענו המתנגדים לבחירתו אלא טענה אחת בלבד: "מה יושיענו זה" (שם י, כז), כאילו אמרו: "איש זה לא יכשר להיות לנו למלך, כי אינו זריז ומנוסה כל צרכו בדרכי מלחמה כדי שיוכל להגן עלינו". וכשגזר האל אומר למסור את השלטון ביד דוד, הנה הדברים ששם בפי שמואל: "ועתה ממלכתך לא תקום. בקש ה' לו איש כלבבו. ויצוהו לנגיד על עמו" (שם יג, יד). כאילו הצטמצמה אדונותו של מלך בזה שהיה מצביא לעמו. ולפיכך כשבאו כל שבטי ישראל אל דוד חברונה, - אותם השבטים שקודם-לכן נאמנים היו לבית שאול והתנגדו לשלטונו של דוד, - והביעו את רצונם לקבל על עצמם את מרותו, אמרו לו בין שאר הדברים וציינו שהם חייבים להיכנע לו כלמלכם מפני שלמעשה כבר היה הוא מלכם בימי שאול, ועל כן הדין נותן שמאותו יום ואילך יקבלוהו כמלכם. וכה אמרו: "גם אתמול גם שלשום בהיות שאול מלך עלינו, אתה היית המוציא והמביא את ישראל. ויאמר ה' לך, אתה תרעה את עמי את ישראל, ואתה תהיה לנגיד על ישראל" (ממשל ח 109 עמ' 81-83).

פרשנות זו של לוק את דברי המקרא, שבאה לבסס את השקפתו הליברלית, עומדת בסתירה לתיאורו את הממשלים הראשונים כממשלים צבאיים.

לוק מסביר שבשחר ההיסטוריה היו בני האדם טובים יותר מטבעם, ולכן המנהיגים באותה עת, כמו אלה המתוארים בתנ"ך, לא היו מוגבלים במעשיהם. זאת, בין השאר, משום שאז לא היה קניין בר-צבירה רב, ולכן לא היה צורך בהגבלות על השליט שייעודן הוא הגנת הקניין (ממשל ח 110 עמ' 83). ניתן לראות כאן פרשנות מאולצת ואפילו סתירה פנימית: מחד גיסא מסביר לוק שתכלית כינון הממשל היא הגנת זכות הקניין נוכח הבעייתיות בטבע האדם, ומציין שהבטחת זכות הקניין מותנית בהיות הממשל מוגבל; מאידך גיסא הוא טוען שדווקא חוסר הבעיות במצב הטבעי המתאפיין ב"תום וכנות" והיותו "דל נכסים" הביאו את בני האדם לכוון ממשל ללא צורך בהגבלתו.

מדברים אלה עולה שגם השלב השני במודל הלוגי, שמתייחס לשלב כינון האמנה, נשען אצל שני ההוגים על אקסיומות הלקוחות מפרשנות המקרא. הגותם ממחישה עד כמה ההסברים שניתנו בתולדות המחשבה המדינית לכינון המדינה - ישות טבעית בהגות הקלאסית, מדינה בחסד האל בהגות ימי הביניים, ישות מלאכותית בתקופה המודרנית - מבטאים תהליך התפתחותי הדרגתי.

ג. מאפייני המצב המדיני

לאור מסקנותיו בדבר טבע האדם, כפי שנחשף במצב הטבע, הובס קובע שהמדינה שיש לכוון צריכה להיות כל-יכולה. הוא מפיק לקחים אלה על רקע הנסיבות ההיסטוריות שבהן הוא חי, כמובן – מלחמת האזרחים באנגליה וקשריו עם חצר המלוכה האנגלית. לדידו, המדינה היא ה"ליתן" הבולע את כל זכויותיהם של הפרטים, ובכך המדינה הופכת למקור כל הזכויות, הווה אומר – למקור כל הכוחות. זהו ביטוי לאבסולוטיזם לוגי: המדינה מעצם מהותה היא אבסולוטית.²⁸

הובס מצהיר שהוא מבסס את מסקנותיו אלה על התבונה – כלומר על מסקנותיו מהמודל – ועל כתבי הקודש (ליתן כ עמ' 145). הוא פונה לכן גם לתנ"ך כדי למצוא ביסוסים היסטוריים-אמפיריים ואף נורמטיביים לדבריו:

הבה נתבונן עכשיו מה מלמדנו הכתוב בנקודה זו עצמה. כך אומרים בני ישראל אל משה: "דבר אתה עמנו ונשמעה, ואל ידבר עמנו אלוהים, פן נמות" (שמות כ: טז). זהו **ציות מוחלט למשה**. אשר לזכות המלכים, אלוהים עצמו אומר מפי שמואל: "זה יהיה זכות המלך, אשר ימלך עליכם, את בניכם יקח ושם לו במרכבתו ובפרשיו, ורצו לפני מרכבתו. ולשום לו שרי אלפים ושרי חמשים, ולחרש חרישו ולקצר קצירו ולעשות כלי מלחמתו וכלי רכבו. ואת בנותיכם יקח, לרקחות ולטבחות ולאופות. ואת שדותיכם ואת כרמיכם וזיתיכם הטובים יקח, ונתן לעבדיו. וזרעיכם וכרמיכם יעשר, ונתן לסריסיו ולעבדיו. ואת עבדיכם ואת שפחותיכם ואת בחוריכם הטובים ואת חמוריכם יקח ועשה למלאכתו. צאנכם יעשר, ואתם תהיו לו לעבדים" (שמואל א ח: יא-יז).

זהו **כוח מוחלט, והוא מסוכם במילים האחרונות: "ואתם תהיו לו לעבדים"**. ושוב, אף לאחר ששמעו העם מה כוח עתיד להיות למלך הסכימו לזה, וכך אמרו: "והיינו גם אנחנו ככל הגוים, ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו, ונלחם את מלחמתינו" (שם ח: כ). מכאן **אישור לזכות שיש לריבונים, הן ביחס לכוח צבאי הן לכל פעילות שיפוטית, ובזאת כלול הכוח המוחלט**, ככל שיוכל אדם אחד להעביר לאחר. ושוב, כך הייתה תפילתו של שלמה המלך לאלוהים (מלכים א ג: ט): "ונתת לעבדך לב שמע לשפט את עמך, להבין בין טוב לרע". ולכן **לריבון שייך השיפוט, והכתבת הכללים להבחנה בין טוב לרע, כללים שהם הם החוקים, ולכן בו הכוח המחוקק**. שאול ביקש את חייו של דוד, אולם **כאשר היה בכוחו של דוד להרוג את שאול, ומשרתיו היו נכונים לעשות זאת, אסר עליהם דוד את הדבר** באמרו: "חלילה לי מאדני אם אעשה את הדבר הזה לאדני, למשיח אדני" (שמואל א כד: ו) (ליתן כ עמ' 143-145).²⁹

²⁸ ליתן יח עמ' 128; יט עמ' 134; יסודות החוק א, יג; ה, ב, א; על האזרח ו; י; ו, יג.

²⁹ ראו גם ליתן כ עמ' 144.

הובס מוצא אפוא שלל דוגמאות מקראיות כהוכחה עובדתית ונורמטיבית לתפיסתו בדבר היות המנהיג המדיני שליט אבסולוטי. ראשית הוא מציג את משה, ראשון המנהיגים בישראל, כבעל סמכות מוחלטת, וממשה הוא עובר לתקופת המלוכה הישראלית. הוא נדרש למשפט המלך בספר שמואל, שבו הנביא שמואל מזהיר את בני העם מהצפוי להם אם יכוננו שיטת שלטון מלוכנית. במקורות היהודיים יש מחלוקת על פירוש הדברים: יש הסבורים כי הפרשה מבטאת עמדה אנטי-מלוכנית הרואה במשטר כזה סכנה חמורה ואפשרות לדיכוי העם, אך הובס הולך אחרי אלה המפרשים את הפרשה בגישה פרו-מלוכנית, כלומר לדידו "משפט המלך" שמציג הנביא הוא דווקא ביטוי לזכויותיו של המלך.³⁰ מפירוש כזה נובע כי המלך הוא מפקד הצבא, המחוקק העליון, השופט העליון בממלכה ובעל סמכויות בלתי מוגבלות להפקיע רכוש ולגייס את בני העם לצרכיו; המלך הוא גם מקור מעמדם וסמכותם של בעל התפקידים בממלכה.

בפרשו את משפט המלך מנסה הובס למצוא במקרא אף ביסוס להשקפתו בדבר היות הריבון בעל סמכות להגדיר "טוב" ו"רע", ומדגים זאת על ידי תפילת המלך שלמה. יוצא אם כן שהחטא של אדם הראשון - רצונו להיות כאלוהים, לדעת טוב ורע (בראשית ג, ה) - הוא גם היסוד לסמכות המלך.³¹ הובס גם מתייחס לאיסור המוחלט על הנתין להרוג את המלך, גם אם זה רודף אותו, ומזכיר את הימנעותו של דוד מפעולה כזאת גם כשנקרתה לו הזדמנות לכך. מכאן מגיע הובס למסקנה שהמצב המדיני העדיף הוא של שליט יחיד ושל ציות ללא עוררין של הכפופים לשליטיהם. למותר לציין שפרשנותו מגמתית: הוא מתעלם מהגבלות חוקיות שמטיל התנ"ך על המלך, כפי שניתן לפרש את פרשת המלך. הוא גם מתעלם מביטויים מקראיים בדבר ביזור הכוח של השלטון, ומעדיף להציג תמיד ריבון יחיד - כפי שיוצג להלן בנוגע לדבריו על הממשל הישראלי - הממלא את מקום האל.³²

מה מקומם של החוקים במסגרת המדינה? כאמור, הובס מבחין בין החוקים הטבעיים, החוקים האנושיים הפוזיטיביים והחוקים האלוהיים הפוזיטיביים. החוקים הטבעיים עניינם עקרונות מוסר, והם אוניברסליים וקיימים מאז ומתמיד

³⁰ על מחלוקת התנאים ראו בבלי, סנהדרין כ ע"ב: "אמר רב יהודה אמר שמואל כל האמור בפרשת מלך, מלך מותר בו. רב אמר לא נאמרה פרשה זו אלא כדי לאיים עליהם". ראו גם תוספתא, סנהדרין ד, ה.

³¹ ראו גם על האזרח יא, ב; ו; לויתן כט עמ' 226. על הקשר בין החטא הקדמון לחטא בקשת המלך ראו להלן.

³² ראו לויתן, מו עמ' 490-493, והשוו לאריסטו, אתיקה ניקומאכית, ספר ח, פרק י (אתיקה: מהדורת ניקומאכוס תרגום: יוסף ליבס, ירושלים ותל אביב: שוקן, תשמ"ה, עמ' 203).

(לויטן כו עמ' 198). מתוך שהם נצחיים ועולמיים, הובס מציין שהם כולם אלוהיים. לעומתם, החוקים הפוזיטיביים האנושיים "נעשו חוקים על פי הרצון של אלה שהיה להם כוח ריבוני על אחרים" (שם כו עמ' 198). מהניסוי הלוגי ומכתבי הקודש מסיק הובס גם שעם סמכויות השליט נמנית הסמכות לחוקק חוקים אלה (שם כו עמ' 184-185), שהם תוצר שכלי של המחוקקים בכל אתר. בצד החוקים הפוזיטיביים האנושיים קיימים חוקים פוזיטיביים אלוהיים, אשר על פי הובס באים בדרך נבואית ואינם מופנים לכל בני האדם בעולם כולו אלא רק לעם מסוים - היהודים (שם כו עמ' 198). ייחודיות זו של העם היהודי מביאה אותו להקדיש מקום מיוחד בחיבורו "למלכות האלוהים כמלך המלכים, וכמי שהוא גם מלך לעם מיוחד" (שם ל עמ' 245).

הובס מנסה לבסס את טענתו בדבר סמכות המנהיג לחוקק על התנ"ך, וקובע שההתגלות האלוהית הן לאברהם והן למשה מחייבת את כלל הקהילה. ההורים, כדוגמת אברהם, מתחייבים לברית גם בשם צאצאיהם שטרם נולדו; גם משה כמנהיג קיבל ייפוי כח מהעם כולו להתחייב בשמו בפני האל לציית לחוקים האלוהיים במסגרת הברית בין ישראל לאל. הובס מסביר שכל נתין שהוא חלק מהקהילה חייב לקבל את החוקים האלוהיים שקיבלו אבותיו ומנהיגיו (שם כו עמ' 199-200), ומכאן משתמע שלריבון יש סמכות חקיקה ואין למעשה חוק אנושי אחר שמגביל אותו.

נשאלת השאלה: האם אין החוקים הטבעיים או החוקים האלוהיים-הפוזיטיביים ממלאים תפקיד של הגבלת השליט? לפי הובס, עצם כינון הריבון בא להבטיח את זכות החיים ואת ביטחונו של העם - כלומר האמנה היא תוצר של החוק הטבעי. כמו כן, מאחר שהריבון אינו צד באמנה, לא ניתן להאשימו במעשה אי-צדק שמזוהה עם הפרתה, יהיו מעשיו אשר יהיו. עם זאת הובס מסכים שהריבון יכול לעשות מעשי אוון שהם מעשי רשעות (שם יח עמ' 124). הוא מביא דוגמאות מהמקרא:

כבר הראינו ששום דבר שיוכל הנציג הריבוני לעשות לנתין, בכל תואנה שהיא, לדיוקו של דבר אין לכנותו "אי צדק" או "פגיעה": כי כל נתין הוא היוזם של כל פעולה שעושה הריבון, ולכן לעולם אין הוא חסר זכות לשום דבר, אלא במידה שהוא עצמו נתין של אלוהים, וכבול על ידי כך לשמור חוקי הטבע. ולפיכך ייתכן הדבר במדינות, ולעתים קרובות גם יקרה, שנתין יומת בפקודת הכוח הריבוני, ועם כל זאת **איש מהם לא גרם עוול לרעהו, כמו במקרה של יפתח שגרם שבתו תועלה כקרבן** [שופטים יא, כט-מ]. ומי שמת כן, במקרה זה ובמקרים דומים לו, הייתה לו החירות לעשות את הפעולה שבגללה - מבלי פגיעה - בכל זאת הומת. ואותו דבר תקף לגבי נסיך ריבוני הממית נתין חף מפשע. כי אף שהפעולה נוגדת את חוק הטבע, באשר היא מנוגדת ליושר (כהריגתו של אוריה בידי דוד), בכל זאת לא הייתה זו פגיעה בזכותו של אוריה אלא באלוהים: לא

באוריה, שהרי הזכות לעשות כטוב בעיניו ניתנה לו לדוד מידי אוריה עצמו, ולמרות זאת כן באלוהים, שהרי דוד היה נתין של אלוהים, ולפי חוק הטבע נאסר עליו כל חוסר יושר. דוד עצמו, כאשר ניחם על מעשהו, אישר הבחנה זו בביורו כשאמר "לך לבדך חטאתי" (תהילים נא: ו) (לויתן כא עמ' 148-149).

יוצא אם כן שהמדינה והריבון הם היחידים שקובעים את קנה-המידה להתנהלות ולא קיים קנה-מידה חיצוני שלאורו הנתינים יכולים לבקר את הריבון. אין הגבלה אחרת כי הגדרת "חוק אלוהי", כאמור, תיעשה רק על ידי הקהילה, וגם חוק אנושי נמצא בסמכות בלבדית של הריבון שהוא תוצר האמנה. בעוד שבהגות הסכולסטית החוק האנושי נתפס כלגיטימי רק אם נגזר מהחוק הטבעי ולא סתר את החוק האלוהי, הרי אצל הובס כל חוק של הריבון, גם מעשי רשעות כמו הריגת אוריה על ידי המלך דוד, אינם בגדר אי-צדק מדיני. הובס משאיר את ריסון התנהגות השליט והימנעותו ממעשי רשעות למצפונו הוא, לכן הריגת אוריה נתפסה כחטא רק כלפי האל ולא כלפי אוריה. הדבר מתיישב עם קביעת הובס שהשליט "מחויב על פי חוק הטבע, ועל כך הוא חייב לתת דין וחשבון לאלוהים - יוזם החוק ההוא - ולא לאף אחד זולתו" (שם ל עמ' 232). הוא מסביר ש"כל מה שמצווה הכוח הריבוני מוצדק הוא כלפי הנתין (אם גם לא תמיד בעיני האלוהים)" (שם כב עמ' 158-159). אם כן, הובס חוזר ומציין את כפיפות הריבון לחוק הטבעי ולצו הטבעי, למצפון, לאלוהים (שם ל עמ' 245).³³ מפה עולה שמצפון האדם - ובכלל זה מצפונו של השליט - מזוהה עם החוק הטבעי והוא זה שאמור להבטיח צדק טבעי. הובס מנסה לבסס את טיעונו אלה בהתייחס לדרכי ההנהגה האלוהית:

הזכות מהטבע, שעל פיה אלוהים מולך על בני אדם ועונש את מפרי חוקיו, יש לגזור אותה לא מבריאתו אותם, כאילו הוא דורש ציות כהכרת טובה על טובות ההנאה שלו לבריות, אלא מכוחו, שאין לעמוד בפניו. כבר הראיתי מקודם איך הזכות הריבונית נובעת מתוך הסכם [...]. לכן אפוא השלטון על כל האנשים דבק באופן טבעי באלה שאין לעמוד בפני כוחם, בגין כוחם המצטיין; וכמסקנה יוצא, שמתוך אותו הכוח משויכת על פי הטבע לאל שדי המלכות על אנשים, והזכות לענות אנשים כטוב בעיניו; לא כבורא ורב-חסד, אלא ככל-יכול. ואף על פי שאין מגיע עונש אלא על חטא בלבד - שהרי מובנה של מילה זו: עינוי בשל חטא - למרות זאת הזכות לענות לא תמיד נגזרת מחטאם של אנשים, כי אם מכוחו של אלוהים. הקדמונים הרבו להתדיין בשאלה, "מדוע דרך רשעים צלחה" ו"מפני הרעה נאסף הצדיק", [...] דוד אומר, "אך טוב לישראל אלהים לברי לבב. ואני כמעט נטיו רגלי, כאין שפכו אשרי. כי קנאתי בהוללים, שלום רשעים אראה" (תהילים עג: א-ג). ואיוב באיזה כובד ראש הוא מטיח דברים כלפי אלוהים על

³³ השוו יסודות החוק ב ט, א; על האזרח ו, ג. ובהקשר זה ראו גם Schrock, 1992.

העינויים המרובים שסבל למרות צדקתו? במקרה של איוב הרי האלוהים עצמו פוסק בשאלה זו, בטעונוים הנגזרים לא מחטאו של איוב כי אם מכוחו שלו. [...] דוגמת "איפה היית ביסדי ארץ" (איוב לח: ד) וכיוצא בזה, אישר את חפותו של איוב, ובעת ובעונה אחת גם גער ברעיו על הדוקטרינה הכוזבת שלהם (לויטן לא עמ' 247-248).

ניתן לראות שהובס משווה בין מקור הסמכות האלוהית למקור הסמכות המדינית. הריבון במדינה וריבון העולם מושלים בזכות כוחם; אי לכך, כאשר אנשים חפים מפשע סובלים, אין כאן הפרת האמנה או אי-צדק. איוב כמו אוריה צריכים לקבל כחלק מהצדק הכללי את סמכות הריבון הפוגע בהם, זאת נוכח כוחו.³⁴

מהעדד האפשרות של הנתינים לבקר את השלטון נגזרת המסקנה שאסור בתכלית האיסור למרוד בו. הובס קובע שייתכן שהבחירה במלך תהיה בלתי צודקת, אבל הדחתו משעה שנבחר לא תהיה צודקת בשום מקרה, "שהרי תמיד זוהי הפרת אמונה, וממילא נגד חוק הטבע, שהוא חוק האלוהים הנצחי" (לויטן מב עמ' 412). הוא קובע קטגורית שמחאה על מעשיה של רשות ריבונית אינה חוקית. למעשה, שלילת זכות ההתנגדות לריבון נובעת מכך שהנתין - לא האל - אינו יכול להאשימו באי-צדק.

מדברים אלה עולה שברמה התיאורטית הובס מכפיף את השליט לעקרונות החוק הטבעי, הוא המוסר האוניברסלי. הוא אמנם קובע מפורשות ש"כל מה שאינו נגד חוק הטבע אפשר שיעשה לחוק בשמם של אלו שלהם הכוח הריבוני" (שם כו עמ' 200), אולם הלכה למעשה, מעצם תפיסתו את כינון המדינה והריבון כתוצר החוק הטבעי, כדבר שבא לקיים את החוק הטבעי ולהבטיח הקיום, הרי שחוקי הטבע וחוקי המדינה מכילים זה את זה (שם כו עמ' 185). במילים אחרות, לא תיתכן סתירה בין החוק האנושי לחוק הטבעי.³⁵

לאחר שהצגנו את מעמד הריבון ביחס לחוק הטבעי נותר לבחון את מעמדו ביחס לחוק האלוהי. הובס נדרש לנושא בהתייחסו למעמדה של הסמכות הדתית. הוא קובע עקרונית שאלוהים הוא ריבון כל הריבוניים, ולכן ראוי לציית לו אפילו נוכח ציווי סותר שיצווה שליט ארצי (שם לג עמ' 262; מב עמ' 371). כמו כן הוא קובע ש"נתינים חייבים לריבונם ציות פשוט בכל דבר שבו אין ציותם סותר את חוקי האל" (שם לא עמ' 246). דברים אלה מתיישבים עם דבריו בדבר

³⁴ על מקור הסמכות האלוהית, הוא כוח האל, והפחד ממנו ראו גם לויטן ו עמ' 40; על האזרח טו, ה. השוו לדברי תראסימאכוס: "אותו הדבר האחד שלדידי צדק הוא בכל המדינות: תועלתו של השלטון הקיים. והרי הלה - הוא החזק". אפלטון, פוליטיאה, כתבי אפלטון, ב, עמ' 176.

³⁵

"כפיפות" השליט לחוק הטבעי.³⁶ למעשה, גם בעניין הקשר בין החוק האלוהי לבין חוקי השליט עולה שלא תיתכן סתירה ביניהם. כאמור לעיל, הריבון - כאברהם ומשה - הוא המוסמך לקבוע מהו חוק אלוהי, ומקביעה זו הובס מסיק שחובת הציות לחוק המדינתי כוללת בתוכה גם חובת ציווי לתנ"ך אם הריבון קבע זאת. הציות לחוק האלוהי הוא רק בגדר עצה במקום שאין חוק המדינה מחייב זאת (שם מג עמ' 417, 427). יוצא מפה שעל פי הובס עצם תקפות התנ"ך תלויה בקביעת הריבון הפוליטי.³⁷ הוא מציין שישו ציווה לציית לחוקי הטבע ולחוקיהם של הריבונים (שם מג עמ' 417; מב 369). בכך הוא הופך את עצם הציות לריבון לציווי דתי אלוהי וגם להוראה תבונית - כלומר כציווי החוק הטבעי והחוק האלוהי - שכאמור הם ציוויים חופפים (שם לג עמ' 271-272). הובס מרחיק לכת וקובע חובת ציות גם כאשר הריבון כופר וחוקיו סותרים את החוק האלוהי. גם אז, הוא קובע, "כל אחד מנתיניו הקם כנגדו חוטא לחוקי האלוהים" (שם מג עמ' 428). כדי ליישב את הסתירה בין הקביעה לציית לריבון לבין תוכן הפעולה שסותרת ציוויים אלוהיים אחרים, הובס מסביר שבמקרה כזה לא הנתין המציית לריבון הוא האשם, כי אם הריבון וחוקיו (שם מב עמ' 351).

מעמד זה של ריבון כל יכול נובע מתפיסתו כ"מייצג" את האל - הלוייתן הוא הרי התחליף לאל - ולכן הריבון הוא גם המוסמך לקבוע מהו החוק ה"אלוהי". הקביעה של הובס שיש להעדיף ציות לריבון הריבונים על פני ציות לשליט ארצי כמו גם דבריו בעניין כפיפותו של הריבון למוסר החוק הטבעי הם למעשה מס שפתיים, כי הריבון הארצי הוא האל בפועל, או לפחות מייצגו.³⁸

למרות זאת, הובס מציין שיש חשיבות להנהגת משפט צדק: "כאשר בניו של שמואל, שאביהם מינה אותם לשופטים בבאר שבע (שמואל א ח: א-ג) לקחו שוחד והטו משפט, מיאנו בני-ישראל למלוכת אלוהים עליהם שלא כדרך שהוא מולך על עמים אחרים, ולכן זעקו אל שמואל שיבחר להם מלך כדרך האומות. כך שבהעדר צדק נעדרת אף האמונה: עד כדי כך שהורידו העם את אלוהיהם ממלוך

³⁶ הובס מתייחס למקרים שבהם הנתין יכול לסרב לריבון: לויתן כא עמ' 148-149, 151-152; מג עמ' 417; על האזרח ו, יג. על חקיקה הנוגדת את חוקי הטבע, ראו לויתן כו עמ' 185, 199-200. במחקר המודרני על האי-ציות יש הבחנה בין סרבנות מצפונית לסרבנות אזרחית. יש הרואים בהגותו של הובס את היסודות לאי-ציות מצפוני אישי, וראו Skinner, 1972; Schrock, 1991; Morgan, 1982.

³⁷ למרות דבריו בשבח פולחן אחיד במדינה ועל חפיפת החוק הטבעי והאלוהי למדינתו, הובס יוצא נגד הכפייה הדתית, למשל כפייה על מוסלמים במדינה נוצרית. לידו, הכפייה סותרת את החוק הטבעי הקובע לא לעשות לאחר את השנוא עליך (לויתן מב עמ' 351).

³⁸ לדעתי ספק עד כמה האמין הובס בדבריו שלו כשהבחין בין הממשל אצל הגויים עובדי האלילים לבין הממשל בישראל. הוא קובע שכאשר המושל במדינה פעל בשם אליל, מקור ההרשאה נבע מהמדינה מאחר שהאליל הוא לא כלום; לעומת זאת בממשל בישראל השליט פועל כמייצג של אל אמת שאפשר שיהיה מואנש (לויתן טז עמ' 115).

עליהם" (לויטן יב עמ' 84). כלומר הימצאות מידות טובות בקרב המנהיגים בסופו של דבר תורמת לאמונה של האזרחים ובכך ליציבות המדינית. הימנעות ממעשי אוון תורמת לשמירת האמנה, שהיא תוצר החוק הטבעי וגם הביטוי לצדק. הובס מתריע שאם השליט האבסולוטי יתעמר בנתינים בניגוד לציווי החוק הטבעי, הרי ה"טבע" או ה"אל" יביאו להפלתו כ"עונש טבעי" (שם לא עמ' 254), ודברים אלה מתיישבים עם עמדתו שלפיה מרד שהצליח יוצדק בדיעבד. ניתן לראות שבתקופת שמואל האל הוא שהודח מהשלטון בהסכמתו, כי העם הסיק מהליקויים החברתיים והמדיניים שנדרשת רפורמה ומעבר לשלטון אנושי. בהקשר זה, הטבע עצמו, טבעם הקלוקל של בני האדם שהחל בחטא הקדמון, הוא שחייב מעבר משלטון אלוהי לשלטון אנושי, לכן במקרה זה ראוי אולי לדבר על התפתחות טבעית ולא על עונש טבעי.

הובס מרחיק לכת וקושר בין חובת הציות של האזרחים לריבון לחובת הציות למצוות האל - **בלויטן** פרק ל הוא משווה בין הברית בין ישראל לאלוהיו בהר סיני לבין האמנה שנחתמה בין האזרחים לעצמם, שבמסגרתה העניקו את סמכות השלטון לריבון:

החלק הראשון מהכתוב שהיה לחוק היה "עשרת הדברים" הכתובים על שני לוחות של אבן, אשר נמסרו למשה מאלוהים עצמו, ובאמצעות משה נודעו לעם. טרם אותה העת לא היה חוק אלוהים כתוב; הואיל ואלוהים שעדיין לא בחר בעם כלשהו להיות מלכותו המיוחדת לא נתן לבני האדם אלא את חוק הטבע, כלומר את צווי התבונה הטבעית, הכתובים בעצם לבו של כל אדם. **משני הלוחות הללו מכיל הראשון את חוק הריבונות:** א. שלא יצייתו ולא יכבדו אלוהי אומות אחרות, במילים אלו: "לא יהיה לך אלוהים אחרים על פני"; דהיינו, "לא יהיה לך זולתי כאלוהים האלוהים שאומות אחרות עובדות". בזאת נאסר עליהם לציית או לכבד כמלכם וכמושלם, שום אל אחר לבד מזה שדיבר אליהם באמצעות משה, ואחר כך בעזרת הכוהן הגדול. ב. שלא יעשו ממנו "כל דמות" לייצגו; כלומר, נאסר עליהם לבחור להם, לא בשמים ולא בארץ, שום נציג שיכבדו להם מלבם, [ולא הותר להם] אלא לציית למשה ולאחריו, שאותם מינה לתפקיד זה. ג. ש"לא ישאו את שם אלוהים לשווא"; דהיינו, שלא ידברו בפחזות לשון על מלכם ולא יערערו על זכותו גם לא על הסמכתם של משה ואהרן, סגניו. ד. ש"בכל יום שביעי יימנעו מעמלם הרגיל", ובאותה עת יעסקו במתן כבוד ציבורי לו. **הלוח השני מכיל את חובותיו של האדם האחד לאחר**, כגון "לכבד הורים; לא לרצוח; לא לנאוף; לא לגנוב; לא להשחית שיפוט באמצעות עד שקר", ולבסוף, "אפילו לא לתכנן בלבם כל פגיעה של אחד באחר" (לויטן מב עמ' 365).

הובס מפתח בהרחבה את ההשוואה בין עשרת הדיברות לכללי התנהלות המדינה, בין הציות לאל לבין הציות לריבון. הוא קובע שהדיבר הראשון "אנוכי ה' אלוהיך" והדיבר השני "לא יהיה לך אלוהים אחרים על פני" (שמות כ, ג) משמעם "לא יהיה לך אלוהים של אומות אחרות; ובמקום אחר ביחס למלכים שהם

אלוהים" (לויתן ל עמ' 234-235). דברים אלה ממחישים עד כמה הוא מזהה את המדינה והריבון עם האל. הוא מסיק כי אסור לכבד גורם אחר במדינה, כמו למשל הפרלמנט, יותר מאשר את הריבון (שם ל עמ' 235). הדיבר השלישי - "לא תישא את שם ה' אלוהיך לשווא" - נקשר אצל הובס ללימוד הנתינים "מה גדול האשם לדבר רעה אודות הנציג הריבוני" (שם ל עמ' 236). הדיבר הרביעי - שמירת השבת - הופך למועד שמוקדש לחיזוק מעמדו של הריבון. ביום זה "יקראו לפנייהם ויפרשו להם את החוקים הפוזיטיביים הנוגעים בדרך כלל לכולם ויטבעו בנפשותיהם את הסמכות העושה להם חוקים. לתכלית זו היה ליהודים כל יום שביעי בשבוע שבת, שבו קראו ופירשו את החוק; ובאותו מעמד חגיגי נטבע בנפשם שמלכם הוא האלוהים" (שם ל עמ' 236). הוא מסכם את לוח הדיברות הראשון, שאותו הוא מגדיר כחוק הריבונות, ככזה ש"נועד כל כולו להניח את סך כוחו המוחלט של האלוהים, לא רק כאלוהים אלא גם כמלך על פי הסכם (במיוחד) ליהודים" (שם ל עמ' 236). מפה, בעלי הכוח הריבוני על פי אמנה צריכים לחקות את הברית שבין האל לישראל ולאמץ את הכללים הללו. הברית המקראית בין האל לעמו היא התשתית הרעיונית לכל הגות האמנה החברתית שעומדת ביסוד התפתחותה של המדינה הדמוקרטית המודרנית. הפירוש הליברלי לברית זאת בהגותו של לוק - שיהא חלק מיסודות הסינתזה בין דמוקרטיה וליברליזם במאה התשע-עשרה - יובא בהמשך.

הובס מפרש גם את הלוח השני, העוסק בנושאים שבין אדם לחברו, בהתאם להשקפתו הפרו-מלוכנית האבסולוטית: בלוח השני הוא כולל את הדיבר החמישי - כיבוד הורים - וקושר בין סמכויות המדינה לסמכות האב, שהיה הריבון הכול יכול של האדם (שם ל עמ' 236-237). בפירוש שאר הדיברות הוא מסביר את חשיבות שמירת עקרונות הצדק ביחסים הבין-אישיים ובהתנהלות השלטון, ומדגיש שאי-ציות לעקרונות אלה יביא לתוצאות הרסניות לחברה ולמדינה.

הובס מסכם את כל עשרת הדברות בשני ציוויים יסודיים שמכוונים לאותה תכלית: הלוח השני נובע כולו מהמצווה "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט, יח), ולמעשה הוא ביטוי לחוקי הטבע (לויתן מב). הלוח הראשון מתומצת במצוות "אהבת האלוהים", "האל שבני ישראל קיבלוהו בימים ההם כמלכם החדש" (שם ל עמ' 237). כל החוקים מכוונים בסופו של דבר לשמירת היציבות הפוליטית.

מדברים אלה עולה שהובס ממיר את האל במלך אנושי בקרב אומות העולם, ולמעשה בפוליטיקה הרגילה. הדבר עולה בקנה אחד עם השקפתו שהלויתן הוא אותו אל בן תמותה שמחליף את האל, והוא חיוני מאחר שהחטא הקדמון גרם לבני האדם להתנכר לחוק הטבעי שבשכלם.

בפרשנות המקרא הפוליטית שלו קושר הובס בין התיאולוגיה המונותיאיסטית לבין תפיסתו הפוליטית הפרו-מלוכנית. בדומה להקבלות בהגות המדינית הדתית הנוצרית, היהודית והמוסלמית, הוא קושר בין רעיון אחדות האל להעדפת כינון שליט יחיד. יתרה מכך, בעוד שבהגות הדתית המסקנות הפוליטיות נבעו מהאקסיומה התיאולוגית של קיום אל אחד, הובס הופך את היוצרות וניתן להבין מדבריו שקביעת אחדות האל היא הנובעת ממניעים פוליטיים של משה ואחריו הכוהן הגדול. הוא מסביר כי "אילו הורשה העם לעבוד את הדמויות (שהם הייצוגים של בדיותיהם שלהם) ולהתפלל אליהם, [...] כל אדם היה מושל אז בעצמו על פי איוויו, ומביא לכדי מהפכה גמורה של המדינה ולחורבנה מחמת חוסר אחדות" (שם מה עמ' 463). לכן שני הציוויים הראשונים בעשרת הדיברות באים להבטיח את קיומו ויציבותו של המשטר התיאוקרטי.

תפיסתו האבסולוטית של הובס מוצאת ביטוי גם ביחס לקניין. הוא קובע שלריבון יש זכות לקבוע כללים המסדירים את חלוקת הקניין (שם יח עמ' 125; לו עמ' 303), כלומר הזכות להחזיק בקניין אינה זכות טבעית טרם כינון ממשל מדיני ואינה תלויה רק בעבודת האדם, אלא היא זכות הנתונה מידי המדינה. הוא מזכיר ש"בני ישראל היו מדינה במדבר, אבל חסרים היו את מצרכי האדמה עד שנהיו אדוניה של ארץ ההבטחה. וזו חולקה לאחר מכן ביניהם לא לפי כושר הבחנתם שלהם אלא לפי כושר ההבחנה של אלעזר הכוהן ויהושע בן נון מצביאים" (שם כד עמ' 172). הובס מציין שחלוקה זו, ובכללה נישול שבט לוי, הייתה חלוקה שרירותית (שם). הגורל האלוהי שקבע את חלוקת הארץ נתפס אצלו כקביעה של ההנהגה, כי הרי היא "מייצגת" את האלוהים.

ביטוי נוסף לאבסולוטיזם אצל הובס נקשר לסמכות המלך לחנך את העם. הוא מייחס חשיבות רבה לכך מתוך הבנה שהאמונות והדעות של הנתינים הן הבסיס לשמירת היציבות,³⁹ ומסביר את סמכותו זו של הריבון בצו אלוהי (שם כג עמ' 167-168). הובס מבסס זאת על מצוות שמירת השבת בעשרת הדיברות, שפירושו לה הוצג לעיל, ומזכיר גם את דברי שלמה: "קשרם על אצבעותיך" (משלי ז, ג) ואת הציוויים של משה: "ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם, בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך" (דברים יא, יט-כ); "וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך"; "הקהל את העם האנשים והנשים והטף" (דברים לא, יב) (לוייתן כו עמ' 189). מרכזיות החינוך בהבטחת היציבות המדינית מתבטאת בכך שהובס מגדיר תורה נכונה רק על פי קריטריונים של שמירת האמנה (שם יח עמ' 124).

³⁹ ראו גם לוייתן, ל עמ' 236; כו עמ' 192.

השקפה זו מבהירה את דבריו שהאמור בתנ"ך הוא אמת רק בכפוף להכרה בו מצד הריבון המדינית.

על רקע מלחמת האזרחים באנגליה בין הפוריטנים והפרלמנט לבין המלך, הובס נדרש בהרחבה למתח בין הסמכות הדתית לסמכות המדינית לכל אורך ההיסטוריה (שם מג עמ' 425). בהתאם לגישתו האבסולוטית הוא רואה הכרח באחדות הכנסייה והמדינה, ולמעשה בקיומה של כנסייה רשמית שהמלך בראשה, כיוון שכאשר שני הכוחות נפרדים קצרה הדרך למלחמת אזרחים ולהתפוררות (שם כט עמ' 228). עמדה זו עולה בקנה אחד עם הזיהוי שלו בין חוקי הריבון לבין החוק האלוהי ועם הקשר שהוא מציג בין הפולחן האזרחי והאלוהי (שם לא עמ' 254; מה עמ' 463). קישור זה הופך את הדת לכלי לליכוד הקהילה. המדינה משולה לאיש אחד, ולכן ראוי גם שתעבוד את האל רק לפי פולחן אחד (שם לא עמ' 254).

לביסוס תפיסתו הפוליטית ביחסי דת ומדינה נדרש הובס לעניינים תיאולוגיים-מטאפיזיים. נקודת המוצא שלו היא הבנת מהותה של הנבואה, וממנה משמעות החוק האלוהי והסמכות הדתית. הוא קובע שכל מהותה של "רוח האלוהים" היא ביטוי של כישרון פוליטי, ומסביר שמשה מינה ראשים ושופטים על העם בעקבות עצת יתרו חותנו, "ומאלה באו אותם השבעים אשר להם אצל אלוהים מרוחו של משה, ובכך הטה אותם לסייע למשה בניהול הממלכה" (שם לו עמ' 303). כלומר, לדידו של הובס, ה"רוח" שנזכרת בתנ"ך היא "הנטייה לשירות האלוהים ולא לשום התגלות על-טבעית" (שם). מתוך ראייה זו של הנבואה ככישרון פוליטי הובס מקשר בין הנבואה לבין הריבונות של המנהיג. הוא קובע שרק לריבון הסמכות לאשר את הלגיטימיות של נבואת אדם הטוען שהוא נביא; אם הריבון אינו מכיר בנביא, הרי הנתינים מנועים מלציית לו (שם לו עמ' 305; לב עמ' 259). הובס מביא את הפסוק "ואצלתי מן הרוח" (במדבר יא, יז) כדי להוכיח את טענתו שרק הריבון, במקרה זה משה, הוא בעל הסמכות להסמיך נבואה. למעשה שבעים הזקנים קיבלו את סמכותם הנבואית ממשה ולא ישירות מהאל.⁴⁰ הוא מסביר כי יהושע ביקש לכלוא את שני האנשים המתנבאים במחנה כי סבר לתומו שהם מתנבאים ללא סמכותו של משה, ומזכיר גם שיהושע עצמו הוסמך על ידי הריבון משה להשלים את המשימה של הכנסת העם לארץ המובטחת (לוי' 276-277; לו עמ' 302; מ עמ' 334; מב עמ' 404).

נוכח הקשר בין הנבואה לבין עניני המדינה, ומתוך מודעותו להשלכותיה על היציבות הפוליטית, הובס מפתח את העיסוק בסוגיות תיאולוגיות להוכחת

⁴⁰ על ייחודיות נבואת משה ועליונותו על נביאים אחרים ראו לוי' 299-300; סיקור וסיום 512.

מסקנותיו הפוליטיות. כמקובל במסורת הדתית הוא יוצר היררכיה בין הנביאים, וקובע שמבין הנביאים בברית הישנה "אחדים היו 'עליונים', ואחדים - 'כפופים'. 'עליונים' היו - ראשון משה, ואחריו הכהנים הגדולים, איש בדורו, כל עוד הייתה הכהונה מלכותית" (שם לו עמ' 300). גם בתקופת המלוכה, "אותם מלכים שהכניעו עצמם לממשלתו של אלוהים היו גם נביאי הראשיים, ואילו תפקידם של הכהנים הגדולים נעשה מְשָׁרְתִי" (שם). כלומר הנביא העליון הוא כעת המלך, והכוהן, שירד ממעמדו המדיני, ירד גם בקדושתו. מעתה, גם את תפקידיהם הדתיים הכהנים עשו רק כ"ציווי המלך עליהם". הובס אף קובע שכאשר הריבון המדיני מצא זאת לנכון, הוא נישל את הכהנים מתפקידם (שם). המסקנה הקושרת בין התיאולוגיה לפוליטיקה היא שמשה, הכהנים הגדולים והמלכים החסודים היו כולם נביאים ריבוניים (שם לו עמ' 301). כאסמכתא לדבריו בדבר היות הריבון המנהיג הדתי העליון מביא הובס את האיסור לשמוע לנביא שיציע חלופה לתורה (דברים יג; יח) "שייסד סגנו של אלוהים (שבזמנו היה משה)". הריבון "הוא שני לאלוהים עצמו - כלומר, ראש הכנסייה בכל הזמנים" (לויטן לו עמ' 311). מאחר שלאמונות ולדעות יש השלכות פוליטיות, הובס קובע ש"על התבונה הפרטית להיכנע לציבורית, כלומר לזו של סגן האלוהים" (שם עמ' 312), כלומר רק הריבון הוא המוסמך לקבוע מהו הפירוש הנכון של כתבי הקודש (שם לח עמ' 318; מב עמ' 395-396; מג עמ' 418). הובס אף מעיד על עצמו שיקבל בכניעה את פירוש התנ"ך המוסמך על ידי המדינה (שם לח עמ' 313). כשם שהריבון אחראי על האמונות והפולחן, הוא גם אחראי על המינויים ועל ההכנסות של הממסד הדתי.⁴¹

ברמזו לאירועי ימיו - המלחמה בין הפוריטנים לבין המלך - הובס מסביר שיסוד הפורענויות שפקדו את השלטון המדיני בהיסטוריה הישראלית הוא העובדה שבני ישראל הפרידו בין המישור המדיני למישור הדתי, וניצלו כל שעת כושר כדי להחליף צורות משטר. בתקופת השופטים הם התנערו מההיבט הדתי וחתרו

⁴¹ על רקע המאבקים בין המדינה לכנסייה בתקופתו, הובס משתדל להוכיח בשורת דוגמאות מהמקרא שהריבון המדיני הוא בעל הסמכות העליונה בענייני דת: משה הוא שקידש את אהרן הכהן הגדול ואת בניו (לויטן מד עמ' 445); דוד הוא שמינה את האחראים לפולחן הדתי (דה"א כו, ל, לב) (לויטן מ עמ' 336); שלמה גירש את אביתר מכהונתו (מלכים א ב, כז) (לויטן מ 336; מב עמ' 406; מד 441); חנן את המקדש ובירך את העם (מלכים א ח) (לויטן מ עמ' 336; מב עמ' 387; מד עמ' 445); יאשיהו הוא ששלח לשאול את חולדה הנביאה בעניין ספר החוק שנמצא במקדש (מלכים ב כב) (לויטן מ עמ' 336). הריבון קובע מהו הפולחן הלגיטימי: נחש הנחושת שעשה משה היה לגיטימי, אולם עגל הזהב נעשה בלי הרשאה "לא מאלוהים ריבונם ולא ממושה שהיה סגנו" (לויטן מה עמ' 468-469); חזקיהו כיתת את נחש הנחושת שפולחנו היה מנוגד לדוקטרינה הדתית שקבע (לויטן מה עמ' 472). על סמכויות הריבון בהקשר להכנסות הכנסייה ראו לויטן מב 379; מד עמ' 434-435. בהקשר למינויים בכנסייה, הובס מסיק מכתבי הקודש שהבישופים כפופים לאפיפיור רק בטיטוריה שלו ולא במדינות אחרות (לויטן מב עמ' 404; לג עמ' 272).

לכינון מלך ארצי, ובהמשך, עם כינון מלך, "לא היו מוכנים לאפשר לו לשנות את הדת, ותמיד חיפשו סיבה לאי-ציות". הדוגמה הבולטת היא הדחת המלך שאול על ידי הנביא שמואל על בסיס דתי (שם מ' עמ' 337). באורח דומה, לפי הובס, העם חיפש אמתלה למרוד ברחבעם, שלא היה עובד אלילים, והדבר הביא לפילוג ממלכת ישראל המאוחדת. הובס מסיק כי "בדרך כלל במשך כל ההיסטוריה של המלכים, הן ביהודה הן בישראל, היו נביאים שתמיד ביקרו את המלכים" (שם מ' עמ' 338), ובכך העם לא התנהל כנדרש בשלטון ריבוני מתוקן בנוגע לעליונות הריבון בתחום המדיני והדתי, כי הרי הוא המייצג את אישיות האלוהים (שם מ' עמ' 339). סביר להניח שמסקנותיו אלה בדבר סמכותו הדתית של הריבון קשורות למעורבות המלך האנגלי בוויכוח על מעמד האתיאיזם באנגליה, ולהאשמות שהופנו כלפי הובס עצמו.

* * *

בניסיונו לבסס את השקפתו המדינית המתוארת לעיל מצביע הובס על הממשל הישראלי, ממשל שאמור להיחשב אידיאלי מאחר שמשוה כונן אותו בהוראת האל,⁴² ובכך פועל ברוח ההבראיזם הפוליטי בתקופתו. כבר אבות הכנסייה כמו תומס אקווינס עסקו במשטר הישראלי כמודל לחיקוי. ההידרשות לממשל זה נקשרת הן לרצונו של הובס למצוא ביסוס עובדתי היסטורי למסקנותיו, כפי שהוצג לעיל, והן לרצונו להציג מודל אידיאלי עתידי שהוא במידה רבה אוטופי. נקודת המוצא להבנת ייחודיות הממשל הישראלי נעוצה בכך שאפשר לייחס לאל מלכות טבעית ונבואית. המלכות הטבעית מתבטאת בשלטון האל בכל אותם בני האדם שמודים שכלית בהשגחתו ומקבלים את המצוות הטבעיות.

אבל במקום שאלוהים עצמו, בהתגלות על-טבעית, נטע דת, שם גם **עשה לעצמו מלכות מיוחדת**, ונתן חוקים הנוגעים לא רק להתנהגות ביחס אליו, אלא גם בין אדם לחברו. ובמלכות האלוהים המשטר והחוקים המדינתיים הם אפוא חלק מן הדת, ולכן אין שם מקום להבחנה בין שלטון זמני לרוחני. אמת הדבר **שאלוהים הוא מלך כל הארץ: אף על פי כן יכול שיהיה מלך של אומה נבחרת ומיוחדת**. כי אין חוסר עקביות בכך, ממש כשם שאין חוסר עקביות בכך שמי שבידו כלל הפיקוד על הצבא תהיה לו גם חטיבה או פלוגה מיוחדת משלו. **אלוהים הוא מלך כל הארץ בכוחו, אך על עמו הנבחר הוא מלך בברית** (לוייתן יב עמ' 82; לא עמ' 247).

⁴² השוו ברוך שפינוזה, מאמר תיאולוגי-מדיני, תרגום: חיים וירשובסקי, ירושלים: מאגנס, תש"ס, עמ' 177-191. ראו גם הרוי, תשמ"א; Lessay, 2006; Remer, 2006.

"מלכות האלוהים" הנבואית היא אם כן המייחדת את הממשל הישראלי, והיא תעמוד בבסיס תיאור הממשל האידיאלי בהגותו המדינית של הובס. בספרו **לויתן** הוא מתאר התפתחות בשלבים של הממשל הישראלי ובתוך כך של "מלכות אלוהים". התפתחות זו כרוכה במידת יכולתם של בני האדם לקבל את "דת האמת" במלוא מובנה. רוצה לומר, תיאור התפתחות זו משלב במשנתו הפוליטית של הובס את המישור האמפירי המצוי ואת ההיבט הנורמטיבי הרצוי.

הובס מגדיר "מלכות אלוהים" כמלכות המבוססת על אמנה בין האל המלך לבין נתינים מיוחדים שהוא בחר. למעשה, מלכות זו כוננה כבר עם בריאת בני אדם. עיקרון מהותי להבנת משמעותה של מלכות האלוהים הוא ההבחנה בין העובדה שהאל "מלך על כל בני האדם על פי הטבע בעצמתו", לבין העובדה שגם "היו לו נתינים מיוחדים, שעליהם ציווה בקולו, כדבר איש אל רעהו", כמו למשל מלכותו על אדם הראשון; כלומר מלכות שאינה מלכות אלוהים מתאפיינת בכך שמדובר בשליט הפועל על פי כוחו (לויתן לה עמ' 285). מלכות האלוהים על אדם הראשון המשיכה לשמונה אנשים שלא הושמדו במבול. בכך אלוהים שוב כונן את מלכותו, דבר המבטא את רצונו למלוך מכוח הסכמת הנשלטים ולא מכוח עוצמתו גרידא (שם מ עמ' 330).

הובס מתאר את המשכה של מלכות האלוהים מאדם הראשון והנבחרים בשחר האנושות לעם ישראל: האל החל לדבר אל אברהם, כלומר למלוך עליו בקולו בדומה למלכותו על אדם הראשון, ואחר כך אף כרת ברית עמו (בראשית יז, ז-ח): "בברית זו אברהם מבטיח לעצמו בעבור זרעו אחריו, לציית לאדני שדיבר אתו כאלוהים; והאלוהים מצדו מבטיח לאברהם את ארץ כנען לאחוזת עולם" (לויתן לה עמ' 285). אם כן, ניתן לראות שהבסיס למלכות האלוהים הוא הברית, ההסכמה ההדדית בין שני הצדדים, ולכן אברהם, בהיותו אבי המאמינים, הוא גם הראשון במלכות באמצעות ברית. הובס מסביר שהברית "כוללת חוזה בין אלוהים לאברהם, שלפיו אברהם מחייב את עצמו ואת זרעו אחריו להיות נתונים באורח מיוחד לחוק הפוזיטיבי של אלוהים" (שם). כלומר בעוד שקודם לאמנה, לכינון מלכות אלוהים, היו בני האדם כפופים לאל מכוחו וצייתו לחוק הטבעי, הרי כעת נוסף ממד חדש - ציות של אותם נבחרים לחוקים פוזיטיביים שהם הם היסוד של מלכות האל (שם עמ' 285-286). הובס מסביר ש"אף על פי שעדיין לא ניתן לאלוהים השם 'מלך', ולא ניתנה 'מלכות' לאברהם ולזרעו, בכל זאת הם אותו דבר: לאמור, כינון ריבונותו המיוחדת של אלוהים על זרעו של אברהם באמצעות הסכם" (שם). ניתן להיווכח שהמאפיין המהותי מבחינת הובס להגדרת "מלכות האלוהים" הוא האמנה, שמבטאת הסכמה של הנשלטים לקבל את ריבונות האל.

אף על פי שאברהם לא היה מלך, הובס מוצא בסמכות אבי האומה ביחס לצאצאיו יסוד לריבונות המלך ביחס לנתיניו:

הברית שכרת אלוהים עם אברהם (באורח על טבעי) הייתה כך: "זאת בריתי אשר תשמרו בני וביניכם, ובין זרעך אחריו" (בראשית יז: י). **זרעו של אברהם לא זכה להתגלות הזאת, והם עדיין לא היו קיימים, ובכל זאת הם צד לברית וכבולים לציית למה שיצהיר לפניהם אברהם כי הוא חוק האלוהים; ולא יכלו להיות כן אלא בתוקף המשמעת שהיו חייבים להוריהם, שלהם הכוח הריבוני על ילדיהם ומשרתיהם (אם אינם נתונים לכל כוח ארצי אחר כבמקרה של אברהם). ושוב, כאשר אלוהים אומר לאברהם: "ונברכו בכך גויי הארץ. כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו, ושמרו דרך אדני לעשות צדקה ומשפט" (בראשית יח: יח-ט), הרי גלוי הוא שהציות מצד משפחתו, שלא הייתה להם התגלות, תלוי היה בחיוב הקודם שלהם לציית לריבונם (ליותן כו עמ' 199-200).**

מהחווה שכרת אלוהים עם אברהם מסיק הובס מספר מסקנות פוליטיות משמעותיות לגבי מעמדם של הריבונים בכלל: בכריתת הברית דיבר אלוהים אל אברהם בלבד, אולם חובת הציות לחוקי האל חלה על כל הנתינים מתוקף כפיפותם לסמכות אברהם, שהוא הריבון המדינתי. מכאן שלריבון סמכות לענוש, "כי מקומו של הריבון במדינה הוא אותו המקום שהיה לאברהם במשפחתו שלו" (ליותן מ עמ' 330). כמו כן, מאחר שרק אברהם דיבר בשם האל ופירש את דבריו למשפחתו, "לכן גם אלה התופסים במדינה את מקומו של אברהם - הם המפרשים הבלבדיים של מה שדיבר אלוהים" (שם מ עמ' 331). הובס מסביר שאותה הברית עם אברהם חודשה בהמשך עם אבות האומה יצחק ויעקב, שתפקדו כמנהיגי הקהילה.

בתקופת שבתם של ישראל במצרים לא חודשה הברית בינם לבין ריבונם - האלוהים. זוהי תקופת של העדר עצמאות פוליטית והעדר ריבונות שמתאפיינת בקיומו של מנהיג המייצג את האלוהים בפני העם. למעשה, בתקופת השעבוד במצרים לא התקיימה אמנה, דבר שעולה בקנה אחד עם העובדה שבני ישראל היו שקועים באלילות ולא הכירו את האלוהים מלכם.

הובס מסביר שעם היציאה ממצרים וסיום העבדות מתחדשת הברית על ידי משה בהר סיני. הוא מתאר את כינון הממשל האלוהי ממש ככינון האמנה עם היציאה ממצב הטבע: "מוצא אני כי מלכות האלוהים הוראתה ברוב המקומות בכתוב: מלכות שבמדויק כך נקראת, באשר **נתכוננה באורח מיוחד בקולותיהם של עם ישראל, כאשר בחרו באלוהים להיות להם מלך באמצעות הברית שעשו עמו, עם שהבטיח להם אלוהים את ארץ כנען לנחלה**" (שם לה עמ' 284). דברים

אלה מצביעים על כינון תיאוקרטיה ישירה, מלכות אלוהים אמיתית וישירה שבה כל בני האדם מציינים תבונת לציווי המוסר האוניברסלי המתבטאים בחוק הטבעי. האמנה היא הבסיס לחירות כביטוי לאקט בחירה רצוני במנהיג, לכן עם היציאה ממצרים וחדוש הברית נהיה עם ישראל "לא רק החופשי ביותר, אלא גם האויב הגדול ביותר לשעבוד אנוש".⁴³ הובס מסביר שכריתת הברית בסיני מתבטאת "בפסוק שבו אדני מצווה על משה לדבר אל העם באורח זה: 'ועתה אם שמוע תשמעו בקולי, ושמרתם את בריתי, והייתם לי עם מיוחד, כי לי כל הארץ, ואתם תהיו לי ממלכת משרתים בקודש וגוי קדוש'" (שמות יט: ה) (שם לה עמ' 286; מ עמ' 331). יתרה מכך, בעוד שהברית עם אברהם לא הייתה בדיוק עם קהילה פוליטית, הרי כעת, בסיני, "היא קרויה במפורש 'מלכות אלוהים' מיוחדת על היהודים" (שם לה עמ' 286). הדבר ממחיש עד כמה הברית המקראית משמשת אצל הובס יסוד לתפיסת האמנה החברתית, מושג שיעמוד בבסיס הגותם של הוגים ליברלים כג'ון לוק, ועד כמה הבנה של רעיון הברית המקראית חיוני להבנת משמעותה של הדמוקרטיה הליברלית, שהתפתחה במאה ה-19 כסניתזה של הדמוקרטיה עם הליברליזם.

בעוד שמקור סמכותו של אברהם כמנהיג ביחס לבני משפחתו היה ברור, הובס עומד על הבעייתיות העלולה להתעורר בנוגע ללגיטימציה של משה כמנהיג, כלומר להיותו סגן האלוהים ודוברו. הובס מוצא בכתובים ביסוס לסמכותו הפוליטית הבלעדית של משה:

לא נראה כי היו העם חייבים לקבלו כסגנו של אלוהים, אלא כל זמן שהאמינו כי אלוהים דיבר אליו. ולכן, למרות הברית אשר כרתו עם אלוהים, עדיין הייתה סמכותו (של משה) תלויה רק בדעתם על קדושתו ועל ממשות התוועדויותיו עם אלוהים ואמיתות הנסים שלו; וברגע שנשתנתה דעתם זו שוב לא היו מחויבים לקבל דבר כלשהו כחוק אלוהים, שאותו הציע לפניהם בשם אלוהים. [...] לכן חייבת סמכותו, כמוה כסמכותם של כל שאר הנסיכים, להתבסס על הכמת העם ועל הבטחתם לציית לו. וכך היה הדבר (שמות כ: יח-יט): כי כל "העם ראים את הקולת ואת הלפידים ואת קול השפר ואת ההר עשן, וירא העם וינעו ויעמדו מרחק. ויאמרו אל משה, דבר אתה עמנו ונשמעה ואל ידבר עמנו אלהים פן נמות" (שמות כ: טז). כאן הייתה הבטחת

⁴³ בעל האזרח טז ח-ט הוא מצטט את דברי יוסף בן מתתיהו המציג את אנשי "הדרך הרביעית" של יהודה הגלילי, ש"אהבת החירות שאין לנצחה מצויה באנשי הכת הזאת, והם חושבים את האלוהים לבדו למנהיגם וריבונם. נקל להם לקבל על עצמם כל מיני מיתות משונות ומעשי נקמה בקרוביהם וידידיהם ובלבד שלא לננות שום אדם בשם אדון". ראו יוסף בן מתתיהו, **קדמוניות היהודים**, ספר יח א, ו 23 (תרגום: אברהם שליט, ירושלים: מוסד ביאליק, תשכ"ג, עמ' 283). לפי הובס זה הבסיס לעימות עם הרומאים, "כי מאחר שהיו היהודים נתינים במלכות האל, ראו איסור לעצמם להכיר בכפיפותם לאיזה מלך בן תמותה או לאיזו מדינה עלי אדמות" (לוייתן יב עמ' 82).

הציות שלהם, ובזאת חייבו עצמם לציית לכל אשר ימסור להם כמצוות האלוהים (לויטן מ עמ' 331-332; כו עמ' 200).

ניכר כי על פי הובס, הלגיטימציה הראשונית למעמדו של משה כנציג האל, שהוא הריבון האמיתי, כמו גם קבלת חוקיו שייחסם לאל, הייתה תלויה באמונת העם בכך שהאל דיבר עם משה. הובס מסביר כי מאחר שזולת משה לא היה עד לכך שהאל אכן דיבר עמו, סמכותו של משה, כסמכותם שאר השליטים, נשענה למעשה על הסכמת העם ועל הבטחתם לציית לו, והעם היה יכול לשנות דעתו כרצונו. הדבר עולה בקנה אחד עם תיאוקרטיה ישירה.

ואולם, הובס מצביע על התפתחות חשובה בממשל הישראלי ובמשמעותה של מלכות האלוהים. הוא מצטט את האמור בספר שמות כ, יח-יט, ומפרש את הדברים כביטוי לשינוי בתכנית המקורית של כריתת האמנה: בתחילה "העם רואים את הקולות" ובסמכותם להחליט אד הוק מי "צג אותם, אולם כעת הם מבקשים להמיר את הדיבור הישיר של האל לקשר המתווך על ידי משה.⁴⁴ כלומר משה קיבל ייפוי כוח מלא מהעם לדבר בשם האלוהים והם התחייבו לציית בקביעות לכל דבריו (לויטן מ עמ' 331; לג עמ' 264-265). מצב זה מסמן נסיגה מהמצב הראוי של תיאוקרטיה ישירה, מלכות אלוהים אמיתית וישירה שבה כל בני האדם מציינים תבונת לציווי המוסר האוניברסלי המתבטאים בחוק הטבעי. נסיגה זו מתבטאת בפחד מעוצמת האל הסמויה. מאותו רגע מילא משה תפקיד של ריבון מדיני בדומה למלך,⁴⁵ והיה נביא ריבוני (שם לו עמ' 300; מ; מב עמ' 332). סמכות משה משולה כעת לסמכות האל והעם מתחייב למעשה לציית למשה (לויטן כ עמ' 143). הדבר מתבטא בהצהרת העם ש"כל אשר דיבר ה' נעשה" (שמות יט, ה-ח) (על האזרח יא, א), אך מאחר שמשה הוא המנהיג היחיד בעל הסמכות לחוקק את החוקים האלוהיים (לויטן כו עמ' 200), הרי הציות לו היא כציות לאל עצמו.

44 שמי כ טז; לויטן כ עמ' 143; על האזרח יא, א. הרוי מסביר כך את העובדה שבדברי הובס המנהיגים מוצגים כדוברים וגם כריבונים: מבחינה תיאורטית המנהיגים כמשה או הכוהן הגדול היו רק דוברים עד לכינון המלוכה. למעשה דחה העם מלכות אלוהים זו כבר עם הצעתה במעמד הר סיני, ולאחר מכן היה משה או הכוהן הגדול הריבון הלכה למעשה. הסתירה בתפיסת הובס מצטיירת לכן כסתירה בין מלכות אלוהים הרצויה (התיאורטית-אידיאלית, "תיאוקרטיה") לבין מלכות האלוהים המצויה (המעשית-היסטורית, "היירוקרטיה" – מלכות כוהנים). הרוי, תשמ"א, עמ' 36.

45 לויטן מב עמ' 354; מד עמ' 433, 441; יסודות החוק ב, ו, ב; ז, ג.

אף כי במלכות האלוהים הנובואית יש שלטון אנושי, הובס מדגיש שהריבון האמיתי הוא האל והמנהיגים הפוליטיים הם למעשה רק נציגים שלו.⁴⁶ בכך הוא דווקא מעצים את כוחם ולא מחלישם: משה, שכיהן כ"סגן האלוהים", היה מייצג אישיות האל, ממלא מקומו ודוברו.⁴⁷ בעקבות ברית סיני האל עבר האנשה "על ידי משה, שמשל בבני-ישראל (שלא היו עמו שלו כי אם של האל), לא בשמו שלו ולא ב'כה אמר משה', כי אם בשם האלוהים, ב'כה אמר אדני'" (שם טז עמ' 115).

מאפיינים אלה של משטר אלוהים, שבו מעמדו של המנהיג האנושי הוא "סגן הריבון" וקיומו הוא תוצר של נסיגה מתיאוקרטיה ישירה, מתבטאים למשל באכיפת החוקים. הובס מסביר שבקרב בני ישראל היה חוק שלפיו "מי שיורשע בפשע כבד סקול יסקול אותו העם: העדים יידו את האבן הראשונה, ואחרי העדים - שאר העם" (שם סיקור וסיום עמ' 510).⁴⁸ ניתן להיווכח שתפקיד הענישה - אחד התפקידים המהותיים של שלטון ריבוני - לא היה נתון בידי ההנהגה בממשל התיאוקרטי; דומה שהאל הוא שאכף את חוקיו באמצעות המוני העם באופן ספונטני.

נוסף למסקנתו שמשה היה המתווך הלגיטימי בין האל לעם, הובס חותר גם להדגיש את מעמדו של משה כמנהיג יחיד בתחום הפוליטי והדתי. הוא מזכיר שעל פי הכתוב ניגש משה לבדו אל אדני ללא שאר הכוהנים, ללא שבעים הזקנים ובטח ללא העם (שמות כד, א-ב): רק משה "ייצג כלפי בני ישראל את אישיות האלוהים, כלומר, היה ריבונם היחיד למטה מאלוהים" (לויטן מ עמ' 332). הובס מוצא הוכחות נוספות בפירושו המקרא לטענת בלעדיות שלטון משה: הוא מצביע על כך שבכל מקום בתורה נאמר "וידבר אדני אל משה", כלומר רק הוא העביר לעם את ציווי האל וחוקיו. כמו כן מזכיר הובס כי העם הבטיח לשמוע

46 ניתן להשוות זאת לתפיסת רוסו את הריבוניות ואת מעמד ההנהגה הפוליטית. ז'אן ז'אק רוסו, **על האמנה החברתית**, תרגום: יוסף אור, ירושלים: מאגנס, תשנ"ט, עמ' 83-85.

47 לויטן טז עמ' 115; לב עמ' 260; לה עמ' 285; לח עמ' 317; מה עמ' 469; סיקור וסיום עמ' 510-512; על האזרח טו, יג ועוד.

48 וראו דבריו ב"על האזרח": "אף על פי שנקבעו העונשין ונתמנו השופטים עם ייסודה של מלכות אלהים [...] עם זאת, זכות הענישה היתה תלויה כליל בשיפוט פרטי; והיה על ההמון הלא-מאורגן ועל כל איש ואיש, להעניש בהתאם למה שתעורר קנאתם הפרטית. ולכן משה, על פי מצוותו, לא דן אדם למיתה; אבל כאשר אדם כלשהו היה ראוי להיחרג, יחיד או רבים עוררו את ההמון נגדו על פי סמכות אלהים, ובאומרים 'כה אמר ה'. והנה זה בהתאם לטיבה של מלכות הסגולה של אלהים. שכן שם אלהים אכן מולך במקום בו חוקיו נשמרים לא על שום פחד מפני בני-אדם, אלא על שום פחד מפניו. ואכן אילו היו בני-אדם כפי שהם צריכים להיות, זה אמנם היה מצב מעולה של שלטון מדיני; אולם כפי שבני אדם הינם, יש עוצמה כופה [...] הכרחית על מנת למשול בהם" (שם טז, טו, מצוטט אצל הרוי, תשמ"א, עמ' 36-37). עם זאת, הוא מדגיש שהענישה הספונטנית לא נבעה מקנאה פרטית. אפילו "כאשר הרג פינחס את זמרי ואת כזבי, לא עשה זאת מתוך זכות קנאה פרטית: הפשע בוצע לעיני העדה, לא היה צורך בעדים, החוק היה ידוע, והוא היה היורש הגלוי לריבוניות" (לויטן סיקור וסיום, עמ' 511-512).

בקולו ולא מוזכרת התחייבות לשמוע בקול אהרן. גם דיכוי ההתקוממות של קורח ועדתו על ידי האל ממחיש לדעתו את העובדה שמייצג הריבון עלי אדמות הוא אחד (שם מ עמ' 332-333). בכך הוא דוחה את התיאור של הממשל הישראלי כמעין אריסטוקרטיה של הכהנים או של ראשי השבטים והזקנים ופוסק כי "למשה לבדו הייתה - שני, אחר האלוהים - הריבונות על בני-ישראל" (שם מ עמ' 333). אם כן, באורח פרדוקסלי, דווקא התעקשותו של הובס להגדיר את המנהיג כ"סגן" מעניקה לו סמכויות של מנהיג כמעט כל יכול.

כפי שהוצג לעיל, "מלכות האלוהים" מוגדרת קודם כול על פי עקרונות ההסכמה התבונית והציות מרצון לריבון, שלא כמו שליטה כוחנית. לכך משמעות בנוגע לחוקים במדינה - מדברי הובס עולה שאמנם החוקים נחקקו על ידי האל עצמו, אולם מעמדם במלכות האלוהים מחייב הכרה בהם מצד המצייתים והבעת הסכמה ורצון תבוני.⁴⁹ הובס מסביר שאמנם הדיברות בלוח השני הם חוקי טבע המוכרים אוניברסלית על ידי השכל ולכן ניתן להסביר את תוקפם בתבונה הטבעית, אולם לגבי דיברות הלוח הראשון, החיוב שלהם הנוגע רק לבני ישראל נובע מהסכמה מפורשת של בני ישראל לציית למשה. רק למשה ואחריו לכוהן הגדול הייתה סמכות להפוך "את עשרת הדברים, לחוק במדינה של ישראל" (שם מב עמ' 365-366).⁵⁰

הובס מסביר אפוא את משמעות היות עם ישראל "העם הנבחר" בהקשר פוליטי מובהק: כשם שהמלך בכל ארץ הוא האישיות הציבורית או הנציג של כל נתיניו, כך ניתן לראות באלוהים, המלך של ישראל, את "קדוש ישראל" ואת האישיות הציבורית במלכות האלוהים. כלומר הגדרת האומה קשורה ישירות לריבון שמגדיר את הספירה הציבורית. אם כן, "המין האנושי הוא האומה של אלוהים בקניין, אבל רק היהודים היו 'אומה קדושה' [...] משום שהיו לו לקניין באמצעות ברית" (שם לה עמ' 291). מדברים אלה עולה שלפי הובס ה"קדושה"⁵¹ או ה"בחירה" של ישראל נובעת מאמנה יוצאת דופן שקושרת בינם לבין מלך על-אנושי, ומתבטאת בה: "במדינת היהודים נעשה אלוהים עצמו הריבון, באמצעות

49 הדבר מזכיר את תפיסת רוסו לגבי משמעות החוק כנגזר מ"הרצון הכללי". רוסו, שם, עמ' 40.
50 לכן גם החוקים ערב הכניסה לארץ, חוקי השופטים וכללי הפולחן של הלויים והכוהנים, נובעים מסמכות הריבון המדינתית (לויטן מב עמ' 366). הובס מסיק שכתבי הברית הישנה לא היו קנוניים ליהודים ולא היו בבחינת חוק ליהודים בתקופת גלות בבל עד לחידוש הברית על ידי עזרא, הכוח הריבוני המדינתית (לויטן מב עמ' 367-368).

51 הובס מסביר את היות ישראל "עם קדוש" בהשתייכותו לאל בזכות מיוחדת. כל העולם וכל האומות שייכים לאל, אך אומה קדושה "היא רק זו שנתייחדה לשירותו המיוחד, כמו אומת היהודים" (לויטן לה עמ' 287). הוא מתאר דרגות קדושה: לגבי העם – כלל אומת בני ישראל, שבט לוי, הכהנים, הכוהן הגדול. לגבי הארץ – כל ארץ יהודה, העיר הקדושה, ההיכל, קודש הקודשים (שם לה עמ' 291).

הסכם עם העם, ובשל כך נקראו הללו 'עמו המיוחד', להבדילם משאר באי העולם שעליהם מלך האלוהים לא בהסכמתם כי אם בכוחו הוא" (שם סיקור וסיום, עמ' 510; לה עמ' 286-287). בכינון מלכות אלוהים ובבחירת מלך על-אנושי ניתן לראות ביטוי לעליונות החירות התבונית, חירות פוזיטיבית מוסרית הקשורה הדוקות לבחירה חופשית.⁵² הובס מסביר שמלכות האלוהים פירושה התחייבות בני העם לנהוג "זה כלפי זה, בענייני צדק, וכלפי אומות אחרות, הן בשלום הן במלחמה" (שם לה עמ' 287). מפה, היות ישראל אור לגויים בעל שליחות מוסרית, עם שנוהג בצדק פנימי וחיצוני, היא הבסיס לבחירתו. הדבר עולה בקנה אחד עם העובדה שרק עם זה בחר להיות נתין האל המסמל את התבונה ואת המוסר, כלומר עם שמבטא את אידיאל הציות המלא לחוק הטבעי האוניברסלי.

הובס ממשיך בתיאור התפתחותה של "מלכות האלוהים" ממלכות נבואית למלכות כוהנית. הוא מסביר שאחרי מות אהרן ולאחר שמת גם משה נמסרה המלוכה לאלעזר הכוהן הגדול, בנו של אהרן (שם לה עמ' 287).⁵³ אלוהים הצהיר עליו כריבון (שני אחריו) באותו זמן שמינה את יהושע למצביא. מעתה היה הכוהן הגדול "הרשות הריבונית" הממונה על התחום הפוליטי והדתי (שם מ עמ' 334; מז עמ' 498). הובס מציין ש"במדינה של ישראל, הכוהן הגדול היה תחת אלוהים וסמוך לו" (שם מב עמ' 396), כלומר כעת הפך הכוהן לסגן האלוהים ודוברו (שם לה עמ' 290; לז עמ' 312; לו עמ' 296; מ עמ' 331). בהישען על האמור בספר במדבר כז, כא - "לפני אלעזר הכהן יעמוד, ושאל לו במשפט האורים לפני אדני, על פיו יצאו ועל פיו יבואו" - מסיק הובס ש"הכוח העליון לעשות מלחמה ושלום היה אפוא בכוהן. אף הכוח השיפוטי העליון היה שייך לכוהן הגדול, כי בידי הכוהנים ניתן ספר החוק למשמרת" (שם מ, עמ' 334; על פי דברים יז, ח-י).

הובס ממשיך בבחינת התפתחות הממשל הישראלי ומלכות האלוהים. תקופת השופטים מתוארת במקרא כמעין אנרכיה, או לחלופין כתקופה שבה התקיימה פדרציית שבטים רופפת.⁵⁴ הוא מסביר: "יש להבין כי במקום שנאמר 'אין מלך' משמע ש'לא היה כוח ריבוני בישראל. ואכן כך היה, אם נעין בהפעלתו של כוח מעין זה ובפעולתו" (שם מ, עמ' 335). הביטוי המובהק לאי-פעולת הריבונות הוא המרת שלטון האל בעבודת הבעל (שופטים ב, י). עם זאת, הובס מבחין בין הפעלת הכוח הריבוני לבין הזכות למשול, וקובע שעדיין היה הכוח הריבוני בכוהן הגדול; כלומר העובדה שבפועל שלטו שופטים או הנביא שמואל (ליתן לה עמ' 334).

52 ניתן להשוות לרוסו, שם, עמ' 32.

53 ליתן מ עמ' 334; מה עמ' 463.

54 השוו שפינוזה, שם, עמ' 181-183, 194-195.

288; מ עמ' 336) ⁵⁵ אין בה כדי להוכיח שהריבונות לא הייתה אצל הכוהן. שלטונם של הללו היה בגדר צורך שעה זמני בלבד ויתרה מכך, משלטונם נעדר המאפיין המרכזי של הריבונות, והוא ההסכמה. הובס מסביר כי "בני-ישראל צייתו להם [לשופטים] לא מתוך חובה אלא מתוך יראה מפני שמצאו חן בעיני אלוהים וזה נראה בחכמתם, באומץ לבם או בהצלחתם" (לויתן מ עמ' 335).

השלב הבא בהתפתחות המשטר הישראלי - כינון מלוכה אנושית - הוא שלב מהפכני, שפירושו סיומה של מלכות האלוהים שהתבטאה בשלטון הכוהן הגדול. באורח פרדוקסלי, הובס, ההוגה הפרו-מלוכני, מצביע דווקא על כינון מלוכה כנסגיה חמורה ברמה התודעתית של האדם:

כי את הריבונות על העם, שקודם לכן - לא רק בתוקף הכוח האלוהי כי אם גם בתוקף הסכמ מיוחד שכרתו בני-ישראל - הייתה באלוהים, ושני לאחריו בכוהן הגדול, ששימש משנה-למלך שלו עלי אדמות - פרקו העם מעליהם בהסכמת אלוהים עצמו. כי כאשר אמרו אל שמואל (שמואל א ח: ה): "שימה לנו מלך לשפטנו ככל האומות", הורו בכך את רצונם שלא ימשלו בהם עוד על פי המצוות שיצווה עליהם הכוהן בשם האלוהים, אלא שימשול בהם אחד אשר יצווה עליהם כדרך שמצווים על כל שאר האומות. וכאשר הסירו אפוא מן הכהן הגדול את הסמכות המלכותית הסירו בכך גם את ממשל האלוהים המיוחד (לויתן מ עמ' 335-336).

הובס רואה בבקשת העם למלך בשר ודם מרד באלוהים, פריקת עולו ומאיסה בו. ⁵⁶ העם שבחר באל למלכו מחליט כעת להדיחו. אותו דרדור שחל במין האנושי עקב החטא הקדמון שהביא לאבדן מלכות אלוהים הטבעית מקביל כעת לדרדור שחל בבני ישראל, אלו שנבחרו כנתינים מיוחדים. ⁵⁷ ניתן להיווכח שהובס רואה במשטר המלוכני הרגיל ביטוי לשלטון כוחני, בניגוד ליסוד ההסכמה שהיה במלכות האלוהים. הובס מפרש את דברי האל לשמואל: "כי לא אותך מאסו, כי אותי מאסו ממלוך עליהם" (שמואל א ח, ז), בכך שלא שמואל היה הריבון ולא בו מאסו (לויתן לה עמ' 288). לא את המייצג מבקשים להדיח אלא את הריבון

⁵⁵ ראו לויתן לח עמ' 315; מב עמ' 405; על האזרח טו, יד.

⁵⁶ הובס חוזר ומדגיש את חטא מרד עם ישראל במלכות האלוהים והדחת האל מתפקידו: לויתן יב עמ' 50; כט עמ' 226; לג עמ' 270; לה עמ' 288-287; לח עמ' 315, 321; מ עמ' 335-336; מא עמ' 342; מב עמ' 362, 379, 392; מד עמ' 441; על האזרח טז, ט; טו. יש לציין שעמדתו זו מתבטאת גם בהתייחסותו לגורמים שמחלישים מדינות או שמפוררים אותן. עם זאת, הובס גם קובע כי "כאשר דרשו להם מלך כדרך האומות, עדיין לא הייתה תכניתם להיפרד מעבודת אלוהים מלכס" (לויתן מ עמ' 337). ייתכן שכוונתו שהעם חשב באופן שגוי שניתן להבחין בין המישור הדתי למישור הפוליטי, כלומר העם לקח בחוסר הבנה של משמעות מלכות האלוהים, ולמעשה מלכות בכלל. ניתן להשוות את פרשת המלך בשמואל לפרשת החטא הקדמון של אדם הראשון. אדם היה נתין האל והאל משל בו על ידי "קולי" (לויתן לה עמ' 285), וחטאו היה לקיחת סמכות השיפוט מהאל לגבי הטוב והרע. יוצא אם כך שתפקיד זה לוקחים למעשה גם המלכים, כפי שהוצג בתפילת שלמה.

⁵⁷ לויתן יב עמ' 84; מד עמ' 433.

עצמו, כלומר מדובר במהפכה במשטר ולא בהחלפת שליט סתם. הדבר מתבטא הלכה למעשה בכך שהמלכים שקמו נישלו את הכהונים מתפקידים שונים, במיוחד בתחום המדיני, ו"תפקידם של הכהונים, לאחר בחירתו של שאול, שוב לא היה אדנותי כי אם פולחני" (שם מ עמ' 336; מב עמ' 379).⁵⁸ בני ישראל הופכים כעת לאומה ככל האומות, הנתונות לשליט אנושי בעל סמכויות בתחומי השיפוט, הצבא, הדת וכיוצא באלה. כמו כן, בעוד שבמלכות האלוהים של משה ושל יורשיו שלט "דבר האלוהים" המתגלה על ידי נביאים וכהונים, הרי שכעת, בתקופת המלוכה האנושית, הציות לחוק תוצר הריבון האנושי הוא המבטא את הריבונות (שם מ עמ' 336).

לאחר שסיים את פרשנותו הפוליטית על אודות התפתחות הממשל הישראלי - ובתוכו את מלכות האלוהים - עד לחורבן, הובס עובר לתאר את מלכות האלוהים העתידית שיחדש ישו.⁵⁹ זהו למעשה המעבר מהפן ההיסטורי העוסק במצוי לפן הנורמטיבי בהגותו הפוליטית, העוסק באידיאל עתידי. הוא מגדיר שלושה נדבכים בתפקידו של ישו: הראשון, תפקיד של גואל או מושיע; השני, תפקיד של רועה, יועץ או מורה; השלישי, תפקיד של מלך נצחים במרות אביו, כמו שהיו משה והכהונים הגדולים בשעתם (שם מא עמ' 339). כלומר הובס משווה את מלכותו העתידית של ישו למלכות משה והכהונים מהעבר.⁶⁰ למעשה הוא מגדירו כנביא ריבוני של האל וקובע ש"כל הכוח שהיה במשה הנביא, בכהונים הגדולים שהמשיכו את משה ובמלכים שהמשיכו את הכהונים אמור להיות לו" (שם מא עמ' 341). הובס קובע שישו "לא נטה להפחית מזכותם המדינית של היהודים או של הקיסר"; אדרבא, הוא דווקא לימד את מאמיניו שיש לציית לאלו היושבים על כס משה, והתיר להם לשלם מסים (שם מא עמ' 342; מב עמ' 364; מב עמ' 349). עם זאת, ישו קרא לעם "לא לנהוג על פי דוגמתם" (ליתן מב עמ' 397), והדבר ממחיש את ההבחנה שמציג הובס בין חובת הציות הפוליטי לבעל התפקיד לבין המישור המוסרי האישי שנתון לבחירת האדם.

⁵⁸ הובס נאלץ להסביר שמעשהו של הכהן הגדול יהודיע שהרג את המלכה עתליה (מלכים ב יא) "נעשה או בסמכותו של המלך יואש, או שהיה זה פשע איום מצד הכהן הגדול, שהיה (מאז נחר המלך שאול) נתין גרידא" (ליתן מב עמ' 415).

⁵⁹ Pocock, J. G. A., 1971. "Time, History and Eschatology של הובס ראו in the Thought of Thomas Hobbes", *Politics, Language and Time*, New York: Atheneum, pp. 148-201; Kraynak, Robert. P., 1992. "The Idea of the Messiah in the Theology of Thomas Hobbes", *Jewish Political Studies Review* 4 (2): 115-137; Johnson, Paul J., 1974. "Hobbes's Anglican Doctrine of Salvation", in R. Ross, H. W. Schneider, T. Waldman (eds.), *Thomas Hobbes in His Time*, Minneapolis: Minnesota University Press, pp. 102-108.

⁶⁰ הובס עורך השוואה מקיפה בין ישו למשה בניסיון להצביע על הדמיון הרב בפעולותיהם בתחום הדתי והפוליטי כמו גם בבואתם, ראו ליתן מא 344-345; מב עמ' 346.

גם בדברו על מלכות ישו הובס נדרש לקשר בין עקרון האמנה החברתית לבין בחירת ישראל. הוא מסביר את גאולת ישראל הכרוכה בהמלכת ישו בהקשר פוליטי ברור: הרי ישו כבן האל "כבר היה מלך, ולעולם כן יהיה מתוקף כל-יכולתו" (לויטן מא עמ' 343). כלומר עצם כוחו האלוהי עומד ביסוד מלכותו העולמית. ואולם, כינון מלכות האלוהים העתידית משמעה ש"במיוחד היא מלך על בחיריו שלו, בתוקף האמנה שהם כורתים עמו על ידי טבילתם" (שם). מפה, כפי שהוצג לעיל, רק אמנה רצונית היא ביטוי למלכות האלוהים ולכן אי-קבלת ישראל את ישו מונעת את כינונה.⁶¹ הביטוי לכריתת האמנה החברתית בין ישראל למלכו העתידי מופיע בכתבי הקודש בתיאור תלמידיו של ישו שישבו על שנים-עשר כיסאות מלוכה לשפוט את שנים-עשר שבטי ישראל (מתי 19: 28). הובס מסביר ש"אז ימלוך בטבעו כבן אנוש", וגם אז "עתיד הוא להיות מלך רק ככפוף או כמשנה למלך לאלוהים-האב, כמו שהיה משה במדבר, וכמו שהיו הכוהנים הגדולים לפני מלוך שאול, וכמו שהיו המלכים לאחר מכן" (לויטן מא עמ' 343). מדברי הובס עולה שישו, שאמור לתקן את החטא הקדמון של אדם הראשון, הוא גם זה שיתקן את חטא בקשת המלוכה בישראל בכך שיכונן את "מלכות האלוהים, שאותה כונן משה, שהייתה ממשל פוליטי על היהודים עלי אדמות" (שם לח עמ' 314).⁶² דברים אלה מראים שישו בעיני הובס הוא קודם כל מלך אנושי. כפי שניתן להיווכח, הוא מקפיד לציין שבתפקידו כמלך הוא יכהן כסגן של אלוהים האב (שם מב עמ' 349). ישו כמו משה ממלאים תפקיד של ייצוג אישיות האל שהוא בעצמותו אחד, אולם מאחר שהאישיות היא יחסית למייצג שלה, הרי האל הוא אישיות אחת בייצוגה על ידי משה ואישיות אחרת בייצוגה על ידי ישו (שם מא עמ' 345; מג עמ' 418). הריבון האלוהי הוא אחד "כפי שייצגו אותו משה והכוהנים הגדולים" - האב, כלומר אבי אדוננו ישוע כריסטוס, הוא אותו האלוהים" (שם מב עמ' 347-348; מב עמ' 354). אם כן, לתפיסת הובס ה"ריבונות" היא "אלוהים" שבשמה פועלים מנהיגים בתקופות שונות. זיהויו של הובס את הריבונות עם האלוהים מתבטא בדבריו בנוגע לתפקיד הפוליטי של המקרא: "להמיר אנשים לציות לאלוהים. [כלומר]: 1. למשה ולכוהנים; 2. לאדם כריסטוס; לשליחים ולממשיכי הכוח האפוסטולי. משום ששלושת אלה, בזמנים שונים, ייצגו את אישיות האלוהים: משה וממשיכיו - הכוהנים הגדולים ומלכי יהודה - בברית הישנה; כריסטוס עצמו, בזמן שחי עלי אדמות; והשליחים וממשיכיהם" (שם לג עמ' 270). כלומר תכלית המקרא היא חברתית פוליטית: להביא לציות

הובס קובע שהציות לחוק והאמונה שישו הוא המלך הם התנאים לישועה. לויטן מג עמ' 416, 426.
⁶¹ לויטן טז עמ' 115; לה עמ' 284-285; מא עמ' 339-345; מב עמ' 354, 366, 381, 398; מד עמ' 433-432; על האזרח יז, א; יסודות החוק ב ז, ד-ז.

להנהגה המדינית. הגותו של הובס שואבת אפוא מהמקרא ומהתיאולוגיה הנוצרית, אולם אצלו התיאולוגיה הופכת לשפחתה של הפוליטיקה.

הובס מסכם את תיאור גלגוליה של מלכות האלוהים בקישור בין גאולת האנושות על ידי ישו לבין תיקון החטא הקדמון. קריסת מלכות האלוהים עקב החטא הקדמון כמוה כהדחת האל ממלוכתו בתקופת שאול, והיעלמותה של מלכות האלוהים בשני המקרים משמעותה שהאל חדל מלמלוך "באמצעות הסכם כלשהו" וכעת חל מעבר למלוכה של האל "בכוחו האינסופי". כלומר כינון המלכות האנושית בישראל כמו החטא הקדמון בשחר האנושות הופכים את המצב על פיו: השליטה של האלוהים בברואיו מבוססת כעת על כוח נוכח הדרדור בטבעם. בקישור אנלוגי וסיבתי, גם הריבון האנושי צריך להיות בעל כוח עצום (imitatio Dei), והוא הלותרן המהווה תחליף לאל.⁶³ בדומה לתיקון החטא הקדמון, האל הבטיח באמצעות נביאיו להחזיר שוב את ממשלתו "כאשר יפנו אליו בתשובה ובתיקון חייהם" (שם מד עמ' 433). מכאן שהמטרה הנעלה היא לחנך את בני האדם להתנהגות תבונית ומוסרית, או אז האדם יהא ריבון לעצמו.⁶⁴ האידיאל השלטוני יתקיים כאשר "אדני שופטנו, אדני מחוקקנו, אדני מלכנו, הוא יושיענו" (ישעיהו לג, כב). הובס מסיק ש"הישועה תהיה עלי אדמות, בעת בה ימלוך האלוהים (בבוא כריסטוס שוב) בירושלים, ומירושלים תצא תשועת הגויים שיתקבלו אל מלכות האלוהים" (לותרן לח עמ' 324). מובן שאידיאל זה יתממש כאשר בני האדם יהיו בעלי "דת אמת", תבוניים ומוסריים. דומה שאמונתו של הובס באידיאל זה כרוכה באמונתו בשינוי בטבע האדם.

הובס חותר להציג את תפיסתו האידיאלית כמטרה ריאלית, ויוצא לשם כך נגד תפיסת מלכותו של ישו כמלכות השמים. הוא חוזר ומדגיש שציון וירושלים נמצאות על האדמה ואינן מטאפורה,⁶⁵ ו"מלכות האלוהים" היא אפוא מלכות מדינתית ארצית כשם שהייתה בעבר. גם אם דבריו עטופים בשפה משיחית, יש

⁶³ ביטוי לכך שהובס רואה את המדינה כאל החלופי, כשם שהוא רואה במנהיגים השונים מעין אלוהים, ניתן לראות גם בקביעתו שקריטריון לאמיתות הנס קשור ליציבות הפוליטית. הוא קובע שאם הנס נוטה לעורר מרד נגד המלך, ניתן לראות בעושה הנס כמי שנשלח להעמיד בניסיון את נאמנות האזרחים. "שהרי המילים האלו, 'להדיחך מן הדרך אשר ציווד אדני אלהיך' (דברים יג: ו), במקום זה, כמוהן כלהדיחך מן הדרך אשר ציווד מלכך" (לותרן לב עמ' 260).

⁶⁴ הרוי מצביע על מגמה ליברטריאנית – אפילו אנרכיסטית – החבויה בהשקפתו הדתית של הובס. הרוי, תשמ"א, עמ' 40.

⁶⁵ הובס מביא ציטוט מתהילים קלג, ג; לותרן לח עמ' 314; לה עמ' 287, 288-289; לח עמ' 315, 317, 323-325. כשם שמלכות האל היא עלי אדמות, גם השטן הוא אויב ארצי "מפני שכך הדבר בעת שלפני שהדיחו היהודים את האלוהים. כי מלכותו של אלוהים הייתה בפלשתינה, והאומות סביב-סביב היו מלכויות האויב" (לותרן לח עמ' 321), וראו Schwartz, 1985.

לשים לב שאידיאלים אלו שמציג הובס אינם ריאליים פחות מאלה שהציגו רוסו או מרקס.

מניתוח הגותו של הובס מצטייר דמיון רב בין השקפותיו להשקפות דון יצחק אברבנאל (1437-1508), ואין להוציא מכלל אפשרות שאברבנאל השפיע עליו. בהקשר זה יש להזכיר שבמאה ה-17 ובמאה ה-18 הרבו לתרגם את כתבי אברבנאל ללטינית, בין היתר משום שהוא שילב בכתיבתו התייחסות לפילוסופים היוונים ולמקורות נוצריים. אברבנאל מפרש את ההתפתחות של ההיסטוריה הפוליטית המתוארת במקרא באופן דומה להוגי האמנה: מעבר ממצב טבע למצב מדיני. אצל שני ההוגים מוצג קשר בין החטא הקדמון לבין חטא בקשת המלוכה, חטאים הנובעים מהשתלטות היצרים על התבונה. שניהם רואים בבקשת מלך מרד באל ורצון להחלפתו במלך בשר ודם. הדמיון ביניהם מתבטא גם בשילוב המעניין בין שני ניגודים: אבסולוטיזם לוגי ותפיסה עתידית אנרכיסטית תיאוקרטית אוניברסלית. למרות הפרשנות הדומה של שני ההוגים, המסקנות שלהם בנוגע לשלטון הריאלי שונות בתכלית: הובס מצדד במלוכה אבסולוטית ואילו אברבנאל מגיע למסקנות אנטי-מלוכניות קיצוניות.⁶⁶

ניתן לסכם ולומר שהובס מציג הגות פוליטית ובה מסקנות אוניברסליות כנגזרת של המודל המדעי-לוגי שלו בשילוב של פרשנות המקרא. הממשל הישראלי, ובמסגרתו "מלכות האלוהים", משמשים אותו הן כהוכחה אמפירית-היסטורית והן כביטוי נורמטיבי בנוגע לסדרים הפוליטיים הרצויים. מדבריו ניתן ללמוד שמלכות האלוהים במובנה האמיתי היא ממשל אידיאלי המבטא את שלטון התבונה והמוסר. פרשנותו המקראית מראה עד כמה אבי מדע המדינה המודרני הוא חוליה בשרשרת ההגות המדינית, ולמעשה הגות עומדת בסימן המשכיות של ההגות הפוליטית הדתית מימי הביניים, במיוחד זו של אוגוסטינוס. דבריו בעניין "מלכות האלוהים" המכילים רעיונות בדבר ריבונות החירות התבונית והמוסרית ומרכזיות הרצון האנושי מצביעים על דמיון רב לרעיונותיו של רוסו. יתרה מכך, הצגת האידיאל של תיאוקרטיה ישירה ללא שלטון אנושי הופכת את הובס לחוליה הקושרת בין ההגות הדתית בדבר גן העדן האבוד לבין משנתו של מרקס על גוויעת המדינה.

* * *

לאחר שנבחנה תפיסת הממשל המדיני אצל הובס נעבור לבחינה השוואתית של הנושא אצל ג'ון לוק.

⁶⁶ ראו רצון, בדפוס.

בעוד שעל פי הובס כינון חברה זהה לכינון מדינה מאחר שרק כוח הריבון יכול לכפות על היחידים חיי שיתוף (אם כי כאמור יש מידה מסוימת של אמביוולנטיות בדבריו), הרי שעל פי לוק יש אפשרות לקיום חיי צוותא אנושיים גם בהעדר מוסד הכפייה המדיני, משמע יש לחברה קיום אוטונומי מסוים. לוק נשען על מסקנות הניסוי הלוגי: לדידו, האדם הוכיח כי במצב הטבעי הוא מציית לחוק הטבעי ולכן חיי חברה אפשריים. למעשה, הציות לחוק הטבעי אינו בגדר הגבלה חיצונית על חירות האדם, והאדם הפועל על פי תבונתו ושולט ביצריו הוא חופשי באמת. מנקודת מוצא זו נגזרת תפיסתו הליברלית של לוק בדבר צורת הממשל המתאימה לאדם – שלטון מוגבל.

חשוב להדגיש שהגותו של לוק מאופיינת כליברלית ולא כדמוקרטית. הליברליזם מהמאה ה-17 נתפס כשואב את עקרונות היסוד שלו – ובמרכזם תפיסת הממשל המעורב והחוק הטבעי – מהרפובליקניזם הרומי. יחסו כלפי הדמוקרטיה האתונאית היה מסויג ואף עוין, בשל כישלונה האמפירי והתיאורטי. מקובל לראות את התפתחות הדמוקרטיה הליברלית כסינתזה שהושלמה רק במאה ה-19.⁶⁷

לצד מסקנותיו מהמודל הלוגי בעניין שלטון ליברלי כאפשרי ורצוי, לוק מוצא במקרא ביסוס לעמדתו השוללת מלוכה אבסולוטית. הוא קושר בין החירות השייכת לאדם מטבעו והציווי המקראי להתפתח, לבין שלטון ליברלי.⁶⁸ באשר לטענה ששלטון של שליט יחיד הוא המצב האידיאלי, הנשענת על הקבלה למצב השורר בטבע שבו יש בדרך כלל שליט יחיד ובדומה להנהגת האל כמלך אחד את העולם,⁶⁹ לוק מסביר שאם מדובר בשלטון "נסיכים צדיקים" אולי לא היה

⁶⁷ במחקר קיימת מחלוקת עמוקה סביב אפיון הגותו של לוק. מקובל לראותו כליברל אולם לא כדמוקרט. להרחבה ראו עוז-זלצברגר, פניה, 1999. "הדמוקרטיה הליברלית: מבט היסטורי", רפאל כהן-אלמגור (עורך), **סוגיות יסוד בדמוקרטיה ישראלית**, תל-אביב: ספריית פועלים, עמ' 41-76; Dunn, John, 1969. *The Political Thought of John Locke*, Cambridge: Cambridge University Press; Farrar, Cynthia, 1988. *The Origins of Democratic Thinking*, Cambridge: Cambridge University Press; Gray, John, 1986. *Liberalism*, Milton Keynes: Open University Press; Macpherson, Crawford B., 1977. *The Life and Time of Liberal Democracy*, Oxford: Clarendon Press.

⁶⁸ ראו Gross, 1997. על הקשר אצל לוק בין ההיגיון, המדע והדת ראו: Vienne, 1993; Kraut, 1969; Parker, 1996; Coudert, 1997.

על הקשר בין אמונתו הדתית של לוק למסקנותיו הפוליטיות ראו: Klever, 1989; McDaniel, 2001; Parker, 1992; Resnick, 1984.

⁶⁹ המובהק במצדדי מלך יחיד אידיאלי הוא אפלטון, שבספרו "פוליטיאה" הציע שלטון מלך-פילוסוף. גם אריסטו תמך בכך בהסתייגות, כי הבין שנדיר למצוא מנהיג מושלם. אריסטו, אתיקה ניוכומאכית, שם, ספר ח, פרק י, עמ' 202-203; **פוליטיקה**, ספר ב, פרק ב 83. השוואות כאלה רווחות במחשבה המדינית: אקווינס, "על המלוכה", שם, I 2-1; רמב"ם, מורה נבוכים א, לט; מו; עב; בחיי אבן פקודה, חובות הלבבות, המבורג תרפ"ב, א, ז, דף כז ע"א; פירוש אברבנאל לדברים יז ועוד.

צורך להגבילם, כי "מלכים כאלה חלק להם בחכמתו ובטובו [של האל]" (ממשל יד 166 עמ' 126). עם זאת, לשיטתו גם אם יימצא מלך אידיאלי הראוי למשול יחידי, אין ערובה לגבי איכות שלטון יורשיו. הוא מביא את דברי המלך ג'יימס בנאומו בבית הנבחרים האנגלי בשנת 1609 בשבח מלוכה על פי החוק:

בממלכה מסודרת חייב איפוא כל מלך צדיק לקיים את החוזה שבינו לבין עמו על פי החוקים, בהתקינו את ממשלו בהתאם לכך, כפי החוזה שעשה האל עם נח אחר המבול. "עוד כל ימי הארץ זרע וקציר וקור וחום וקיץ וחורף ויום ולילה לא ישבותו". לפיכך, היושב על כסא המלוכה בממלכה מסודרת, משפסק מלמשול על פי החוקים, פסק מלהיות מלך ויורד לדרגת עריץ (ממשל יח 200 עמ' 151).

לוק מציין שהקשר בין השליט לאזרחים מבוסס על אמנה שתכליתה שמירת הזכויות הטבעיות. הוא מדגיש ששלוש הזכויות הטבעיות של האדם לחיים, חירות ורכוש הן קניין מהותי של האדם ונותרות שלו, אולם כדי לחזק את מעמדן ולהגן על האדם משלילתן הוא באופן פרדוקסלי מפקיען מבעלות האדם, וקובע שאין סמכות לאדם לתת לאחר סמכות לשעבדו או להמיתו, מפני ש"אין אדם יכול למסור ביד הזולת יתר סמכות מכפי שיש לו לעצמו" (שם ד 23 עמ' 19). משמע, הזכויות הטבעיות שייכות למעשה לאל, ולכן האדם לא יכול לשלול אותן מאחרים ואף לא לוותר עליהן ביחס לעצמו.⁷⁰ הוא מביא את דוגמת מכירת עבד עברי כדי לבסס את הסברו בדבר קדושת החירות:

אמנם בקרב בני ישראל, וגם בקרב אומות אחרות, מוצאים אנו שבני-אדם מכרו את עצמם; אולם ברור שמכרו את עצמם לעבודת פרך בלבד, לא לעבדות. כי ברור שהאיש הנמכר לא היה כפוף למרות מוחלטת, שרירותית ורבת-עריצות. כי מן הנמנע היה שיהא האדון זכאי להרוג את מי שמחויב היה לשלחו לחופשי למועד מסוים; ולא זו בלבד שאדונו של עבד כזה לא הייתה בידו מרות שרירותית על חייו של הלה, אלא אף לא היה זכאי להטיל בו מום, ואם הכה איש את עין עבדו ושיחתה, או הפיל שן עבדו, יצא העבד לחופשי (שמות כא) (ממשל ד 24 עמ' 19-20).

מפה עולה שגם לא ייתכן מצב שבו לשלטון יש סמכות שתעלה בהיקפה על הסמכות שהייתה לאדם במצב הטבעי, כי האדם מנוע מלמסור לאחר יותר מהסמכות שיש לו. כדי להבטיח את מימוש תכליתו של הממשל - שמירת הזכויות הטבעיות - לוק עומד על הצורך בשלטון מוגבל. כאמור בדברים של

⁷⁰ ראו גם ממשל יד 168 עמ' 128; יא 135 עמ' 101.

המלך האנגלי שאותם הוא מצטט, שלטון החוק כרוך בעקרון האמנה ובהסכמה של העם לשלטון. כמו כן, רעיון שלטון החוק קשור לכפיפות החוק האנושי לחוק הטבעי, ומכאן שיש קשר הדוק בין עקרון שלטון החוק לעקרון השלטון המוגבל. לוק קובע שהשליטים "חייבים במשמעת לחוקי האל והטבע. שום אדם ושום כוח שבעולם לא יוכל לפטור אותם מחיוביו של חוק נצחי זה" (ממשל טז 195 עמ' 146). הוא מוסיף ושואל: "וכשדברים אמורים בהבטחות, כה גדולים חיובים אלו וכה חזקים, שאף כל יכולתו של הבורא אפשר שתהא קשורה בקשריהם. מתנות, הבטחות ושבועות מחייבות גם את הכל-יכול, ואת הנסיכים לא כל שכן?" (שם). גם כאן ניתן לראות איך רעיון הברית המקראית וחובת השליט לחקות את האל מתפרשים במובן פוליטי. כמו הובס, גם לוק מציג בהגותו את רעיון הידמות המנהיג לאל (imitatio Dei), אלא שאצלו האל הוא "ליברלי" ואילו אצל הובס - לפחות במצב המצוי - זהו אל "אבסולוטי" השולט בזכות כוחו.

לוק קובע מפורשות שהכללים שקובעים המחוקקים צריכים להיות מותאמים לחוק הטבעי, כלומר "לרצונו של האל אשר חוק זה הוא ביטוי לו" (שם יא 135 עמ' 101). בדומה להובס, לוק רואה באל מעין אידיאה של תבונה ומוסר, ולדידו החוק הטבעי הוא השכל ולמעשה התגלמות האל. כאמור, אצל הובס החוק האנושי נתפס כחופף לחוק הטבעי, כי זה האחרון מצווה קודם כל על הישרדות ועצם כינון הריבון בא להבטיח זאת. הדבר מתיישב עם תפיסתו את המדינה כחלופה לאל ואת הריבון כמייצגו עלי אדמות. לוק, לעומתו, יוצר הבחנה בין המדינה לבין מקור המוסר. ביוצרו קריטריון מוסרי חוץ מדינתי, כלומר בכך שהמדינה אינה האל, הוא מביא למצב שבו השלטון כפוף בעצמו לחוק הטבעי, שהוא רצון האל, ולחוק האנושי, שהוא תוצר האמנה. בהביאו את דבר המלך האנגלי, לוק - בניגוד להובס - מקבל את ההבחנה האריסטוטלית בין מלך מוגבל על פי החוק לבין עריץ. הוא קובע שהרשות המחוקקת הנבחרת, שהיא הרשות העליונה, מוגבלת בחקיקתה לשמירת הזכויות הטבעיות בכפוף לאמון שנותנים בה בני החברה ובכפוף לחוק האלוהי והטבעי (שם יא 142 עמ' 107). בכך לוק, בשונה מהובס, נצמד למשמעות הסכולסטית של החוק הטבעי כבסיס לחקיקה האנושית. לכן, שלטון עריץ הפוגע בבוטות בזכויות הטבעיות יכול להתפרש כ"תוקף שפנה עורף לשכל", שהוא החוק הטבעי, וניתן לראות שלטון כזה כשלטון של כפירה באל, כלומר כפירה בחוק הטבעי ובעקרונות המוסר והתבונה:

הרצון למנוע מצב זה של מלחמה (מצב שבו אפשר לצעוק רק לאל בשמים, ושכל סכסוך קל שבקלים עלול להוליך אליו, כשאין בן-סמך שישפוט בין בעלי-הריב) הריהו מן הנימוקים החשובים, הממריצים את בני-האדם לכוון חברה ולחדול מן המצב הטבעי. כי במקום שיש כוח בעל סמכות עלי אדמות, שאפשר לפנות אליו למען ישפוט משפט-צדק, שם מן הנמנע שיימשך מצב המלחמה, ואותו כוח יכריע שם בסכסוך. **אילו מצוי**

היה בית-דין כזה, או מוסד עליון אחר עלי אדמות, המוסמך לשפוט בין יפתח ובין בני עמון, לא היו באים בשום פנים לידי מצב של מלחמה; אולם רואים אנו שאנוס היה יפתח לצעוק לאל בשמים. "ישפוט ה' השופט היום בין בני ישראל ובין בני עמון"; ובסמכו על קריאתו זו, "ויעבור יפתח אל בני עמון להלחם בהם". ולפיכך, כששואלים בסכסוכים כאלה: מי ישפוט? - אין פירוש השאלה: מי יכריע בסכסוך? כל אדם יודע מה שאומר לנו יפתח כאן: ישפוט "ה' השופט". כשאין שופט עלי אדמות, צועקים לאל בשמים. אותה שאלה אי-אפשר איפוא שיהא פירושה: מי ישפוט ויפסוק אם אדם אחר הביא את עצמו לידי מצב של מלחמה כלפי, ואם זכאי אני, כדרך שעשה יפתח, לצעוק לאל בשמים? רק אני לבדי יכול לשפוט על כך כפי שיוּרני מצפוני, וביום הדין האחרון יבחן שופט כל הארץ את צפונות לבי (ממשל ג 20-21, עמ' 16-17. ראו גם עמ' 128, 181-182).

לוק כורך את טענתו הצודקת של בעל הריב, כמו יפתח שיצא למלחמה בשלטון עריץ, בזעקה לאל שבשמיים. האל וציוויו בחוק הטבעי הם הקריטריונים החיצוניים שנותנים לגיטימציה למרד. מצפון האדם אצלו נתון לפירושו האקטיבי, והוא הבסיס לשפוט אם על האדם להתקומם נגד מעשי עוול אם לאו. אין ספק שהרקע האישי של לוק כמי שצא נגד מלך אנגליה ואף הואשם בקשר נגדו מסביר את עמדתו בנושא. אם כן, בעוד שאצל הובס האלטרנטיבה למסגרת המדינית היא אנדרלמוסיה, מאחר שבעקבות החטא הקדמון איבדו בני האדם את "דת האמת", הרי שאצל לוק האלטרנטיבה למצב המדיני היא המצב הטבעי - במצב זה, הודות לחוק הטבעי בשכל האדם ולהיותו תבוני ומוסרי, כלומר היותו בעל "דת אמת", יישמרו עקרונות המוסר על ידי האנשים באורח וולונטרי גם ללא סנקציות. הדמיון בין אוגוסטינוס להובס ובין אקווינס ללוק בנושא זה ממחיש עד כמה הגותם של הובס ולוק היא אמנם הגות פוליטית מודרנית, אך גם המשך ברור של ההגות התיאולוגית-פוליטית מימי הביניים הנשענת על התנ"ך.

הזיהוי של לוק את החוק הטבעי עם האל מביאה אותו מחד גיסא להציגו כבסיס לביקורת על השלטון, אולם מאידך גיסא לזהירות רבה מערעור הסדרים הפוליטיים.⁷¹ ההתרחשויות בתקופתו לימדו אותו שמהפכה גורמת לאי-יציבות חברתית, דבר שכרוך בפגיעה בזכויות הטבעיות. מצד אחד לוק מצדד בזכות בני העם להתנגד לשלטון מדכא בטענה שההגנה העצמית היא חלק מן החוק הטבעי, אולם מצד אחר הוא שולל את הנקם בשלטון המודח בנימוק שזהו ביטוי להתנהגות יצרית ובלתי מרוסנת העומדת בסתירה לחוק הטבעי (ממשל יט 233 עמ' 174-175). החוק הטבעי - המהווה יסוד לכלל הגותו של לוק, אבי הליברליזם

⁷¹ ממשל טו 172 עמ' 131; יט 222 עמ' 165-166. על זכות המרד אצל לוק ראו Franklin, 1978.

ומחשובי האמפיריציסטים – הוא אותו אל מטאפיזי שמשמשו כעוגן להסבר התנהגות האדם כהתנהגות מוסרית, תבונית ואחראית.

בעוד הובס אסר כל התקוממות נגד שלטון כי עצם שלטונו של שליט אנושי הוא ביטוי לרצון האל, כלומר לחוק הטבעי, אצל לוק שלטון לגיטימי הוא רק שלטון המבטא אמנה בינו לבין האזרחים, כלומר שלטון הנשען על רצונם. אי לכך, מאחר שאשור שלטה ביהודה בזכות כוחה, "עזר האל לחזקיהו לפרוק מעליו את מרותה של הקיסרות הכובשת ההיא (מלכים יח, ז)" (ממשל טז 196 עמ' 147). ממקרה זה לוק גוזר את מסקנתו הפוליטית: "מרות שהוטלה על אדם בחוזה-יד ולא על יסוד זכות, – הפרוק מעליו מרות כזו, אף אם ייקרא מורד, אינו חוטא בעיני האל, כי האל מתיר דבר זה ועוזר לו, אף אם הופרו הבטחות וחוזים שהיו פרי של כפיה בחוזה-יד" (שם). במילים אחרות, האמנה האמיתית המחייבת היא אמנה שבאה להבטיח את הזכויות הטבעיות של בני אדם בהתאם לחוק הטבעי, ואמנה זו יסודה בציווי האל. אי לכך, כל חוזה, הסכם או שבועה שנוצרו בכפייה ושסותרים את האמנה – כמו בין יהודה לאשור – בטלים ומבוטלים כי הם סותרים את רצון האל. כמו כן, שביים ועבדים, כמו שהיו בני ישראל תחת יד פרעה, אינם נמצאים תחת שלטון חוק כי אין אמנה בינם לבין המלך. לוק מסביר שאמנם למנוצחים או לבניהם, הנמצאים במצב מלחמה וזכויותיהם הטבעיות נפגעות, אין בית דין או שופט בורר עלי אדמות שיוכלו לפנות אליו, אולם "כיפתח בשעתו, יוכלו לצעוק לאל בשמים ולחזור על צעקתם, עד שתוחזר להם הזכות-מלידה של אבותיהם, והיא שתהא להם רשות מחוקקת אשר רובם יתנו לה את הסכמתם מרצונם החופשי" (שם טז 176 עמ' 134).⁷²

זכות הקניין היא זכות טבעית נוספת לזכות החירות, ולה מוקדש מקום מיוחד בהגותו של לוק.⁷³ אחד הצידוקים בצורך בשלטון מוגבל כרוך בצורך להגן על זכות טבעית זאת. בדומה לכלל הזכויות הטבעיות, גם את זכות הקניין מציג לוק כבעלת מקור אלוהי וכמעוגנת בציווי האל שמוצג בתנ"ך. בפרק ה' בחיבורו **על הממשל המדיני** הוא מנתח באופן שיטתי את מקור הזכות. בדומה להובס, גם לוק פונה לביסוס כפול של השקפת עולמו בנושא הקניין – השכל הטבעי הרלוונטי למסקנות מהניסוי הלוגי, וניתוח אמפירי-היסטורי-מקראי:

בין שנשאל את השכל הטבעי, המורה אותנו משגולד אדם, הזכות בידו לשמור על קיומו, ולפיכך יש לו זכות למאכל ולמשקה ולשאר הדברים שמספק לו הטבע לשם מחייתו; ובין שנטה אוזן למסופר בכתבי הקודש על הזכויות שהעניק האל בעולם לאדם הראשון,

⁷² ראו גם ממשל טז 176 עמ' 134; טו 172 עמ' 131; יט 238 עמ' 178, וכן Rehfeld, 2008.

⁷³ על הקניין אצל לוק ראו Macpherson, 1962; Tully, 1980.

וכן לנח ולבניו, - הנה ברור שאת הארץ נתן האל לבני-אדם במשותף, כמו שאומר דוד המלך בתהילים קטו, טז: "והארץ נתן לבני-אדם" (ממשל ה 25 עמ' 21. ראו גם פרק ה 39 עמ' 31-32).

לוק רואה את בריאת העולם על ידי האל כנקודת המוצא לניתוח מקור הזכות הטבעית לקניין. הוא אמנם קובע שכל משאבי העולם ניתנו במשותף לכלל בני המין האנושי, אך גם מבאר כיצד נוצר קניין פרטי, הן בהתאם להיגיון והן על פי כתבי הקודש:

כשנתן האל את העולם במשותף למין האדם כולו, ציוה על האדם לעבוד, והמחסור הכריח את האדם לעבוד. האל והשכל ציוו על האדם לכבוש את הארץ, כלומר להשביח אותה לתועלת החיים, ובאורח זה להשקיע בה דבר אשר לו הוא, והיא עבודתו. מי שנשמע למצות אלוהים זו, וכבש, חרש וזרע חלק כל-שהוא ממנה, צירף אליה באורח זה דבר-מה אשר הוא קנינו, דבר אשר שום אדם אחר אין לו זכות אליו, ולא יוכל לקחתו ממנו בלי להרע לו (ממשל ה 32 עמ' 25-26). [...] בימים ההם היתה רכישת קניין חוק לאדם. **האל ציוה עליו לעבוד, וגם צרכיו הכריחוהו לכך.** עבודתו היתה קניינו, שאי-אפשר היה לקחתו ממנו כל מקום שקבע אותו. ועל כן מוצאים אנו שהכובש או העובד את האדמה, ממילא קנה לו אחוזה. הדבר האחד הקנה לו זכות לדבר השני. **האל ציוה עליו לכבוש את הארץ, וכך העניק לו סמכות לקחת לו אחוזה.** והתנאים של חיי אדם, המצריכים עבודה ועיבוד של חמרים, מכניסים בהכרח רכוש פרטי (שם ה 35 עמ' 27).

בהתאם למודל התיאורטי לוק מסביר שהצורך לעבוד ובכך לצבור רכוש פרטי כדי לשרוד הוא ציווי של החוק הטבעי היסודי ביותר. באמצעות עיבוד האדמות האדם הנבון והחרוץ מקיים את כוונת האל ואת ציוויו להבטיח את חייו, אך בכך הוא מיטיב עם כלל האנושות. כך, באמצעות פרשנות המקרא, לוק נותן הצדקה דתית למשטר קפיטליסטי ולאי-שוויון חברתי-כלכלי, כשם שמצא הצדקה דתית לעקרון השוויון הטבעי בין כל בני האדם שנבראו בצלם ולהיותם בעלי זכויות טבעיות השייכות לאל. בעוד שעל פי פרשנות המקרא של הובס מקורה של זכות הקניין במנהיג הפוליטי, על פי פרשנותו של לוק מדובר בזכות טבעית קדם-מדינית.

בהמשך לשיטתו, המשלבת ביסוס היסטורי-אמפירי על פי כתבי הקודש עם מסקנות השכל מהמודל התיאורטי, לוק קושר בין מצב הטבע ההיפותטי על פי המודל לבין המצב הטבעי ההיסטורי המתואר בתנ"ך "כשנושב העולם לראשונה על-ידי בניו של אדם הראשון או בני נח" (ממשל ה 36 עמ' 28). הוא נותן הוכחה למצב בראשיתי זה:

כי רואים אנו שבאותו חלק של העולם שנושב לראשונה, ושעל כן היה בלי ספק מאוכלס ביותר, הנה אפילו בימי אברהם התהלכו בני אדם בארץ לאורכה ולרוחבה באין מפריע, עם צאנם ובקדם שהיה כל רכושם. אברהם התהלך בארץ כנען כגר בארץ נכריה; ומכאן ברור שלפחות חלק גדול מן האדמה היה בבחינת רכוש הרבים: התושבים לא נתנו לו ערך, ולא תבעו לעצמם קנין בתחומו אלא במידה שהשתמשו באדמה בפועל. אולם כשלא נשאה אותם הארץ לשבת יחדיו מפני שלא היו שדות-מרעה מספיקים לעדריהם, אז באו לכלל הסכם להיפרד זה מעל זה, בדומה לאברהם וללוט (בראשית יג), וביקשו להם שדות מרעה במקומות אחרים. ומסיבה זו עצמה נפרד עשו מאביו ומאחיו, והלך לשבת בהר שעיר (בראשית לו) (ממשל ה' 38 עמ' 31).

זוהי דוגמה נוספת לנטייתו של לוק לצקת תכנים מקראיים-היסטוריים לתוך המודל שבמהותו נובע ממתודולוגיה מדעית. בהתבסס על שני יסודות אלה - הלוגי מדעי וההרמוניטי - לוק מוכיח את ההכרח בשלטון מוגבל. יש לזכור שאצל לוק זכות הקניין נקשרת לחופש הפוליטי והדתי; העיגון הדתי חלוק לקדושת הקניין הפרטי נבע משלילתו את הנוהג של השלטון האנגלי להחרים את רכוש מתנגדיו. ברור שהבנת עמדתו הכלכלית של לוק כרוכה בהבנת ההקשר ההיסטורי של ההתיישבות האנגלית באמריקה - יבשת חדשה ורחבת ידיים. בין היתר הציע לוק לדורשי שוויון כלכלי ול"חומדי" רכוש העשירים באנגליה ללכת ולעבד את אדמות היבשת החדשה. כאמור, לוק כיהן כמזכיר מועצת הסחר והמושבות.

בהמשך לדרכים שצוינו לעיל, אשר באות להבטיח ממשל מוגבל שתכליתו להגן על זכויותיהם הטבעיות של בני האדם, לוק גורס שיש להפריד בין התחום המדיני לרוחני. אצל הובס הקשר ההדוק בין הדת למדינה נגזר לוגית מתפיסתו את המדינה עצמה כאל ואת המנהיג כמייצג את אישיות האל; לוק, כאמור, מפריד בין התחומים, ומדגיש שמקור המוסר בחוק הטבעי החוץ-מדינת. מפה הוא מפתח תפיסה ליברלית המכוונת להפרדת הדת מהמדינה ומקדשת את הסובלנות.⁷⁴ מטבע הדברים, לוק נשען בעיקר על הברית החדשה כדי לבסס את תפיסתו - הדבר נובע הן מכך שהיהדות היא דת לאום ונקשרת לממשל, כפי שיוצג להלן, והן מכך שבברית הישנה רבים התיאורים הבלתי סובלניים כלפי מי שאינו מקיים את המצוות. לוק מציין שאין במוצא במקרא ציוויים נוקשים שנועדו להביא אנשים אל ישו. לעומת זאת, הוא מוצא מיני החמרות וציוויים בתורת משה, אולם

⁷⁴ הוא קובע שאין "צו כלשהו המצוי בכתבי-הקודש והמכוון להפעיל את כוח-הזרוע כדי לאכוף על אנשים להקשיב, קל-וחומר לדבוק, בתורתם של אחרים הנבדלת משלהם" (סובלנות, אגרת ב' עמ' 126-127). ראו: Pearson, 1978; Anglim, 1975; Griffin, 1967; Matar, 1993; Sutcliffe, 1999; Krynak, 1980.

הדבר נובע מהעובדה שהתורה היא שלב ההכנה לדת ישו, ו"על כן קרויה התורה הזאת אומנת" (סובלנות ב עמ' 166-167).⁷⁵ לוק מסביר שבמהלך ההיסטוריה חלה התפתחות רוחנית, ולכן "עתה אחרי אשר באה האמונה אין אנחנו עוד תחת יד האומן", כלומר אין צורך עוד באמצעי כפייה (שם). עם זאת, כנוצרי המקבל גם את קדושת הברית הישנה לוק עושה מאמץ למצוא ביטוי סובלנות גם בה. הוא מביא כדוגמה את גישתו הסובלנית של דוד המלך, כמתואר בתהילים: "ידרך ענווים במשפט וילמד ענווים דרכו [...] מי זה האיש ירא ה' יורנו בדרך יבחר" (תהילים כה, ט, יב, יד). יסודות סובלניים הוא מוצא גם בתיאור המשטר הישראלי כפי שיוצג להלן.

* * *

בדומה להובס גם לוק, אבי הליברליזם, מתייחס בהגותו לממשל הישראלי. זהו חלק ממגמות ההבראיזם הפוליטי באותה תקופה, שלפיהן ממשל זה נחשב אידיאלי בהיותו יצירת משה בהנחיית האל.

ראשית, כאמור לעיל, לוק מבחין הבחנה יסודית בין התנ"ך העברי לברית החדשה, והדבר מסייע לו להסביר את הציווי של משה להכחיד את עובדי האלילים. הוא קובע ש"זהו חוק משה ואין הוא מחייב כל-עיקר את הנוצרים. הרי לא כל מה שהוא חוק ליהודים הוא בבחינת מופת לכולנו" (סובלנות א עמ' 72), ומסביר כי "הרי חוק 'עשה' אינו מחייב איש מלבד אלה שהוא נועד למענם. 'שמע ישראל' (דברים ה: 1) היא נוסחה המגבילה את הציות לחוק משה לעם הזה בלבד" (שם). כלומר לדידו כל הציוויים בתורת משה, ובכללם אלה המבטאים כפייה דתית, כבר אינם רלוונטיים, לפחות לגבי הנוצרים. עם זאת, ללוק ברור שאינו יכול לדחות את דברי האל המופיעים בברית הישנה, ולכן הוא מנסה למצוא פרכות גם בטענה שתורת משה אינה סובלנית:

באשר לעובדי-אלילים היתה **למדינה היהודית** (*republica Judaica*) גישה כפולה: קודם-כל היו אלה שהובאו בסוד דת משה ונעשו לאזרחי המדינה הזאת ואחר-כך סטו מעבודת אלוהי-ישראל. באלה נהגו כבבוגדים ומורדים, האשמים בחוצפה כלפי שמיים. **שהרי המדינה היהודית שונה היתה עד מאוד מכל אלה שנסדו על יסוד של תיאוקרטיה; לא יכול להתקיים שם, כפי שהיה אחרי הולדת ישו, הבדל כלשהו בין הכנסייה לבין המדינה.** חוקים שנקבעו אצל עם זה בקשר לעבודת אל אחד, סמוי מן העין, היו חוקים אזרחיים וחלק מן הממשל הפוליטי של העם, **וחוקים אלה נקבעו על-ידי האל עצמו.** אם תוכל להראות לי מדינה כלשהי המיוסדת על חוק שכזה, כשחוקי הדת יכולים להיות מושאים על החוק האזרחי, וכל נתיני המדינה הזאת יכולים ואף צריכים

⁷⁵ המקור היווני באיגרת אל הגלטים 3: 24 הוא "פדוגי". התרגום האנגלי הוא schoolmaster. ראו בראשית רבה א, א.

להיות מצווים שלא לעבוד עבודה זרה כלשהי, ואפשר לכפות עליהם צו זה בכח החרב. ואולם מאז האוונגליון הוא לנו בסיס ויסוד, **אין לך במקום כלשהו דבר הקרוי מדינה נוצרית.** (סובלנות א עמ' 72-73).

לוק מסביר שהמדינה היהודית יוצאת דופן ממדינות אחרות בהיותה תיאוקרטית.⁷⁶ כמו הובס, הוא מציין שתיאוקרטיה זו מצטיינת בפולחן של אל אמת סמוי. בכך הוא יכול להמשיך ולהציג ממשל אלוהי זה במישור האידיאלי, בדומה ל"מלכות האלוהים" שהציג הובס. למעשה רק במדינה היהודית ניתן לזהות בין חוקי המדינה האזרחיים לחוקי האל, כי האל הוא הריבון המדיני ויש זהות בין שיוך דתי לשיוך לאומי-אזרחי. בתוך כך מבחין לוק הבחנה יסודית בין ממשל זה לממשלים במדינות הנוצריות, ולמעשה בין המצב הרצוי האידיאלי לבין המצב המצוי. הבחנה זו באה להוציא את יסודות התיאוקרטיה של הממשל הישראלי מהמישור הפוליטי הריאלי, בהתאם להשקפת עולמו הליברלית, על ידי העלאתו למישור האידיאלי-אוטופי. כפי שהוצג לעיל, גם הובס נקט דרך פירוש זאת בבואו להוכיח את מסקנותיו הפוליטיות ההפוכות. כדי ליצור הבחנה רעיונית בין המישור הרוחני למישור הדתי לוק מציין שישו, להבדיל ממשה, לא ייסד ממשל ולא עסק בתחום הארצי-מדיני. הבחנה זו היא ההוכחה לכך שאין שום מקום לכפייה דתית בארצות הנוצריות בנות זמנו. לוק מוצא הוכחה נוספת לגישה סובלנית במקרא בהתייחס לממשל הישראלי:

הזרים והרחוקים מן **המדינה הישראלית** (republica Israelis) לא הוכרחו בכוח הזרוע לקבל עליהם את חוקת משה, אלא נהפוך הוא, באותו הסעיף המאיים בעונש מוות על בני-ישראל העובדים עבודה זרה (שמות כב: 20-21) מצווה החוק לא להונות ולא ללחוץ גרים. **מקובל עלי כי שבעה העמים שהחזיקו בארץ שהובטחה לבני-ישראל אמורים היו להימחות מתחת לשמיים** (דברים ז: 1), אך לאו דווקא משום שהם היו עובדי-אלילים, שהרי אילו זאת היתה הסיבה, למה נצטוו לחוס על המואבי ועל עמים אחרים (דברים ב: 9), עובדי אלילים גם הם? **אולי היה זה משום שאם היה האל, באופן מיוחד, מלך העם העברי, הרי שלא יכול היה לשאת באותה המלכות, כלומר בארץ כנען, עבודה לאלוהות עליונה אחרת,** מה שמהווה חוצפה כלפי האל במונח החמור ביותר. מרידה גלויה במידה כזאת בו אינה יכולה לעלות בשום פנים בקנה אחד עם שלטונו של יהוה, שלטונו במונח הפוליטי הצרופ. על כן צריך היה להכחיד עבודת-אלילים באשר היא מתחומי מלכותו, שכן בעבודה כזאת כרוכה היתה ההכרה במלך אחר, כלומר באל אחר, ופגיעה בזכות השלטון שלו. על-כן הכרח היה להכחיד את התושבים, כך שהארץ תנתן לבני-ישראל ריקה ושלמה; זאת בעליל הסיבה שבגללה הושמדו האימים והחורים בידי בני עשו ובני

⁷⁶ מונח שהגה יוסף בן מתתיהו, **קדמות היהודים** [נגד אפיון] ב, טז (תרגום: יעקב שמחוני, תל אביב: מסדה, תשי"ט) עמ' עב. הוא מציגה כ"ממשלת אלוהים" ומסביר שמשמעה "כי לאלוהים לבדו הקדיש [המחוקק] את המלוכה והשלטון".

לוט, ואדמותיהם ניתנו ביד האל לבני-ישראל המורשים אותם, כפי שבנקל יבין הקורא בפרק השני של ספר דברים. כך שאם הוכחה עבודת-האלילים מגבולות ארץ כנען, הרי לא כל עובד-אלילים כשלעצמו הושמד. יהושע כרת ברית עם משפחתה של רחב (יהושע ב), ועם כל הגבעונים (יהושע ט: 3-27), וחס עליהם; ובקרב העברים היו שבויים רבים שהיו עובדי-אלילים. דוד ושלמה כבשו אדמות שמעבר לגבולות הארץ המובטחת עד נהר-פרת, ואדמות אלה נעשו להם פרובינציות. בין השבויים הרבים כל כך, בין העמים הרבים שכבשו העברים, איש לא נענש, כפי שאנו קוראים, על היותו עובד-אלילים, איש לא אולץ בכוח הזרוע ובאימת עונש לקבל עליו את דת משה ואת פולחנו של אל האמת. ואם ביקש מישהו להתגייר היה מקבל גם זכויות אזרח, והיה מקבל עליו את חוקיהם של בני-ישראל בעת ובעונה אחת עם קבלת האזרחות; אלא שהיה עושה זאת מרצונו הטוב, לא מתוך אימת כוח-הזרוע נכפתה עליו האמונה, לא מטעם השליט; היה מבקש לו את האמונה הזאת בתור זכות יתרה (privilegium) ולא כפייה שממנה ניכרת השתעבדותו. משנעשה לאזרח נעשה גם נתון לחוקי המדינה, ובתוך אלה הצו האוסר על עבודת-אלילים בגבולות ארץ כנען. אלא שחוק זה לא חל על אזורים רחוקים שמעבר לגבולות הללו, ועל עמים השוכנים בהם (סובלנות א עמ' 73-75).

בתרגיל פרשני מעניין מצליח לוק לנטרל את שני המאפיינים בממשל התיאוקרטי הישראלי שסותרים לכאורה את עקרונות הליברליזם: התיאוקרטיה ואי-הסובלנות הדתית. דווקא בקישור בין שני המאפיינים הוא מצליח להראות שמדובר במקרה יוצא דופן שלא ניתן לגזור ממנו מסקנות פוליטיות לגבי תקופתו. כמו הובס, לוק מסביר שמשמעותה של התיאוקרטיה היהודית היא שהריבון הפוליטי הוא לא אחר מאשר אלוהים עצמו. אי לכך, אמונה בדת אחרת ועבודה זרה פירושה נאמנות פוליטית לגורם זר. בכך הוא מוכיח שאין קשר בין רדיפת עובדי האלילים לבין אי-סובלנות על רקע דתי: רדיפתם היא על בסיס פוליטי מעצם תפיסת התיאוקרטיה, ולא בגלל עצם אמונתם. ניתן להבין את השקפתו זו על רקע מלחמת האזרחים באנגליה ועמדתו נגד הקתולים, המחזיקים באמונה דתית הכרוכה בנאמנות לגורם פוליטי חיצוני. יש לציין בהקשר זה שלוק גם תמך במהפכה נגד האבסולוטיזם הקתולי של ג'יימס השני, כחלק מדחיית התפיסה של "מלך בחדס האל" היכול להחרים את רכוש מתנגדיו יחד עם חירותם הפוליטית והדתית. כדי להוכיח את טענתו בדבר הצורך בסובלנות דתית לוק מראה שהישראלים כרתו בריתות עם יחידים ועם עמים עובדי אלילים, הסכינו עם קיומם של שבויים פגאנים ולא ניסו לכפות התגיירות על עמים עובדי אלילים שנכבשו בתקופת מלכות דוד ושלמה. הדבר דומה לתפיסתו המסתייגת מהימצאות אתיאיסטים במדינה בכלל, בטענה שהם אינם רואים עצמם נתינים של האל מושל העולם (כפי שטען בהמשך גם מדיסון).

מכאן שלוק כמו הובס רואה בממשל הישראלי תיאוקרטיה, כלומר "מלכות אלוהים", אולם בניגוד אליו הוא מדגיש שמדובר במקרה יוצא דופן.

סיכום ומסקנות

תומס הובס וג'ון לוק, שני הוגי האמנה החברתית, עיצבו את הגותם המדינית על רקע המצב הפוליטי באנגליה, מאבקי המלך והפרלמנט והמאבקים בין הכוחות הדתיים. השקפותיהם מושפעות מהתפקידים הפוליטיים שמילאו ומקשריהם עם אישי מפתח בפוליטיקה האנגלית בתקופתם. במאמר הוכח שהובס, מראשי המצדדים במשטר אבסולוטי, ולוק, אבי הליברליזם, מבססים שניהם את כל הגותם על שני מרכיבים: מתודולוגיה מדעית של מודל לוגי בדבר מצב טבע היפותטי-תיאורטי מחד גיסא, והוכחות מכתבי הקודש כביסוס אמפירי-היסטורי מאידך גיסא, בהתאם להבראיזם הפוליטי הרווח בתקופתם. שניהם נשענים על אקסיומות הלוקוחות מאופן פרשנותם את המקרא, ומשתמשים בהן כדי להגיע למסקנות שונות בתכלית.

נקודת המוצא של שני ההוגים היא שהאדם נברא בצלם האל, שניהם רואים שוויון טבעי בין בני האדם ושניהם מתבססים על אקסיומות מוסריות - חוקים טבעיים - שמקורן באל או שהן ביטוי לאל. גם הובס הדאיסט וגם לוק האמפיריציסט נדרשים לנקודת מוצא תיאולוגית מטאפיזית לביסוס הגותם. ההבדל ביניהם מתבטא בעמדתם לגבי דבקות האדם בעקרונות המוסר בפועל, והוא משפיע על תפיסתם את המצב הטבעי, את מניעי כינון האמנה ואת מאפייני המצב המדיני. הובס רואה באדם יצור רע עם יצרים דומיננטיים, כלומר יצור המתכחש לאל ולציווייו הנצחיים, דבר שמתבטא הן בחטא הקדמון והן ברצח הבל על ידי אחיו. ניכר כי הובס, אבי מדע המדינה המודרני, פועל כפרשן מקרא העוקב אחרי אוגוסטינוס הקדוש, והדבר הוא ביטוי לתפיסה התפתחותית של ההגות המדינית. לוק, לעומתו, רואה באדם יצור טוב ותבוני המציית לציווי האל שבלבו, ואילו אצלו סיפור קין והבל מוכיח שגם במצב הטבעי האדם חושש מעשיית עוול בשל האינטואיציה הבסיסית של כל אדם בחברה לאכוף את החוק הטבעי ולהעניש פושע המתנכר לשכל. גם לוק פועל כפרשן מקרא אולם פרשנותו מושפעת דווקא מתומס אקווינס. ניתן להיווכח שגם יסודות הליברליזם כהגות מדינית מודרנית נעוצים בהשקפות תיאולוגיות העולות מפירוש המקרא.

גם בתיאור כינון האמנה החברתית ויצירת קהילה מדינית קושרים שני ההוגים בין המתודולוגיה המדעית על פי המודל התיאורטי לבין האמור בכתבי הקודש

כמעין ביסוס היסטורי-אמפירי. הובס רואה את כינון המדינה כתוצר החטא הקדמון של אדם הראשון שטבעו הושחת. סיפור קין והבל הוא הוכחה היסטורית-אמפירית להשחתה זו ולמצב האנרכי בהעדר שלטון ארצי כופה, ולכן יש להמיר את הפחד התבוני מהעוצמה הסמויה של האל בפחד היצרי מהעוצמה הגלויה של ה"לוייתן" - המדינה האבסולוטית. הובס נשען על הסברים תיאולוגיים מימי הביניים לכינון המדינה בצד תפיסתו את כינון האמנה כאקט מלאכותי לחלוטין. ניתן להבין את דבריו באופן מטאפורי: המדינה היא האל החדש והצורך בה התעורר לאחר שהוכח שהאדם רע, הן על פי המודל הלוגי והן על פי פרשנות המקרא. כאמור, לוק רואה באדם יצור טוב ותבוני, אולם מאחר שלא כל בני האדם מצייתים לציווי האל שבלבם יש צורך במדינה. גם לוק מוצא ביסוס להנחת יסוד זו בפרשנות המקרא. שני ההוגים נשענים על הברית המקראית בין האל לעמו ומפתחים את תפיסת האמנה המודרנית בין השלטון לאזרחים - כל אחד על פי השקפתו.

גם מסקנות שני ההוגים לגבי השלטון המדיני הרצוי מבוססות הן על המודל המדעי-לוגי והן על האמור במקרא. הובס מציג את "הלוייתן" - היצור המקראי המיתולוגי - כאל חדש. המדינה היא אותו אל ששולט בזכות כוחו עקב ההשחתה בטבע האדם. הובס מבסס את תפיסתו לגבי סמכויות המלך האבסולוטי ממשפט המלך שבספר שמואל, ומציג שלל דוגמאות המראות כי מנהיגי עם ישראל, ובהם משה, שאול, דוד ושלמה, היו שליטים כל יכולים. מתפיסת המדינה כאל מסיק הובס שמעשי אוון כמו של דוד באוריה ושל יפתח בבתו אינם מוגדרים כאי-צדק, ולא ניתן למרוד בשלטון בשם קריטריון מוסרי חיצוני אובייקטיבי. כך, מקור סמכות המלך נעוץ בכוחו, בדומה לסמכות האל שפגע באיוב. ההמחשה הבולטת להיות המדינה חלופה לאל היא ההשוואה של הובס בין הציות הנדרש מבני האדם לעשרת הדיברות לבין הציות הנדרש מהנתינים למלך. לוק, לעומת זאת, מדבר על חוזה בין המלך לעמו ומשווה זאת לברית בין האל לבין נח. לשיטתו בני אדם בעלי זכויות שמקורן מהאל, ולכן כפיפותם לחוק הטבעי והאלוהי קודמת לכפיפותם לחוקי ההנהגה המדינית, שעצם הלגיטימיות שלהם כרוכה באי-התנגשותם בחוקים הטבעיים. לוק, אבי הליברליזם, נסמך על פרשת העבד העברי שעבדותו מוגבלת כדי לבסס את השקפתו בדבר קדושת החירות, ומסיק כי מאחר שהזכויות שייכות לאל אין האדם יכול לוותר עליהן.

שני ההוגים המתבססים על התנ"ך נדרשים להתייחס גם למקרה הממשל הישראלי. ניתן להיווכח ששניהם מתייחסים לממשל זה במישור האידיאלי, דבר שמקל עליהם להסיק מסקנות פוליטיות בהתאם להשקפת עולמם. הובס מתייחס ל"מלכות האלוהים" כאל דגם שלטוני אידיאלי המבטא שלטון בהסכמה,

שלטון התבונה והמוסר. שלטון זה החל מאדם הראשון והמשיך עד מלכות משה ויורשיו, והסתיים עם כינון מלוכה בישראל. כך החטא הקדמון נקשר לחטא המרד באל בימי שמואל. הובס מייחס את הממשל האידיאלי למצב עתידי רצוי, אך במציאות הפוליטית הריאלית השלטון המתאים הוא אנושי אבסולוטי. גם לוק בוחר להציג את הממשל הישראלי התיאוקרטי המוצג במקרא כממשל אידיאלי ייחודי, מאחר (ואף על פי) שממשל זה מנוגד לתפיסתו הליברלית. הוא נוקט שיטה דומה לזו של הובס כדי ליישב את מאפייני הממשל עם השקפותיו: בקביעתו שרק עם ישראל נבחר על ידי האל ורק במדינה הישראלית האל מתפקד כמנהיג המדיני לוק מונע כל אפשרות להסיק ממאפייניו של משטר זה לפוליטיקה בת ימיו.

במאמר זה הוכח שתומס הובס וג'ון לוק, שני הוגי האמנה החברתית, שואבים את תוכני הגותם מהתנ"ך הגם שהם מסמנים את ראשית מדע המדינה המודרני, דיסציפלינה שנשענת על יסודות מדעיים ברוח התקופה. ניתן לתאר את שני ההוגים הללו כחוליית מעבר מההגות המדינית הדתית בימי הביניים להגות המדינית המודרנית. הובס, אחד הבולטים במצדדי האבסולוטיזם מבין ההוגים המדיניים, כמו גם לוק, אבי הליברליזם, מפרשים את התנ"ך בהתאם להשקפת עולמם ומסיקים מסקנות המאששות את משנתם. יש לציין כי אף על פי שהובס מצדד במלוכה אבסולוטית, הגותו נתפסת כתשתית חשובה להגות הליברלית שצמחה בעקבותיו. הברית המקראית בין האל לעמו היא התשתית הרעיונית לאמנה החברתית: עצם התיאוריה בדבר בני אדם תבוניים בעלי זכויות טבעיות קדם-מדיניות המתאגדים ויוצרים מדינה שתכליתה היא תועלתם, הניחה את היסוד למחשבה הליברלית של לוק ולסינתזת הדמוקרטיה הליברלית שתושלם במאה ה-19. יוצא אם כן שהיסודות המרכזיים ביותר של ההגות המדינית המודרנית, הקוראת לכאורה תיגר על ההגות המדינית הדתית בימי הביניים, הם יסודות הנעוצים בתנ"ך.

מקורות ראשוניים

כתבי תומס הובס

לויטן -

לויטן, או החומר, הצורה והכוח של מדינה כנסייתית ומדינתית. תרגום: אהרן אמיר, ירושלים: הוצאת שלם, תש"ע.

יסודות החוק -

The Elements of Law - Human Nature and De Corpore Politico, Oxford: Oxford University Press, 2008.

על האזרח -

De Cive or The Citizen, New York: Appleton-Century-Crofts, 1949.

כתבי ג'ון לוק

ממשל -

על הממשל המדיני. תרגום: יוסף אור. ירושלים: הוצאת מאגנס, תשנ"ז.

מסות -

מסה על שכל האדם. תרגום: יוסף אור. ירושלים: הוצאת מאגנס, תרצ"ה.

סובלנות -

איגרות על הסובלנות. תרגום: יורם ברונובסקי, ירושלים: הוצאת מאגנס, תשס"א.

מקורות

הרוי, זאב, תשמ"א. "מלכות אלקים בישראל על-פי תפיסתו המדינית של הובס", עיון ל (א): 40-27.

זייטשיק, אהרון, תש"ם. "הסכמה וחובה", עיון כט: 180-197.
רצון, מנחם. **אנטי-מלוכנות במשנתו המדינית של אברבנאל: בין תיאוקרטיה והומניזם** (בדפוס).

Anglim, John G., 1975. *Locke and Toleration*, Thesis (Ph. D.), Harvard University.

Ceaser, James M., 1990. *Liberal Democracy and Political Science*, Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.

Coudert, Allison P., 1997. "Leibniz, Locke, Newton and the Kabbalah", in J. Dan (ed.), *The Christian Kabbalah*, Cambridge, Mass.: Harvard College Library, pp. 149-179.

Feinberg, Joel, 1970. "The Nature and Value of Rights", *The Journal of Value Inquiry* 4: 243-257.

Franklin, Julian H., 1978. *John Locke and the Theory of Sovereignty: Mixed Monarchy and the Right of Resistance in the Political Thought of the English Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press.

Fuller, Timothy, 1992. "The Idea of Christianity in Hobbes's Leviathan", *Jewish Political Studies Review* 4 (2): 139-178.

- Goldsmith, Maurice M., 1966. *Hobbes's Science of Politics*, New York: Colombia University Press.
- Gough, John W., 1955. *Fundamental Law in English Constitutional History*, Oxford: Clarendon Press.
- Griffin, Frederick C., 1967. "John Locke and Religious Toleration", *Journal of Church and State* 9: 378-390.
- Gross, George M., 1997. "Notes for Reading the Bible with John Locke", *Jewish Political Studies Review* 9 (3-4): 5-18.
- Hampton, Jean, 1986. *Hobbes and the Social Contract Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hull, Gordon, 2002. "Against This 'Empusa': Hobbes's 'Leviathan' and the Book of Job", *British Journal for the History of Philosophy* 10 (1): 3-29.
- Kleven, Terence J., 1997. "An Inquiry into the Foundations of law: J. Locke's Natural Right in the Biblical Scholarship of J. Wellhausen and C.E.B. Cranfield", *Jewish Political Studies Review* 9 (3-4): 51-76.
- Klever, Wim N. A., 1989. "Hudde's Question on God's Uniqueness: A Reconstruction on the Basis of Van Limborch's Correspondence with John Locke", *Studia Spinozana* 5: 327-357.
- Kraut, Benny, 1969. "The Relation of Reason and Revelation in the Thought of Locke, Bayle and Mendelssohn", *Yavneh Review* 7: 100-129.
- Krynak, Robert, 1980. "John Locke: From Absolutism to Toleration", *American Political Science Review* 74: 53-69.
- Lessay, Franck, 2006. "Prophete, Mediateur et Souverain: Sur le Moïse de Hobbes", *Pardes* 40-41: 181-193.
- Macpherson, Crawford B., 1962. *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*, Oxford: Clarendon Press.
- Matar, Nabil I., 1993. "John Locke and the Jews", *Journal of Ecclesiastical History* 44 (1): 45-62.
- McDaniel, Robb A., 2001. "Garden-Variety Liberals: Discovering Eden in Levinas and Locke", *Polity* 34 (2): 117-139.
- Morgan, Geraint, 1982. "Hobbes and the Right of Self-Defence", *Political Studies* 30: 413-425.
- Parker, Kim I., 2007. "That 'Dreadful Name, Leviathan': Biblical Resonances in the Title of Hobbes' Famous Political Work", *Hebraic Political Studies* 2 (4): 424-447.
- , 1996. "John Locke and the Enlightenment Metanarrative: A Biblical Corrective to a Reasoned World", *Scottish Journal of Theology* 49 (1): 57-73.
- , 1992. "Locke's Theologico-Political Argument", in K. I. Parker (ed.), *Liberal Democracy and the Bible*, Lewiston: Edwin Mellen Press, pp. 101-127.
- Pearson, Samuel C., 1978. "The Religion of John Lock and Character of His Thought", *Journal of Religion* 58: 244-262.

- Rehfeld, Andrew, 2008. "Jephthah, the Hebrew Bible, and John Locke's 'Second Treatise of Government'", *Hebraic Political Studies* 3 (1): 60-93.
- Remer, Gary, 2006. "After Machiavelli and Hobbes: James Harrington's Commonwealth of Israel", *Hebraic Political Studies* 1 (4): 440-461.
- Resnick, David, 1984. "Locke and the Rejection of the Ancient Constitution", *Political Theory* 12: 97-114.
- Schrock, Thomas S., 1992. "King David and Uriah the Hittite in the Political Thought of Thomas Hobbes", *Jewish Political Studies Review* 4 (2): 59-114.
- , 1991. "The Right to Punish and Resist Punishment in Hobbes's Leviathan", *Western Political Quarterly* 44: 853-890.
- Schwartz, Joel, 1985. "Hobbes and the Two Kingdoms of God", *Polity* 18 (1): 7-24.
- Skinner, Quentin, 2002. *Visions of Politics: Volume III: Hobbes and Civil Science*, Cambridge: Cambridge University Press.
- , 1972. "Hobbes's Theory of Political Obligation", in M. Cranston, and R. S. Peters (eds.), *Hobbes and Rousseau*, New York: Garden City, pp. 136-140.
- Springborg, Patricia, 1995. "Hobbes's Biblical Beasts: 'Leviathan' and 'Behemoth'", *Political Theory* 23 (2): 353-375.
- Strauss, Leo, 1952. *The Political Philosophy of Hobbes: Its basis and its Genesis*, Chicago: Chicago University Press.
- Sutcliffe, Adam, 1999. "Enlightenment and Exclusion: Judaism and Toleration in Spinoza, Locke and Bayle", *Jewish Culture and History* 2 (1): 26-43.
- Thornton, Helen, 2002. "Cain, Abel and Thomas Hobbes", *History of Political Thought* 23 (4): 611-633.
- Tully, James H., 1980. *A Discourse on Property: John Locke and His Adversaries*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Vienne, Jean-Michel, 1993. "De la Bible a la Science: L'interpretation du Singulier chez Locke", *L'interpretazione nei Secoli XVI, XVII*: 771-788.
- Von Gierke, Otto, 1950. *Natural Law and the Theory of Society, 1500-1800*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Von Leyden, Wolfgang, 1954. "Introduction", in W. Von Leyden (ed.), *John Locke: Essays on the Law of Nature*, Oxford: Oxford University Press, pp. 1-92.
- Warrender, Howard, 1969. "Hobbes's Conception of Morality", in B. H. Baumrin (ed.), *Hobbes's Leviathan: Interpretation and Criticism*, Belmont: Wadsworth Publishing, pp. 74-75.
- , 1961. *Political Philosophy of Hobbes*, Oxford: Clarendon Press.
- , 1960. "The Place of God in Hobbes's Philosophy", *Political Studies* 8: 49.
- Willey, Basil, 1962. *The Eighteenth-Century Background: Studies on the Idea of Nature in the Thought of the Period*, Harmondsworth: Penguin Books.

אורן ברק

עמירם אורן, שטחים מגוייסים: היווצרות ההגמוניה של צה"ל על מקרקעי המדינה ועל מרחביה בשנותיה הראשונות, 1948-1956

(תל אביב: מדף, 2009)

ספר זה דן בהשפעה של הצבא על הממד הטריטוריאלי בישראל מעצמאות המדינה ב-1948 ועד למלחמת ישראל-ערב השנייה ב-1956. ברשימה זו אדון בספר ובתרומתו בשלושה נושאים שיש ביניהן קשרי גומלין: (א) תהליך היווצרות המדינה בישראל והתפקיד המרכזי השמור לצבא בו; (ב) יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל; (ג) מערכת היחסים בין המגזרים השונים בחברה הישראלית והקשר בין מערכת יחסים זו ובין המגזר הביטחוני, הכולל את הצבא וסוכנויות הביטחון האחרות. כמו כן, אדון בזיקות בין שלושה נושאים אלה.

לתהליך היווצרות המדינה שלושה ממדים עיקריים שביניהם יש נקודות השקה רבות ומגוונות. הממד הראשון, בניין המדינה, כולל צעדים המעודדים גיבוש טריטוריאלי, צנטרליזציה, דיפרנציאציה של אמצעי הממשל והשגת מונופול על אמצעי הכפייה. מדובר במעבר הדרגתי ממצאות שבה המדינה היא שחקן חברתי אחד מני רבים למצב שבו היא שחקן הגמוני מבחינה פנימית וחיצונית. הממד השני, הבניית המדינה, עניינו תהליכים או מנגנונים שבאמצעותם המדינה מגבירה את עוצמתה ואת סמכותה באמצעות שימוש במוסדות פורמליים ובלתי פורמליים, בייחוד בתחום הסמלי ובתחום התרבותי. הממד השלישי, אינטגרציה לאומית, כולל מאמץ של המדינה לטפח בקרב אזרחיה זהות קיבוצית הנשענת על מיתוסים משותפים, וזאת כדי להשיג חפיפה מרבית בינה לבין הקהילה הפוליטית.

ספרו של אורן מוסיף נדבך חשוב לדיון בתהליך היווצרות המדינה בישראל בכך שהוא מפנה את הזרקור לתהליך בניית הצבא שלה, צבא ההגנה לישראל (צה"ל), שהוא אחד המוסדות החשובים והמשפיעים בה. בה-בעת הספר מראה כיצד הצבא נרתם למלא משימות לא צבאיות מטעם המדינה, כמו קליטת עלייה, התיישבות ובניית התשתית הפיזית בארץ. הצבא נרתם למשימות אלה בעיקר

משום שעם סיומה של מלחמת ישראל-ערב הראשונה, ישראל הייתה במידה רבה מדינה "על הנייר", במונח זה שאזורים נרחבים אמנם נמצאו בתחומי המדינה אך באופן מעשי לא הייתה להם זיקה הדוקה אליה, ותושביהם, הערבים-פלסטינים ברובם, לא קיבלו אותה (בעיקר בגליל ובנגב). כאן בלט תפקידו של צה"ל לא רק בהגנה על האזורים האלה אלא גם בניצולם למטרת התיישבות או פעילויות צבאיות שונות ובחיבורם אל טבורה של המדינה.

בהתחשב בכך שחלק גדול מן התשתית הפיזית שצה"ל השתלט עליה והשתמש בה בתקופה זו הוקמה בידי הבריטים, ניתן לשאול מהו החלק השמור למעצמה הקולוניאלית, כלומר בריטניה, בתהליך היווצרות המדינה הפוסט-קולוניאלית, קרי ישראל. עד כה התמקד הדיון בנושא זה בשאלה האם הבריטים עודדו את צמיחת היישוב היהודי בפלשתינה-א"י, השקיפו עליו מן הצד או ניסו לעכב את התפתחותו; כלומר הדיון נסב סביב התרומה **הישירה** של בריטניה להקמת המדינה. ואולם, ספרו של אורן מפנה את הזרקור לתרומה **העקיפה** של הבריטים לתהליך היווצרות המדינה, המתבטאת בתשתית הפיזית המודרנית שהקימו בפלשתינה-א"י ואשר, לאחר סיום המנדט הבריטי במאי 1948, נתפסה כמעט בשלמותה על ידי המדינה החדשה ובפרט על ידי צה"ל. אמנם, הבריטים הקימו את התשתית משיקולים אימפריאליים: הם הקנו חשיבות אסטרטגית רבה לפלשתינה-א"י, בייחוד במהלך מלחמת העולם השנייה, שבה נלחמו נגד הגרמנים בצפון אפריקה ונגד בעלי בריתם בעיראק, סוריה ולבנון, ולכן הקימו בה מערכת של בסיסים ומחנות צבא, רשת של כבישים, שדות תעופה ומנחתים ומתקנים אסטרטגיים כמו נמלים ובתי זיקוק. אך לעובדה כי עם הקמתה מצאה עצמה ישראל כאשר תשתית כזו מצאת ברשותה נודעה חשיבות עצומה להתפתחותה בתקופה הנדונה וגם מאוחר יותר.

הנקודה השנייה שברצוני לדון בה, ואשר גם לגביה מציע ספרו של אורן תובנות חשובות, היא יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל. בספרות המחקרית ה"מסורתית" קיימות שתי גישות עיקריות: האחת, גישתו של סמואל הנטינגטון, גורסת ששליטה אזרחית בצבא אפשרית רק באמצעות הפרדה ברורה בין הצבא לחברה ובאמצעות אימוץ מנגנונים פורמליים שיבטיחו שליטה אזרחית אפקטיבית בצבא. לפי הגישה השנייה, גישתו של מוריס ינוביץ, רק שילוב מלא של הצבא במארג החברתי מאפשר שליטה אזרחית אפקטיבית בצבא, כלומר השליטה צריכה להיות בלתי פורמלית. יצוין כי במקרה הישראלי אימצו רוב החוקרים את נקודת המבט השנייה, ובהתאם לכך מחקרים רבים על ישראל עוסקים ב"שותפות", "הסכמה" ו"שיח" בין הדרג הצבא והאזרחי, ב"רשתות" חברתיות ופוליטיות בין אנשי ביטחון לבין עצמם ובינם לבין שחקנים אזרחים

שונים, ובערכים תרבותיים הרווחים בישראל כמו עליונות או "קדושת" הביטחון ו"מיליטריזם".

ואולם, ספרו של אורן מראה כי בכל האמור בממד הטריטוריאלי המצב שונה באופן מהותי מבתחומים אחרים של הממשק הצבאי והאזרחי בישראל, כולל הפוליטיקה, החברה, הכלכלה והשיח הציבורי (כולל מערכת החינוך והתקשורת). זאת משום שבתחום הטריטוריאלי המגזר הביטחוני נהנה ממעמד הגמוני פורמלי, כלומר כזה אשר מעוגן בחוקים, בתקנות ובמוסדות תכנון וביצוע. מבחינה זו התרומה העיקרית של הספר היא בכך שהוא חושף את השורשים של מעמד הגמוני זה, אשר נעוץ בשלושה גורמים עיקריים: (א) משאב הקרקע בישראל נתפס מלכתחילה כבעל חשיבות ביטחונית ראשונה במעלה; (ב) הצבא נתפס כסמכות המקצועית העליונה בתחום הביטחון; (ג) הצבא היה יכול לבקש ולקבל מעמד בכיר בתחום הטריטוריאלי על סמך מומחיות זו בתחום הביטחון.

להמחשת הדברים אביא דוגמה אחת מן הספר. בינואר 1952 ביקש ראש מחלקת תכנון בצה"ל להעביר למשרד הפנים את עמדת הצבא בכל הקשור לחוק החדש לתכנון ובנייה שהיה אמור להיחקק. הכוונה הייתה שלמטכ"ל תהיה השפעה על הכנת החוק החדש וכי הוא יוכל לחוות דעה בנושא ההיבט הביטחוני בסוגיות התכנון הפיזי. אך ראש מחלקת תכנון בצה"ל ביקש שהצבא יהיה מעורב לא רק בדרג התכנון הארצי, כי אם גם בכל "רשויות התכנון הנפתיות והאזוריות". בכך ביקש להגיע למצב שבו "שום אישור על איתור בניין והקמת עיר וכפר מתקן או מפעל, לא ייעשה על-ידי רשויות בניית עיר וכפר אזורי[ן]ת נפתיות ומרכזיות בלי אישור המוסדות המוסמכים של צה"ל" (עמ' 198).

הנושא השלישי והאחרון שבו אדון כאן הוא מערכת היחסים בין המגזרים השונים בחברה בישראל ובין המגזר הביטחוני. לנושא זה נודעת חשיבות רבה במדינות שסועות, שבהן הצבא וסוכנויות הביטחון האחרות משקפות את יחסי הכוחות בין המגזרים השונים בחברה ומשמשות לעתים בידי המגזר הדומיננטי ככלי לשימור ולביסוס של מעמדו ההגמוני ביחס למגזרים הכפופים.

סוגיית היחסים בין המגזרים השונים בחברה בישראל, ובפרט בין המגזר היהודי הדומיננטי ובין המגזר הערבי-פלסטיני הכפוף, אינה עומדת במרכז הדיון בספר. ואולם, ניתן בהחלט להסיק ממנו כי לצה"ל היה שמור מ-1948 תפקיד חשוב בקידום האינטרסים של המגזר היהודי במדינה על חשבון המגזר הערבי-פלסטיני בתחום הטריטוריאלי, בייחוד באמצעות "ביטחוניזציה" של שטחים שהיו בבעלות ערבית-פלסטינית לפני הקמת המדינה ואשר הפכו בעקבות מלחמת ישראל-ערב הראשונה לשטחי אימונים ולמחנות צבא, בעיקר עד לביטול הממשל הצבאי

ב-1966. כך, למשל, מתוך 89,000 דונם שהיו ברשות המגזר הביטחוני בישראל ב-1951, לפחות 33,352 דונם, או 37.5%, היו שטחים שהיו שייכים לפליטים הערבים-פלסטינים והוגדרו בתור שטחי "נפקדים". זאת ועוד, בתקופה זו שימש צה"ל לא רק כמכשיר של בניין המדינה אלא גם מכשיר של "שליטה" ביחס לקהילה הערבית-פלסטינית שנשארה בארץ אחרי המלחמה. וכך כותב אורן (עמ' 243): "בשלהי שנת 1951 הנחתה מחלקת מבצעים את פיקוד ההדרכה לקיים אימונים בשטחי הממשל הצבאי ב"משולש" ובגליל, זאת בעקבות פניית מחלקת הממשל הצבאי במשרד הביטחון לביצוע אימונים באזורים אלו לעתים תכופות "כדי לחזק את מעמד המדינה ומעמד צה"ל בעיני תושביהם הערביים".

מהי הזיקה בין שלושת הנושאים שהצגתי כאן? ספרו של אורן מראה כי בשנים הראשונות לעצמאותה של מדינת ישראל מילא צה"ל תפקיד מרכזי בתהליך בניין המדינה, ובכלל זה הנחת התשתית הפיזית של המדינה בדמותם של מחנות צבא, כבישים, נמלים ושדות תעופה, תוך שהוא נשען במידה רבה על התשתית שהותירה אחריה בריטניה, המעצמה הקולוניאלית, אך גם פועל לפיתוחה. כמו כן מילא צה"ל תפקיד חשוב בהבניית המדינה בתודעת תושביה היהודים, בני המגזר הדומיננטי, אך גם בקרב הערבים-פלסטינים, בני המגזר הכפיף, ובתהליך האינטגרציה הלאומית ("בניין אומה"). בתוך כך הוטל על צה"ל למלא משימות לאומיות כמו התיישבות, קליטת עלייה והגנה על גבולות המדינה החדשים.

המעורבות המסיבית של צה"ל בתחומים אזרחיים, שנתפסה ככורח המציאות הן בעיני המנהיגות האזרחית של המדינה והן בידי ראשי הצבא, מנעה יצירת הפרדה ברורה בין התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל. זאת ועוד, גם אותם מנגנונים פורמליים שנוצרו בתקופה זו, למשל בתחום הטריטוריאלי, מנעו למעשה הפרדה כזו בכך ששילבו את צה"ל בתהליכי התכנון והבנייה על ממדיהם ורובדיהם השונים.

ניתן לומר כי תהליך היווצרות המדינה ומערכת היחסים שנוצרה בין התחום הביטחוני והתחום האזרחי שירתו בעיקר את המגזר היהודי הדומיננטי, אשר השתמש במנגנוני המדינה בכלל, ובצבא בפרט, כדי לבסס את ההגמוניה שלו ביחס למגזר הערבי-פלסטיני הכפיף. הגמוניה זו, בתורה, נומקה בטענה כי המדינה נמצאת תחת "איום קיומי" - הן מבחון, לנוכח האפשרות של "סיבוב שני" עם המדינות הערביות השכנות, והן מבפנים, מול מיעוט ערבי-פלסטיני גדול יחסית אשר היה עלול להצטרף ל"אחיו" אשר מעבר לגבול.

לסיכום, ספרו של אורן, הבוחן את ההשפעה של הצבא על הממד הטריטוריאלי במדינת ישראל בשנים הראשונות לעצמאותה, מציע תובנות לא רק עבור

פוליטיקה שטחים מגוייסים: היווצרות ההגמוניה של צה"ל

גיאוגרפים אלא גם עבור חוקרים מתחום מדע המדינה, יחסים בין-לאומיים, סוציולוגיה והיסטוריה, העוסקים במקרה הישראלי אך גם במקרים נוספים של מדינות קטנות הניצבות בפני "איום קיומי" אמיתי או מדומיין.

